

ISSN 2220-7929 (Print)
ISSN 3083-5623 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 70

Харків 2026

УДК 93/94

Засновник: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Засновано 1964 року.

Періодичність видання: 2 рази на рік.

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 6 від 16.04.2026 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Серія «Історія»:

Головний редактор: Посохов Сергій Іванович — доктор історичних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Балишев Марат Артурович — доктор історичних наук, професор (Центральний державний науково-технічний архів України, Україна).

Горак Артур — доктор історичних наук, професор (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського, Республіка Польща).

Журба Олег Іванович — доктор історичних наук, професор (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна).

Зелінський Андрій Леонідович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна).

Іващенко Вікторія Юріївна — кандидатка історичних наук, доцентка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Кісельова Юлія Анатоліївна — кандидатка історичних наук, доцентка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Крульчик Кшиштоф — доктор історичних наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Республіка Польща).

Куліков Володимир Олександрович — доктор історичних наук, доцент (Університетський коледж Лондона, Сполучене Королівство).

Любавський Роман Геннадійович — кандидат історичних наук (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Любичев Михайло Васильович — доктор історичних наук, доцент (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Мизгін Кирило Валерійович — доктор історичних наук, ад'юнкт (Варшавський університет, Республіка Польща).

Миколенко Дмитро Валерійович — доктор історичних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Посохова Людмила Юріївна — докторка історичних наук, професорка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Студенна-Скруква Марта — докторка історичних наук, ад'юнтка (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Республіка Польща).

Флорін Моріц — доктор історичних наук (Мережа Макса Вебера у Східній Європі, Німеччина).

Шрамко Ірина Борисівна — кандидатка історичних наук, доцентка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Відповідальний секретар: Рачков Євген Сергійович — кандидат історичних наук (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04452 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15).

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2026

© Автори статей, 2026

ISSN 2220-7929 (Print)
ISSN 3083-5623 (Online)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series History

No. 70

Kharkiv 2026

УДК 93/94

Founder: V. N. Karazin Kharkiv National University.

Founded in 1964.

Publication frequency: semiannually.

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 6 from 16.04.2026).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History

Editor-in-Chief: Sergiy Posokhov – Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Marat Balyshv – Doctor of Historical Sciences, Professor (Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine, Ukraine).

Moritz Florin – Doctor of Historical Sciences (Max Weber Network Eastern Europe, Germany).

Artur Górak – Doctor of Historical Sciences, Professor (Cardinal Stefan Wyszyński University, Republic of Poland).

Viktoriia Ivashchenko – Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Yulia Kiselyova – Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Krzysztof Królczyk – Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University in Poznań, Republic of Poland).

Volodymyr Kulikov – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (University College London, United Kingdom).

Roman Liubavskiy – Candidate of History (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Mykhailo Lyubych – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Dmytro Mykolenko – Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Kyrylo Myzgin — Doctor of Historical Sciences, Adjunct (University of Warsaw, Republic of Poland).

Liudmyla Posokhova — Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Iryna Shramko — Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Marta Studenna-Skrucka — Doctor of Historical Sciences, Adjunct (Adam Mickiewicz University in Poznań, Republic of Poland).

Andrii Zelinskyi — Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine).

Oleh Zhurba – Doctor of Historical Sciences, Professor (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine).

Editorial Coordinator: Yevhen Rachkov — Candidate of History (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04452 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15).

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>Литовченко С.</i> Мала Вірменія у другій половині II — першій половині I ст. до н. е.: незалежність та понтійський етап	8
<i>Колода В., Любичев М.</i> Браслет кола «східноєвропейських виїмчастих емалей» з-під Есхару на Харківщині	25
<i>Посохова Л.</i> Белетристика в приватних бібліотеках духовенства українських єпархій (друга половина XVIII — початок XIX ст.)	46
<i>Харченко А.</i> Євреї в місті: основні ракурси дослідження єврейської історії в Російській імперії	69
<i>Васечко О.</i> Рейд на Лавочне і Тухлю, або (Не)Бойківська радянська республіка.....	89
<i>Венгер А.</i> Секція історії західноєвропейської культури Харківського інституту народної освіти	108
<i>Волосник Ю.</i> Духовенство Харківщини в часи гонінь та поневірян (1931–1933)	141
<i>Д'ячков С.</i> Підручник і методичний посібник: головні інструменти шкільного вчителя з історії середніх віків упродовж 1934–1956 років ..	164
<i>Доценко М.</i> Роль Міжнародних конгресів історичних наук (1900–2022) у формуванні наукового репертуару світового співтовариства істориків.....	181
<i>Рачков Є.</i> Використання вебплатформи Oteka в історичних дослідженнях і викладанні	200

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Хроніка подій на історичному факультеті за 2025 рік	226
---	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>Litovchenko S.</i> Lesser Armenia in the Second Half of the Second to the First Half of the First Centuries BC: Independence and the Pontic Phase	8
<i>Koloda V., Lyubichev M.</i> A Bracelet of the “Eastern European Notched Enamel” Tradition from the Vicinity of Eskhar in Kharkiv Region	25
<i>Posokhova L.</i> Belles-Lettres in the Private Libraries of the Clergy of the Ukrainian Eparchies (Second Half of the Eighteenth to Early Nineteenth Centuries)	46
<i>Kharchenko A.</i> Jews in the City: Major Perspectives in the Study of Jewish History in the Russian Empire	69
<i>Vasechko O.</i> The Raid on Lavochne and Tukhlia, or the (Non-)Boyko Soviet Republic	89
<i>Venher A.</i> The Section for the History of Western European Culture at the Kharkiv Institute of Public Education.....	108
<i>Volosnyk Yu.</i> The Clergy of Kharkiv Region in a Time of Persecution and Hardship, 1931–1933	141
<i>Dyachkov S.</i> Textbook and Teaching Manual: The Primary Tools for the Teaching of Medieval History in Soviet Secondary Schools, 1934–1956	164
<i>Dotsenko M.</i> The Role of the International Congresses of Historical Sciences in Shaping the Scholarly Repertoire of the Global Community of Historians, 1900 To 2022	181
<i>Rachkov Ye.</i> Using the Omeka Web Publishing Platform in Historical Research and Teaching	200

CHRONICLE AND INFORMATION

Chronicle of Events at the Faculty of History for 2025	226
--	-----

CTATTI

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-01>
УДК 94(395) «-01/-00»

Сергій Литовченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

МАЛА ВІРМЕНІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ II — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I СТ. ДО Н. Е.: НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ПОНТІЙСЬКИЙ ЕТАП

За декілька століть, які налічують наукові дослідження елліністичної Малої Азії, історія Малої Вірменії залишалася, як правило, поза увагою науковців. Це було спричинено як лише епізодичним згадуванням цієї країни в античних джерелах, так і незначністю ролі Малої Вірменії у швидкоплинних малоазійських подіях. Лише останнім часом, коли стало очевидно, що історичні реконструкції, які базуються виключно на греко-римському наративі, страждають на однобічність, історія Малої Вірменії почала привертати більш пильну увагу фахівців з історії, насамперед римської зовнішньої політики та Мітрідатових війн. Однак і в цьому випадку йдеться не про дослідження власне маловірменської історії, а лише про використання деяких епізодів, пов'язаних з Малою Вірменією. Що, своєю чергою, призводить до виникнення

Як цитувати: Литовченко С. Мала Вірменія у другій половині II — першій половині I ст. до н. е.: незалежність та понтійський етап. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 8–24. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-01>

How to cite: Litovchenko S. Lesser Armenia in the Second Half of the Second to the First Half of the First Centuries BC: Independence and the Pontic Phase. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 8–24. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-01> (In Ukrainian)

© Литовченко С., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

кількох, найчастіше суперечливих, версій подій. Аналіз безпосередньо історії Малої Вірменії дозволить, на наш погляд, уникнути подібних протиріч, а також повернути суб'єктність маловірменській державі, якій іноді відмовляють у державності, іноді в території, а іноді й в етнічній належності. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що більшу частину II ст. до н. е. Мала Вірменія зберігала незалежність, лише іноді (ймовірно, двічі) опиняючись у залежності від сусідньої Великої Вірменії. При цьому повного приєднання до найбільшого вірменського царства не відбувалося і місцева династія зберігала свою владу. Лише наприкінці II ст. до н. е. Мала Вірменія потрапила до складу держави Мітрідата VI Євпатора. Однак як частина Понтійського царства Мала Вірменія зберігала певну суб'єктність, принаймні маловірменські війська певний час використовувалися як окремі етнотериторіальні підрозділи. Можливо, саме тому, попри досить тривалий період втрати державності (близько 40 років), Мала Вірменія не була приєднана до нової римської провінції Гнеєм Помпеем та відновила умовну самостійність.

Ключові слова: Мала Вірменія, Понтійське царство, Мітрідат VI Євпатор, Велика Вірменія, елліністичні держави, Римська Республіка.

За кілька століть, які налічує вивчення елліністичної Малої Азії, історія Малої Вірменії залишалася, як правило, поза увагою дослідників. Це було спричинено як лише епізодичним згадуванням цієї країни в античних джерелах, так і непомітністю ролі Малої Вірменії в малоазійських подіях. Лише останнім часом, коли стало очевидним, що історичні реконструкції, які базуються виключно на греко-римському наративі, страждають на однобічність, історія Малої Вірменії почала привертати більш пильну увагу фахівців з історії, насамперед римської зовнішньої політики та Мітрідатових війн. Однак і в цьому випадку йдеться не про дослідження власне маловірменської історії, а лише про використання деяких епізодів, пов'язаних із Малою Вірменією. Що, своєю чергою, призводить до виникнення кількох, найчастіше суперечливих, версій подій. Аналіз безпосередньо історії Малої Вірменії дозволить, на наш погляд, уникнути подібних протиріч, а також повернути суб'єктність маловірменській державі, якій іноді відмовляють у державності, іноді в території, а іноді й в етнічній належності.

Перша поява Малої Вірменії на міжнародній арені на початку I ст. до н. е. вже неодноразово розглядалася у спеціальній літературі, зокрема й в роботах автора цієї статті (Ballesteros Pastor 2016; Coşkun 2016; Payen 2021; Lytovchenko 2025). Аналіз подій не підтверджує нещодавню гіпотезу про те, що вже в цей час Мала Вірменія входила до Понтійського царства (Patterson 2001, 156, п. 6; Heinen 2005, 47; Traina 2017, 383; Payen 2020, 169, п. 596; Payen 2021, 163–164. Coşkun 2016, 851–852, Amn. 5; Coşkun 2021a 70, Amn. 18; Coşkun 2021b, 14, Amn. 61). Очевидно, що Мітрідат маловірменський не був тотожний братові Фарнака I. Сатрап Малої Вірменії діяв як союзна Понту, але самостійна сила. І до кінця II ст. до н. е. наративні джерела не повідомляють про зв'язки Понта та Малої Вірменії. З другого боку, подальша доля цієї країни залишається практично невідомою. Справа в тому, що невдала участь Мітрідата, правителя Малої Вірменії, у понтійсько-пергамській війні 182–179 рр. до н. е. стала останньою прямою згадкою маловірменського царства в наративних джерелах у II ст. до н. е. Це загалом не повинно дивувати, оскільки східна частина Малої Азії надовго випала з поля зору римлян і, отже, з повідомлень греко-римських істориків. Подібна ситуація характерна і для Софени, і для Великої Вірменії, для яких не тільки послідовність подій, але навіть порядок спадкоємства престолу в середині і другій половині II ст. до н. е. відновлюється дуже умовно. Тому мовчання джерел у жодному разі не можна трактувати як втрату Малою Вірменією самостійності в цей період.

Крім того, необхідно вказати на нове трактування уривка з Полібія¹, запропоноване Ж. Пасном (Payen 2021, 166). У літературі зазвичай прийнято вважати, що Мітрідат, якого згадав Полібій, — це Мітрідат IV, цар Понта (Walbank 1979, 555; Saprykin 1996, 92; Gabelko 2005, 321). Однак, як переконливо зауважує Ж. Пасн, незвичайним виглядає як підпорядкування понтійських військ командуванню каппадокійського полководця, так і маршрут понтійських військ на захід через Каппадокію. У випадку ж з Малою Вірменією обставини походу набувають більш логічного пояснення: статус династа (сатрапа)

¹ Pol. XXXIII, 12, 1.

Мітрідата був очевидно нижчим за царя Каппадокії, а шлях з Малої Вірменії до Перга проходив, зокрема й через каппадокійські землі. Тому, попри те, що сам автор запропонованої версії подій наголошує на гіпотетичності свого припущення (Рауєн 2021, 166), повністю відкидати можливість участі маловірменських військ у пергамо-віфінській війні не слід.

Ще одним, на жаль, непрямим свідченням ситуації в Малій Вірменії можна визнати повідомлення Страбона: «δυνασταὶ δ' αὐτὴν κατεῖχον αἰεὶ, καθάπερ τὴν Σωφηνήν, τοτὲ μὲν φίλοι τοῖς ἄλλοις Ἀρμενίοις ὄντες τοτὲ δὲ ἰδιοπραγοῦντες²» (Династи завжди утримували владу над [Малою Вірменією], як і над Софеною, іноді у дружбі з іншими вірменами, іноді діючи самостійно)³. Як ми вже вказували в недавній статті (Lytovchenko 2025, 209), цей уривок не може бути віднесений до подій I ст. до н. е. Першу половину I ст. до н. е. Мала Вірменія перебувала у складі Понтійської імперії Мітрідата VI, а другу половину або під владою правителів сусідніх держав, таких як Дейотар, Аріобарзан III або Архелай, або підкорялася царям, ворожим Великій Вірменії, таким як Аріобарзан Атропатенський. І, що важливо, Мала Вірменія за все I ст. до н. е. не опинялася в залежності від Тиграна II та його спадкоємців. Крім того, і сам грецький географ окремо говорить про правителів Малої Вірменії I ст. до н. е., які вже перебували під владою римлян. Тому здається обґрунтованим припущення, що Страбон чи його джерело описують ситуацію саме II ст. до н. е. Відсутність прямих свідчень про союз між Малою та Великою Вірменіями і в цей час не є непереборною перешкодою, оскільки II ст. до н. е. погано висвітлено в джерелах, а повідомлення Страбона, наскільки ми знаємо, ніхто з дослідників не вважає авторською вигадкою.

Найбільш відповідним часом для встановлення тісних відносин Малої Вірменії з Великою необхідно визнати епоху Артаксія (Арташеса) I. Саме за цього монарха територія Великої Вірменії значно розширилася завдяки завоюванням сусідніх земель. У великому

² Strabo, XII, 3, 28.

³ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторів статті.

переліку захоплень Артаксія і Заріадрія, розміщених у Страбона, є дві території, які або безпосередньо межували або навіть входили до складу Малої Вірменії — Каренітіда і Ксерксена (Дерджан) (Agutjunjan 1998, 243; Newsen 2001; 34)⁴. Однак Малої Вірменії в цьому переліку немає. Це не повинно дивувати, оскільки той самий Страбон говорить не про пряме підпорядкування Малої Вірменії іншим вірменам, а лише про «дружбу», яку слід розуміти не більше, ніж тимчасову залежність. Імовірно, якщо Артаксію і вдалося взяти під контроль Малу Вірменію, то не йшлося про повне поглинання, як із багатьма іншими землями.

Історично для потенційних захоплень Артаксія найбільш підходили два періоди. Перший — це десятиліття після проголошення Артаксія царем Великої Вірменії та до пергамо-понтійської війни 182–179 рр. до н. е. На таку можливість, напевно, натякає С. Паяслян (Payaslian 2008, 17). Однак, якщо така спроба й була, вона виявилася невдалою, оскільки стратег Малої Вірменії Мітрідат виступає у війні вже як союзник царя понтійського Фарнака I. Участь Артаксія в мирному договорі 179 р. до н. е. не означає, що він обов'язково був зацікавленою стороною в конфлікті, як іноді припускають (Kobes 1996, 36; Payen 2020, 122), оскільки поряд з Артаксієм згадані інші царі, очевидно, нейтральні. Тому, на нашу думку, для встановлення контролю над Малою Вірменією більш сприятливим виглядає період від 179 р. до н. е. до середини 60-х рр. II ст. до н. е., коли загострюється конфлікт Великої Вірменії з державою Селевкідів. Саме на цей час припадає зафіксована в джерелах невдала спроба Артаксія взяти під контроль Софену, цар якої Митробарзан скористався допомогою Каппадокії (Patterson 2001, 160). Можливо, що династ Малої Вірменії не зміг заручитися підтримкою Понта і змушений був визнати залежність від Артаксія, зберігши при цьому свій престол, що впливає з пасажу Страбона. Поразка великовірменського царя від Антіоха IV могла, своєю чергою, спричинити відновлення самостійності Малої Вірменії. Проте вислів, який використав Страбон (τοτὲ μὲν ..., τοτὲ δὲ ...), передбачає, що вплив Великої Вірменії посилювався кілька разів. Теоретично це було можливо у другій половині II ст. до н. е., до того

⁴ Strabo, XI, 14, 5.

моменту, коли сама Велика Вірменія потрапила в залежність від Парфії, однак жодних, навіть непрямих доказів цього немає. З другого боку, достаменно відомо, що наприкінці II ст. до н. е. у Малій Вірменії знову посилюється вплив Понтійського царства.

Практично відсутні дані про внутрішньополітичну ситуацію в Малій Вірменії. Нам невідомо, до кого перейшла влада після смерті сатрапа Мітрідата, Страбон повідомляє лише про останнього правителя держави — Антипатра та його батька Сісіда. Однак навіть такі скупі відомості дозволяють побудувати ймовірну схему престолонаслідування в Малій Вірменії в II ст. до н. е. — сатрап Мітрідат — Сісіс — Антипатр. Нас не повинно бентежити, що практично за століття крайною управляли лише три правителі, подібна ситуація спостерігалася і у Великій Вірменії: Арташес I — Артавазд I — Тигран I, у Понті: Фарнак I — Мітрідат IV — Мітрідат V.

Час правління Антипатра можна з великою ймовірністю віднести до останньої третини II ст. до н. е., оскільки перехід Малої Вірменії під владу Мітрідата VI більшість дослідників датує останнім десятиліттям II ст. до н. е. Дещо складніша ситуація з батьком Антипатра — Сісідом. Якщо прийняти гіпотезу Ж. Паєна про участь сатрапа Мітрідата в понтійсько-віфінській війні, то Сісіс міг засісти престол не раніше середини 50-х рр. II ст. до н. е. Завершення його правління практично неможливо визначити. З другого боку, видається зайвою обережність деяких дослідників, які уникають називати Сісіда правителем Малої Вірменії (Syme 1995, 149, n. 50)*. Те що Страбон називає Сісіда батьком правителя, а не правителем, зовсім не означає, що сам Сісіс правителем не був. Грецький історик і географ використав ім'я батька династа Антипатра не для того, щоб донести до нас історію спадкоємства престолу в Малій Вірменії, а, найімовірніше, щоб читач міг відрізнити маловірменського Антипатра від інших численних носіїв цього імені.

Ім'я Сісіс (Σίσυς, -δος), безумовно, іранське, і подібні імена справді були популярні і в Малій Азії загалом (Sundwall 1913, 250; Syme 1995, 149, n. 50), і в Каппадокії (Ballesteros Pastor 2003–2007, 7–8). Однак це не означає,

* У виданні книги Р. Сайма, що не мала остаточної авторської редакції, Антипатр помилково названий династом Колхиди.

що батько Антипатра обов'язково належав до каппадокійської знаті, як іноді стверджують (Saprykin 1996, 163; Ballesteros Pastor 2016, 278, п. 29), оскільки ім'я Сісіс все ж таки не повністю суголосне каппадокійському імені Сісінес у того ж Страбона⁵, що дозволяло дослідникам сумніватися в тотожності цих двох імен (Pape 1875, 1400; Syme 1995, 149, п. 50). Для висновку про належність Сісіда саме до каппадокійців необхідні вагоміші аргументи. Отже, не можна впевнено стверджувати і про посилення каппадокійського впливу на території Малої Вірменії.

Не підлягає сумніву посилення впливу Понтійського царства у Малій Вірменії наприкінці II ст. до н. е., що спричинило перехід цієї країни під владу Мітрідата VI Євпатора. Приєднання Малої Вірменії мало безумовно мирний характер, про що свідчить повідомлення Страбона: «αὐξηθεῖς δὲ Μιθριδάτης ὁ Εὐλάτωρ καὶ τῆς Κολχίδος κατέστη κύριος καὶ τούτων ἀπάντων, Ἀντίπατρον τοῦ Σίσιδος παραχωρήσαντος αὐτῷ»⁶. (Зміцнивши свою могутність, Мітрідат Євпатор став володарем Колхіди та всіх цих країн, якими поступився йому Антипатр, син Сісіда). Навряд чи в тексті йдеться буквально про купівлю території, як це називають деякі дослідники (Ballesteros Pastor 2016, 278, п. 29). Термін «поступився» (παραχωρέω), який використовує Страбон, краще розуміти в значенні «передавати», ніж «продавати». Хоча про це прямо не говориться, найбільш вірогідним засобом передачі можна вважати характерне для елліністично-римської епохи приєднання за заповітом правителя, у нашому випадку — Антипатра (Molev 1994, 21; Saprykin 1996, 163). Якщо справді Антипатр не мав законних спадкоємців, то заповіт володінь саме цареві Понта не повинен дивувати. Хоча, на перший погляд, логічно було б очікувати, що Мала Вірменія має опинитися в складі Великої Вірменії, з якою, за словами Страбона, була досить тісно пов'язана. Проте наприкінці II ст. до н. е. такий варіант був неможливий, оскільки сама Велика Вірменія опинилася в залежності

⁵ Strabo, XII, 2, 5.

⁶ Strabo, XII, 3, 28.

від Парфії⁷. Каппадокія, яка раніше втручалася в боротьбу за вірменські землі, була в цей період надто слабкою. Зв'язки ж Малої Вірменії з Понтом, хоч і були не настільки сильні, як це іноді уявляють, проте виглядали як досить тісні на початку II ст. до н. е., під час пергамо-понтійської війни, і, ймовірно, посилилися наприкінці II ст. до н. е., коли/ якщо юний Мітрідат Євпатор переховувався від переслідувачів саме в горах Малої Вірменії (Molev 1995, 24, п. 2)⁸. Хоча не можна не зважати на можливість тиску з боку понтійського царя на маловірменського династа (Syme 1995, 111, 137).

Відсутність у джерелах точних вказівок на час та обставини поглинання Малої Вірменії Понтійським царством призвела до виникнення кількох варіантів хронології приєднання. Традиційна гіпотеза передбачає, що об'єднання відбулося на початку правління Мітрідата VI (Magie 1950, 196; Will 1967, 394; Molev 1979, Šelov 1982, 247; Molev 1994, 21; Callataŭ 1997, 253, cf. 264; Wilkinson 2009, 87; Roller 2020, 111). Іноді приєднання Малої Вірменії, навпаки, датується рубежем II–I ст. до н. е. (McGing 1986, 56; Saprykin 1996, 164). Хоча прямих вказівок у джерелах немає, нам здається, що приєднання мало відбутися до активізації дій понтійців у Херсонесі, так званих Діофантових війн, що датуються періодом 20–10 pp. I ст. до н. е. (Molev 1994, 21; Klinkott 2020, 424). Імовірно, саме в ході цих зіткнень загинув Айхмон, командир вірменських кінних лучників, що дозволяє припустити, що Мала Вірменія вже була частиною володінь Мітрідата VI та постачала контингенти для понтійських гарнізонів у Північному Причорномор'ї (Makarov 2005, 242).

Статус Малої Вірменії в державі Мітрідата VI все ще потребує дослідження, хоча є припущення, що ці землі становили окрему сатрапію під керівництвом понтійських принців (Ballesteros Pastor

⁷ Той факт, що Мала Вірменія не увійшла до складу Великої Вірменії, не може бути аргументом щодо етнічного складу населення маловірменського царства. Очевидно, що національне питання в давнину не мало значного впливу на міжнародні відносини, зокрема й і на зовнішню політику великовірменських царів (Wilkinson 2009, 87).

⁸ Ця версія Є.А. Молева має яскраво виражений гіпотетичний характер, до того ж, деякі сучасні дослідники відмовляються визнавати сім років вигнання Мітрідата (Magie 1950, 195; McGing 1986, 43). Однак повністю відкидати таку можливість все ж таки не слід (Saprykin 1996, 126).

2016)⁹. Імовірно, свідченням важливості придбання саме Малої Вірменії були зміни в титулатурі понтійського царя, який, якщо вірити Євтропію, іменувався *rex Ponti atque Armeniam Minorem*¹⁰. Важливість регіону підтверджує і будівництво «75 укріплень» Мітрідатом VI саме в Малій Вірменії¹¹. Хоча Страбон називає їх місцем зберігання царських скарбів, очевидно, стосовно більшості, йшлося про стандартну понтійську практику будівництва невеликих укріплень для контролю за найважливішими дорогами (Saprykin 1996, 285–286; Нейте 2009, 103) і срібними копальнями (Klinkott 2020, 429).

Поза сумнівом, маловірменські збройні сили посідали у складі понтійської армії особливе місце. Перша згадка про контингенти з Малої Вірменії в наративних джерелах міститься в описі Плутархом каппадокійської місії Сулли¹². Цей епізод найчастіше ставав предметом дискусії, але на сьогоднішній день можна практично з повною впевненістю стверджувати, що «численні вірмени», переможені пропретором Кілікії, були саме військами Мітрідата VI Євпатора, набраними в Малій Вірменії (Goukowsky 2001, 71, n. 392; Makarov 2005, 243, n. 47; Litovchenko 2007, 52). З огляду на те, що місія Сулли датується, найімовірніше, 96 р. до н. е. (Kallet-Marx 1996, 356–357 cf. Cory Brennan 1992, 155), цими вірменами мали бути лише вихідці з Малої Вірменії, оскільки Софена перебувала залежно від Каппадокії, а Тигран II досі залишався парфянським заручником. Цілком імовірно, що вірменським контингентом командував відомий понтійський полководець Архелай, про що повідомляє Фронтін¹³. Якщо це справді так¹⁴, то дії Сулли були

⁹ Х. Клінкотт вважає, що ці землі були царським доменом (Klinkott 2020, 429).

¹⁰ Eutr.5.5.2. Орозій зберіг менш конкретну титулатуру: *Mithridates, rex Ponti atque Armeniae* (Oros. 6.2.1).

¹¹ Strabo XII, 3, 28.

¹² Plut. Sull. 5.3–6.

¹³ Front. Strat., 1, 5, 18.

¹⁴ Деякі дослідники вважають повідомлення помилкою, як, наприклад, Т. Рейнак (Reinach 1896, 62, n. 2), інші приймають або повністю (Bendz 163, 206; McGing 1986, 79, n. 46; Ballesteros Pastor 2023, 110), або частково (Kallet-Marx 1996, 249, n. 107). Сумніви у достовірності уривка можна пояснити, оскільки він повністю змінює картину подій у Каппадокії. Однак нам здається, що якщо й припустити участь Архелая в конфлікті, то тільки як командира вірменської кавалерії, а не безпосередньо понтійських військ, що дозволяло Мітрідату уникнути звинувачень у прямій участі в боротьбі за Каппадокію.

зовсім не такі стрімкі та успішні, як про це говорить Плутарх, адже римлянам довелося вдатися до переговорів і навіть відступу.

Прямим свідченням використання маловірменських військ як окремого підрозділу є згадка Аппіаном десятитисячного вірменського кавалерійського корпусу під командуванням сина Мітрідата Аркафія¹⁵. У першому бою вірменська кіннота діяла як окрема бойова одиниця, разом із понтійським легко озброєними загонами, але не з понтійською кавалерією. Однак надалі кавалерія з Малої Вірменії окремо в джерелах не згадується, хоча у бойових діях, імовірно, бере участь. Принаймні Аркафій очолив одну з понтійських армій під час європейської кампанії¹⁶, і вельми сумнівно, що він не залучив для цього кінний корпус, який був під його безпосереднім командуванням. Відсутність маловірменських військ у наративних джерелах, що описують події інших Мітрідатових війн, пояснюється, найімовірніше, специфікою подання інформації греко-римськими авторами, а не відмовою понтійського царя від використання вірменських підрозділів. Те що Мітрідат VI розглядав маловірменські війська як важливий елемент своїх збройних сил, підтверджується епіграфічними свідченнями.

Найбільш яскравою і хронологічно ранньою є епітафія, присвячена командиру вірменських лучників Айхмону, сину Зарєя (?), знайдена в Херсонесі¹⁷. Палеографічні особливості тексту (Макаров 2005, 241) та контекст дозволяють досить впевнено датувати напис кінцем II ст. до н. е., часом Діофантових війн (Макаров 2005, 244). Очевидно, що згаданий в епітафії Айхмон був командиром саме маловірменських лучників, а не загону з Великої Вірменії чи Софени. Отже, можна з упевненістю стверджувати, що практично одразу після приєднання Малої Вірменії до Понту цілий кінний підрозділ маловірменських лучників був перекинутий до Криму, де безпосередньо брав участь

¹⁵ App. Mithr. 17.

¹⁶ App. Mithr. 35.

¹⁷ Попри те, що напис досить давно введено в науковий обіг (Макаров 2005), він все ще чекає на остаточний аналіз, оскільки всі коментатори працювали тільки з фотографіями та естампажами, а не з оригінальним текстом.

у воєнних діях проти скіфів¹⁸. До того ж зберігалася етнотериторіальна єдність загону. Той факт, що загиблого командира поховали в Херсонесі, а не доставили на батьківщину, може бути непрямим підтвердженням того, що вірмени могли нести гарнізонну службу в полісі.

Ще одним прикладом використання Мітрідатом VI маловірменських військ у Північному Причорномор'ї є декрет з Ольвії на рубежі II–I ст. до н. е., у якому згадана допомога Мітрідата Євпатора вірменам, розміщеним у регіоні (самій Ольвії?) (IOSPE I2 35). Після багаторічної дискусії дослідники дійшли висновку, що в написі згадується понтійський гарнізон, сформований з вірмен (Molev 1979, 189; Vinogradov 1989, 254–255; Saprykin 1996, 138). Отже, виходячи з тексту напису, ці вірмени перебували в причорноморському регіоні постійно, а не були частиною експедиційного корпусу. І тут тим більше складно говорити про них як про найманців з імперії Тиграна II. Це, своєю чергою, дозволяє стверджувати, що цар Понту неодноразово використовував саме маловірменські збройні контингенти контролю віддалених рубежів своєї імперії.

Отже, можна стверджувати, що в епоху понтійського панування Мала Вірменія не була вся поглинена царством Мітрідата VI. Принаймні її збройні формування якийсь час не були повністю інтегровані до складу армії царя Понту. Можна лише припустити, що зникнення згадок про маловірменську кінноту в наративних джерелах було спричинено поступовою інкорпорацією вірменських вершників безпосередньо до понтійської армії, що не дивно з огляду на хаотичний і дискретний характер Третьої Мітрідатової війни.

Таким чином, можна сказати, що більшу частину II ст. до н. е. Мала Вірменія зберігала незалежність, лише іноді (ймовірно, двічі) опиняючись у залежності від сусідньої Великої Вірменії. При цьому повного приєднання до найбільшого вірменського царства не відбувалося і місцева династія зберігала свою владу. Лише наприкінці II ст. до н. е.

¹⁸ Сумніви Ю. Г. Виноградова в тому, що ці вірмени були представниками Малої Вірменії як частини Понтійського царства (Vinogradov 1997, 62), здаються зайвими, оскільки існування вірменських найманців у цей період не підтверджується нашими джерелами.

Мала Вірменія потрапила до складу володінь Мітрідата VI Євпатора. Однак навіть як частина Понтійського царства Мала Вірменія зберігала певну суб'єктність, принаймні маловірменські війська певний час використовувалися як окремі етнотериторіальні підрозділи. Можливо, саме тому, попри досить тривалий період втрати державності (майже 40 років), Мала Вірменія не була приєднана до нової римської провінції Гнеєм Помпеем та відновила умовну самостійність.

Список літератури / References

- Arutjunjan B. A. K voprosu ob jetnicheskoj prinadlezhnosti naselenija bassejna reki Choroh v VII — IV vv. do n. je. *Istoriko-filologicheskij zhurnal* [Historical-Philological Journal]. 1998. No. 1–2. S. 233–246. (In Russian)
- Арутюнян Б. А. К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох в VII – IV вв. до н. э. *Историко-филологический журнал*. 1998. № 1–2. С. 233–246.
- Ballesteros Pastor L. Dos apuntes sobre Manio Aquilio (Cos. 101 a.C.). *Habis*. 1999. No. 30. PP. 135–141.
- Ballesteros Pastor L. Del Reino Mitridátida al Reino del Ponto: Orígenes de un Término Geográfico y un Concepto Político. *Orbis Terrarum*. 2003–2007. No. 9. PP. 3–10.
- Ballesteros Pastor L. Pontus and Sophene in the Late Hellenistic Period: the King Arsaces and the Prince Arcathias”. *ZPE*. 2023. 226. PP. 104–112.
- Ballesteros Pastor L. The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom. *Mobility in Research on the Black Sea (Iași, July 5–10, 2015)* / eds. V. Cojocaru, A. Rubel. Cluj-Napoca: Mega, 2016. PP. 288–303.
- Bendz G. *Frontin Kriegslisten: Lateinisch und Deutsch*. Berlin, Boston: De Gruyter, 1963. <https://doi.org/10.1515/9783112650387>
- Callataÿ F. de L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies. Louvain-la-Neuve: Département d'archéologie et d'histoire de l'art, 1997. 480 p.
- Corey Brennan T. Sulla's Career in the Nineties: Some Reconsiderations. *Chiron*. 1992. Vol. 22. PP. 103–158.

Coşkun A. Die Teilung ‚Armeniens‘ durch Caesar und die Entstehung ‚Kleinarmeniens‘. *Orbis Terrarum*. 2021. Vol. 19. S. 65–88.

Coşkun A. Philologische, genealogische und politische Überlegungen zu Ardys und Mithradates, zwei Söhnen des Antiochos Megas (Liv. 33,19,9). *Latomus*. 2016. Vol. 75. Iss. 4. S. 849–861.

Coşkun A. Von Mithradates von Kios bis Mithradates V. Euergetes. Kritische Bemerkungen zu Duane Rollers „Empire of the Black Sea“. *Frankfurter elektronische Rundschau zur Altertumskunde*. 2021. Nr. 44. S. 1–36.

Gabelko O. L. Istorija Vifinskogo carstva. Sankt-Peterburg: IC «Gumanitarnaja. Akademija», 2005. 576 s. (In Russian)

Габелко О. Л. История Вифинского царства. Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная. Академия», 2005. 576 с.

Goukowsky P. Notice. *Appien. Histoire romaine* / ed. P. Goukowsky. T. VII. Paris: Les Belles Lettres, 2001. PP. VII–CLXXXIV.

Heinen H. Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE I2 402). *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat* / ed. A. Coşkun. Göttingen: Duehrkohp & Radicke, 2005. S. 31–54.

Hewsen R. H. Armenia: A Historical Atlas. Chicago: University of Chicago Press, 2001. 341 p.

Højte J. M. The Administrative Organisation of the Pontic Kingdom. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom* / ed. J. M. Højte. Aarhus University Press, 2009. 375 p.

Kallet-Marx R. Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC. Berkeley: University of California. 1996. 430 p.

Klinkott H. Mithridates VI and the Formation of an Empire. *Societies at War. Proceedings of the Tenth Symposium of the Melammu Project held in Kassel September 26–28, 2016 & Proceedings of the Eight Symposium of the Melammu Project held in Kiel November 11–15, 2014* / eds. K. Ruffing, R. Rollinger, S. Fink, K. Droß-Krüpe. Wien: Austrian Academy of Sciences Press 2020, PP. 421–454.

Kobes J. Kleine Könige: Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323–188 v.Chr.). St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1996. 320 S.

Litovchenko S. D. Malaja Armenija i kappadokijskie sobytija 90-h gg. I v. do n. je. *Laurea. K 80-letiju professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva*. Har'kov: Konstanta, 2007. S. 48–56. (In Russian)

Литовченко С. Д. Малая Армения и каппадокийские события 90-х гг. I в. до н. э. *Laurea. K 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харьков: Константа, 2007. С. 48–56.

Lytovchenko S. D. Mala Virmenii u pershij polovyni II st. do n.e.: zabuta derzhava. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Serii istorychna* [Visnyk of the Lviv University. Historical Series]. 2025. Vyp. 58. S. 205–214. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13698> (In Ukrainian)

Литовченко С.Д. Мала Вірменія у першій половині II ст. до н.е.: забута держава. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2025. Вип. 58. С. 205–214. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13698>

Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ. V. 1. Text. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1950. 1661 p.

Makarov I.A. Jepitafija komandira armjanskih luchnikov iz Hersonesa Tavricheskogo. *Hersonesskij sbornik. Vypusk XIV*. Sevastopol': Izdatel'skij dom «Maksim», 2005. S. 239–248. (In Russian)

Макаров И.А. Эпитафия командира армянских лучников из Херсонеса Таврического. *Херсонесский сборник. Выпуск XIV*. Севастополь: Издательский дом «Максим», 2005. С. 239–248.

McGing B. The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus. Leiden: Brill, 1986. 204 p.

Molev E. A. Bospor v period jellinizma. Nizhnij Novgorod: Izd-vo Nizhegorodskogo un-ta, 1994. 140 s. (In Russian)

Молев Е. А. Боспор в период эллинизма. Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1994. 140 с.

Molev E. A. Malaja Armenija i Mitridat Evpator. *Problemy antichnoj istorii i kul'tury*. Ch. 1. Erevan: Izd-vo AN ArmSSR, 1979. S. 185–190. (In Russian)

Молев Е. А. Малая Армения и Митридат Евпатор. *Проблемы античной истории и культуры*. Ч. 1. Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1979. С. 185–190.

Molev E. A. Vlastitel' Ponta. Nizhnij Novgorod: Izd-vo NNGU, 1995. 144 s. (In Russian)

Молев Е. А. Властитель Понта. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 1995. 144 с.

Pape W. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig: F. Vieweg, 1875. S. 754–1710.

Patterson L. Rome's Relationship with Artaxias I of Armenia. *The Ancient History Bulletin*. 2001. Vol. 15. Iss. 4. PP. 154–162.

Payaslian S. The History of Armenia: From the Origins to the Present. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 305 p.

Payen G. Dans l'ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d'Apamée en Anatolie. Québec: Presses de l'Université Laval, 2020. 516 p.

Payen G. La guerre d'Eumène II et ses alliés contre Pharnace (182–179 av. J.-C.). Problèmes et lectures géopolitiques des suites du traité d'Apamée. *Dialogues d'histoire ancienne*. 2021. Suppl. 22. PP. 157–181.

Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris: Firmin-Didot et Cie., 1896. 494 p.

Roller D. W. Empire of the Black Sea. The Rise and Fall of the Mithridatic World. New York: Oxford University Press, 2020. 296 p.

Saprykin S. Ju. Pontijskoe carstvo: Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomor'e. Moskva: Nauka, 1996. 348 s. (In Russian)

Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва: Наука, 1996. 348 с.

Šelov D. B. Le royaume Pontique de Mithridate Eupator. *Journal des savants*, 1982. No. 2–3. PP. 243–266. <https://doi.org/10.3406/jds.1982.1453>

Sundwall J. Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme. Leipzig: Dieterich, 1913. 309 S.

Syme R. Anatolica. Studies in Strabo / ed. A. Birley. Oxford: Clarendon Press, 1995. 396 p.

Traina G. Rois ou dynastes? Les territoires arméniens à l'époque d'Antiochos III. *Antiochos III et l'Orient: journées d'études franco-allemandes, Nancy 6–8 juin 2016* / ed. Ch. Feyel, L. Graslin-Thomé. Nancy: ADRA; Paris: De Boccard, 2017. PP. 377–388.

Vinogradov Ju. G. Politicheskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII – I vv. do n. je. Istoriko-jepigraficheskoe issledovanie. Moskva: Nauka, 1989. 288 s. (In Russian)

Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. Москва: Наука, 1989. 288 с.

Vinogradov J. G. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Mainz: von Zabern. 1997. 703 S.

Walbank F. W. A Historical Commentary on Polybius. v. 3. Oxford: The Clarendon Press, 1979. 834 p.

Wilkinson R. Contacts between Armenia and Pontus in the Pre-Christian Period. *Armenian Pontus: the Trebizond-Black Sea communities* / ed. R. G. Hovannisian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009. PP. 79–92.

Will E. Histoire politique du monde Hellenistique (323–30 av. J.-C.). Tome II: Des avenements d'Antiochos III et de Philippe V a la fin des Lagides. Nancy: l'Université de Nancy II, 1967. 564 p.

Список скорочень

ZPE — Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Sergey Litovchenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

LESSER ARMENIA IN THE SECOND HALF OF THE SECOND TO THE FIRST HALF OF THE FIRST CENTURIES BC: INDEPENDENCE AND THE PONTIC PHASE

Over several centuries of academic research on Hellenistic Asia Minor, Lesser Armenia has generally remained overlooked by scholars — a consequence both of the merely episodic appearance of this country in ancient sources and of the minor role it played in the fast-moving events in the region. Only recently, as it has become clear that historical reconstructions based exclusively on the Greco-Roman narrative suffer from one-sidedness, has the history of Lesser Armenia begun to attract closer attention from specialists, above all from scholars of Roman foreign policy and the Mithridatic Wars. Even now, however, the concern is usually not with the history of Lesser Armenia as such, but only with certain episodes in which it happens to figure. This in turn can give rise to several, often contradictory, reconstructions of events. Focusing directly on Lesser Armenian history will,

in our view, make it possible to avoid such contradictions and to restore agency to the Lesser Armenian state, which is often denied statehood, a defined territory, or a distinct ethnic identity. The present study argues that Lesser Armenia maintained its independence for most of the second century BC. It came under the authority of neighboring Greater Armenia only occasionally (probably twice), without, however, being fully incorporated into the larger Armenian kingdom, as the local dynasty retained its power. Only at the end of the second century BC did Lesser Armenia become part of the Pontic Kingdom of Mithridates VI Eupator. Even then, however, Lesser Armenia retained a degree of subjecthood: Lesser Armenian troops, at least, were for a time deployed as distinct ethno-territorial units. This may be why, despite a fairly prolonged loss of statehood (approximately forty years), Lesser Armenia was not incorporated into the new Roman province by Gnaeus Pompey and instead regained a qualified independence.

Keywords: Lesser Armenia, Pontic Kingdom, Mithridates VI Eupator, Greater Armenia, Hellenistic states, Roman Republic.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 10.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 15.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-02>
УДК 903.25-034.3-033.57(477.54)«01/02»

Володимир Колода

кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Вул. Алчевських, 29, 61002, Харків, Україна
Email: koloda.v@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8614-2039>

Михайло Любичев

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: gsae@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1010-1425>

**БРАСЛЕТ КОЛА «СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙМЧАСТИХ
ЕМАЛЕЙ» З-ПІД ЕСХАРУ НА ХАРКІВЩИНІ**

Як цитувати: Колода В., Любичев М. Браслет кола «східноєвропейських віймчастих емалей» з-під Есхару на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 25–45. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-02>

How to cite: Koloda V., Lyubichev M. A Bracelet of the “Eastern European Notched Enamel” Tradition from the Vicinity of Eskhar in Kharkiv Region. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 25–45. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-02> (In Ukrainian)

© Колода В., Любичев М., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Бронзовий браслет було знайдено в лісовому масиві на лівому березі річки Сіверський Донець біля південної околиці селища Есхар (Новопокровська територіальна громада, Чугуївський район, Харківська область, Україна). За Г. Ф. Корзухіною, він належить до типу I (браслети широкі, тригранні в перетині, з гребінцями, з емаллю та без емалі); за О. С. Хомяковою — до типу 2б (браслети з ажурним рухомих щитком–сегментом, що кріпився на шарнірних з'єднаннях до гребнів, які розташовані на кінцях ободу). Орнамент браслета з Есхару складається з кількох елементів: а) три валики з косими насічками-чеканом; б) вигравірувані композиції на двох гранях ободу; в) поздовжні канавки на торцях гребнів. Подібні браслети походять з Брянського (Усохського) скарбу та Пісків. Браслети з Брянського скарбу, Пісків, Есхару та з Паніковця зроблені за різними конструктивними схемами. У зону концентрації таких виробів входять Середнє Подніпров'я, дніпро-донецький лісостеп та сусідня смуга лісової зони, верхні течії Оки та Дону. Окремі знахідки походять з Мазур, Литви, Латвії, Білорусі, верхньої течії Південного Бугу, середніх течій Дону та Хопра, Нижнього Дону та Середньої Волги. Есхарівський браслет за положенням у типологічному ряді таких виробів належить до «більш раннього» і відноситься до середньої стадії розвитку східноєвропейських прикрас з виїмчастими емаллями, яка датована кінцем II — сер. — др. пол. III ст. Знахідки речей кола «емалей» свідчать про формування престижного костюму населення басейнів середнього та верхнього течій Дніпра та Подесення, населення верхньої течії Оки, а також деяких культур Південно-Східної Прибалтики. «Виїмчасті емалі» виступають як індикатор міжкультурних контактів різних груп населення Східної Європи в римський час. У дніпро-донецькому лісостепу знахідки речей кола «емалей» пов'язуються з поселеннями та могильниками пізньозарубинецького етапу та початкової фази київської культури або належать до постзарубинецького горизонту, саме до його другого періоду, датованого ступенями B2/C1, C1a (приблизно сер. — др. пол. II — перш. пол. III ст.).

Ключові слова: лісостеп Східної Європи, Сіверський Донець, римський час, виїмчасті емалі, браслет.

До початку так званої «епохи металодетекторів» на межі XX — XXI ст. знахідки речей кола «виїмчастих емалей» (прикраси, частини одягу, деталі спорядження вершника), які переважно не мали чіткого культурного контексту (Korzukhina 1978, 75–85) або походили з поселень і могильників пізньозарубинецького горизонту та київської культури (Pozdnezarubinskije pamyatniki 2010, rys. 93: 11, 113: 3, 146: 17-21;

Oblomskiy 1991, rys. 6; 54; 64: 18; Terpilovskiy, Abashina 1992, rys. 15: 16, 19, 21, 24, 25, 29, 31; 21:1; 44:1-3; 48: 4, 5), були одиничними*. Внаслідок цього вищезгадані культурні групи виглядали як «керамічні»: бідні на знахідки прикрас та деталей одягу з кольорових металів.

Масовий пошук з металодетекторами охопив величезні площі. Можливість розміщення знайдених артефактів на «скарбошукацьких» сайтах для їх наступного продажу «стимулює» «чорних археологів», і внаслідок цього вибірка «культури мертвої» та «культури знов відкритої» істотно зменшується. Справа в тому, що незалежно від того, хто знайшов речі (наукова археологічна експедиція або «скарбошукачі»), вони все одно існують. Та більше, інколи речі, що їх знайшли «чорні археологи», маркують субкультури, які не були відомі за розкопаними пам'ятками, вони значно розширюють номенклатуру артефактів різних груп, впливають на наявні хронологічні побудови (Lyubichev 2019, Chast' 1, 71). Моніторинг «детекторних» знахідок на сайтах, особисті контакти з пошукачами для отримання інформації про артефакти та місця їх знахідки, пропаганда передачі таких знахідок до академічних, наукових, музейних установ є необхідними заходами для зростання бази археологічних джерел на сучасному етапі. Яскравим прикладом моніторингу детекторних знахідок є серія «Корпус випадкових археологічних знахідок», яку видав І. А. Бажан, де речам кола «виїмчастих емалей» присвячено один з випусків (Bazhan, Troshin 2013). Випадкові та «детекторні» знахідки істотно розширили коло відомих речей кола «виїмчастих емалей» на пізньозарубинецьких/київських пам'ятках (Oblomskiy, Terpilovskiy 2007, rys.145: 2; 147: 1, 2, 7-9; 148: 2, 3, 5, 6, 8; 149, 150: 2-5; 151; 152: 4; 154: 6, 7; 155: 1-6, 8, 156-161, 162, 163; Germania – Sarmatia 2020). З'явилися публікації речей кола «емалей», які передано пошукачами до музеїв (Bilysn'ka et al. 2021).

Моніторинг, аналіз та публікація знахідок цього кола О. О. Радюшем дозволили виділити субкультуру еліти серед населення лісостепу — лісової зони Східної Європи II–III ст. (Radyush 2010, 2013a, 2013b). Тому публікація кожної нової речі/депоненту речей кола «виїмчастих емалей» є актуальною.

* Ми згадуємо лише культурні групи римського часу дніпро-донецького лісостепу та прилеглої смуги лісової зони, оскільки публікація присвячена артефакту, який походить саме з цього регіону.

Опис, параметри

Широкі браслети з гребінцями, з емаллю та без емалі були елементом убору з «виїмчастих емалей» жіночого та чоловічого костюмів, до якого також входили: ажурні елементи ланцюжків або прості ланцюжки з підвісками або без них; парні фібули (трикутні прорізні, Т-подібні, підковоподібні), спіральні та дровотві браслети; підвіска — пірамідальний дзвоник, налобний пластинчастий вінець з конічними застілками, шийна гривна (вита або гладка), одиночна фібула (Т-подібна або рідкісного пластинчастого типу), пластинчаста підвіска (лунниці різного типу), деталі поясу (Furasev 2001, 30).

Бронзовий браслет виявлено в лісовому масиві на лівому березі Сіверського Дінця неподалік південної окраїни селища Есхар (Новопокровська територіальна громада, Чугуївський район, Харківська область, Україна) (рис. 1)¹. Браслет не мав значних або явних пошкоджень чи то деформації, а також слідів перебування у вогні; його покривала рівномірна зелена патина.

Браслет шарнірний, литий з масивним розімкнутим ободом, що має випнуте назовні, вигнуте зсередини ребро, яке проходить по його середині. Торцеві грані ободу орнаментовано валиками (два — на кінцях, один — на середині), які прикрашено косими насічками-чеканом. На центральному валику насічки орієнтовано в протилежний бік порівняно з крайніми. Дві грані між валиками поблизу вертикальних гребнів прикрашено вісьма вигравірованими композиціями, кожна з яких включає три циркульні кола та дві групи з трьох крапок, поєднаних прямими лініями. У центральній частині та на кінцях ободу розташовано три вертикальні прямокутні в перетині гребні, що виступають назовні та трикутні за профілем. Торцеві

¹ Браслет переданий восени 2022 р. до Археологічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Як з'ясувалося під час бесіди з автором знахідки, супроводжувальні предмети, уламки кераміки або деревне вугілля і попіл були відсутні. Тривале ведення бойових дій на цій території та сучасні проблеми щодо розмінування позбавляють нас можливості самостійно оглянути місце знахідки. Рисунки до публікації виконали В. В. Колода (рис. 2, 3) та В. І. Щепаченко (рис. 1, 4-8), якому автори публікації висловлюють глибоку вдячність.

сторони гребнів прикрашені поздовжніми канавками, борт між ними не орнаментований. На двох кінцевих ребрах розміщено парні петлі круглої форми для шарнірів, за допомогою яких кріпився рухомий ажурний щиток-сегмент з емалевими вставками. Сам щиток відсутній (рис. 2, 3).

Параметри браслета (г, см): вага — 88,5, загальні розміри — $6,8 \times 6,05$, обід: ширина 2,3 — 2,35 по центру з розширенням — 2,6 — 2,65 вбік центрального гребня і 2,85 — 2,9 — вбік кінцевих гребнів, товщина — 0,2 — 0,4, ребра-валики на ободі: товщина: бокові — 0,2, центральний — 0,3, висота — 0,2; вертикальні гребні-ребра: крайні: довжина — 4,8, товщина — 0,7; центральний: довжина — 4,6, товщина — 0,8; парні петлі: діаметр — 0,65 — 0,7, діаметр отвору — 0,25 — 0,3, орнаментальні композиції: довжина вигравіруваних ліній — 0,9 — 1,1; 1,0; 0,9 — 1,1.

Типологічне визначення та аналогії

Браслет з Есхару належить до типу Корзухіна I (браслети широкі, тригранні в перетині, з гребнями, з емаллю та без емалі) (Korzukhina 1978, 34–35, tabl. 26: 3, 4) та Хомякова 26 (браслети з ажурним щитком — рухомим прямокутним сегментом, що кріпився на шарнірних з'єднаннях до гребнів, які розташовані на кінцях ободу) (Khomiakova 2018, 87–88, 94). Подібні браслети походять з Брянського (Усохського) скарбу (Ahmedov et al. 2013, 101, rys. 3: 8; Khomiakova 2018, rys. 42, Tabl. XXXV, Katalog 64; Voronyatov, Shinakov 2020, rys. 6: 1) (рис. 4) та Пісків (Akimov et al. 2020, 253, 258, rys. 5: 2) (рис. 5: 1–3).

Браслет з Брянського скарбу (Belotserkovskaya 2018, 47–48, Kat. 64. (91), Rys. 42, Tabl. XXXV) відрізняється від виробу з Есхару такими рисами: 1) на двох його гребнях розташовано одинарні (не парні!) петлі для кріплення з допомогою шарніра сегмента-щитка з емаллю; 2) обод не має валиків; 3) на ободі нанесено орнамент у вигляді смуг, що формують композицію з ромбоподібних фігур; 4) ребра гребнів браслета орнаментовано двома поздовжніми паралельними поглибленими смугами з дрібним двозубим карбованим орнаментом зсередини (рис. 4).

Парні браслети з Пісків більш подібні до браслета з Есхару за такими ознаками: 1) парні петлі на ребрах для кріплення за допомогою шарніра

сегмента-щитка з емаллю; 2) торцеві сторони гребнів прикрашені поздовжніми канавками; 3) на ободі розташовані три валики (Akimov et al. 2020, 253, 258, rys. 5: II) (рис. 5: 1–3).

В описі «скарбу» з Пісчаного згадано два фігурні щитки з трьома емалевими вставками (одна — ромбічна, дві — трикутні) та двома петлями, що скріплювались за допомогою шарніра з парними петлями на ребрах браслета (Akimov et al. 2020, rys. 5: II: в, г, д) (рис. 5: 3). Очевидно, подібний щиток-сегмент був рухомою частиною і есхарівського браслету. Імовірно, що саме щитки-сегменти подібної конструкції з двома петлями (по одній на кожній стороні щитка) були призначені для з'єднання з виключно парними петлями на ободі. На відміну від них, щитки-сегменти з парними петлями поєднувались з ободами, які мали по одній петлі на кожному кінці (Брянський скарб) (Belotserkovskaya 2018, 47–48, Kat. 64. (91), Rys. 42, Tabl. XXXV) (рис. 4: I: 1, 5; II: 1, 4). У світлі цієї інформації виріб з емаллями, який походить з поселення Рогожкіно XII (Bezuglov, Gudimenko, 1993, rys. 6: 2) можливо інтерпретувати саме як сегмент-щиток з емаллю (рис. 5: 4).

О. С. Хомякова знаходить аналогію до браслета з Брянського скарбу у виробі з Паніковця², відносячи його до типу 26 (Khomiakova 2018, 88, rys. 76). Справді, обидва браслети споріднює наявність масивного ободу з валиками, гребнів, петель на розімкнутих кінцях (Oblomskiy 2017, 130, rys. 5: 11; 2018, 631, rys. 7: 12; 11: 3; Oblomskiy, Berezutskiy 2019, 75, rys. 12: 3) (рис. 6). Але ж вони зроблені за різними конструктивними схемами. Браслети з Брянського скарбу, Пісків, Есхару мали щиток-сегмент з емаллю, який кріпився на шарнірах до двох крайніх гребнів ободу (кожний браслет мав 3 гребні) (рис. 2–4; 5: 1–3). На браслеті з Паніковця щиток-сегмент був нерухомою частиною ободу, а другий щиток-сегмент з емаллю кріпився шарнірами до парних петель на гребнях (рис. 6)³.

² Ідеться про браслет, що походить з групи речей, знайдених біля місця знахідки Паніковецького скарбу (Oblomskiy 2017, rys. 5: 11; 2018, 630–634, rys. 7, 10, 11).

³ «Зі зворотного боку браслета є по дві петлі на кожному з кінців, мабуть, для кріплення рухомої ланки, яка не зберіглася. При деформації ці петлі виявилися майже з'єднаними одна з одною» (Oblomskiy 2017, 130, rys. 5: 11; 2018, 631, rys. 7: 12; 11: 3; Oblomskiy, Berezutskiy 2019, 75, rys. 12: 3).

Це надавало браслету повну симетрію в розміщенні чотирьох гребнів та двох щитків-сегментів: рухомого і нерухомого. На необхідність поділу шарнірних браслетів звернув увагу А. М. Обломський, який запропонував виділити два їх варіанти: 1 — вироби з двох частин (дві бокові та середня — ажурна з емаллю, яка кріпиться на петлях з двох боків) (Брянський скарб); 2 — суцільний корпус із вставкою емалі, які закріплена у «верхній частині», та між крайніми гребнями («ребрами») розміщувалось «якась рухома ланка, що закріплювалась на петлях» (Паніковець) (Oblomskiy 2018, 639–640). З подальшим накопиченням джерел класифікація О. С. Хомякової буде деталізована і браслети, подібні виробу з Паніковця, утворять окремий підтип.

Орнамент браслета з Есхару складається з декількох елементів: а) три валики з косими насічками-чеканом; б) вигравірувані композиції на двох гранях ободу; в) поздовжні канавки на торцях гребнів (рис. 2, 3).

Валики як елемент декору ободу були відносно широко розповсюджені. Вони трапляються, наприклад, на браслетах з Мощинського скарбу, Замятино-Юр'єво, Онуфрієво, Курської області (випадкова знахідка), поховання 1 могильника Усть-Бриска (Khomiakova 2018, rys. 69: 3–5; 70: 1, 2, 4; 71: 1–3) (рис. 1; 7). На браслеті з Паніковця два крайні валики на ободі мають насічки, а на середньому валику вони відсутні (Khomiakova 2018, rys. 76) (рис. 6: 1, 5)

Трьома валиками з подібним напрямком насічок (на центральному валику вони орієнтовані в протилежний бік порівняно з крайніми) орнаментовано браслети з Дембліне — Пакачинее (Dembç-Pakačinéje) (Korzukhina 1978, 80, tabl. 26: 3; Khomiakova 2018, rys. 69: 1) (рис. 7:1), Заозір'я (Khomiakova 2018, rys. 69: 2), Гнилиці (Bilyn'ska et al. 2021, rys. 8: 3) (рис. 7:2), Лук'янчикова/ Журавки (Akimov, Enenko, 2012, 132, rys. 3: 26, 2в; Akimov et al. 2020, 250, rys. 3: а, б; Oblomskiy 2018, rys. 2: 1, 4; Oblomskiy, Berezutskiy 2019, rys. 9) (рис. 7: 3, 4).

Подібних вигравіруваних композицій на гранях ободу (що саме так об'єднують три циркульні кола, прямі лінії та дві групи з трьох крапок) (рис. 2, 3) нам не вдалося знайти, але їх елементи трапляються на браслетах Корзухіна тип 1/Хомякова тип 26. Наприклад, це речі з Брянського скарбу (прямі та вигнуті лінії, кола, групи з трьох крапок)

(рис. 7: 5–7), Мощинського скарбу (Khomiakova 2018, rys. 74: 16, 1в, 2, 2а). Обід браслета з Курської області (випадкова знахідка) вкривають прямі та криві лінії, кола (Khomiakova 2018, rys. 75: 5). Мотив з колами (не циркульними), від яких під кутом розходяться прямі лінії, є на браслеті з Тульської області (випадкова знахідка) (Vorontsov 2020, rys. 6: 6), а також на браслеті з Паніковця (Khomiakova 2018, rys. 76) (рис. 6: 5).

Циркульні кола прикрашають унікальний браслет з шістьма гребнями на ободі, який походить з Мігоніса (Korzukhina 1978, tabl. 26: 4; Khomiakova 2018, rys. 77: 6). Поздовжні канавки на торцях гребнів наявні на браслетах з поховання 2 могильника Усть-Бриска, Мощинського скарбу, скарбу на поселенні Шишино 5 (Khomiakova 2018, rys. 70: 2; 71: 5; 72: 1; 74: 1, 2)

Ареал поширення, датування та культурна належність

Порівняння карт поширення масивних литих браслетів з трикутними вертикальними ребрами, з емаллю та без емалі (Корзукхіна тип 1, Хомякова типи 1, 2), які склала А. Бітнер-Врублевська (Bitner-Wróblewska 2021, fig. 6) та О. О. Радюш (Radyush 2020, rys. 25), свідчить, що в зону концентрації таких виробів входять Середнє Подніпров'я, дніпро-донецькій лісостеп та прилегла до неї смуга лісової зони, верхні течії Оки й Дону. Окремі знахідки походять з Мазур, Литви, Латвії, Білорусі, верхньої течії Південного Бугу, середніх течій Дону та Хопра, Нижнього Дону та Середньої Волги (рис. 8).

Східноєвропейські «виїмчасті емалі» не зафіксовані в похованнях поряд з металевими деталями одягу та прикрасами інших стилів римського часу, що значно ускладнює їх датування. Через це дослідники вимушені виділяти їх хронологічні групи побудовою типологічного ряду, виключаючи його перевірку закритим комплексом та стратиграфією. Наприклад, виділено «більш ранні» (трикутний перетин ободу, високі трикутні гребні з поздовжніми канавками з пуансоном на торцях, орнамент у вигляді композицій з трикутників та циркульних кіл), а також — «більш пізні» (сплюснений перетин ободу та рифлені борозенки, що імітують дротяний декор, сплюснені невисокі гребні, на яких

немає прикрашення торцевих сторін) (сер. — др. пол. III ст.) браслети (Khomiakova 2018, 91–92).

Есхарівський браслет за цими ознаками належить до «більш раннього» і відноситься до середньої стадії розвитку східноєвропейських прикрас з виїмчастими емаллями, яка датована кінцем II — сер. — др. пол. III ст. (Oblomskiy, Terpilovskiy 2007, 123, 140; Khomiakova 2018, 92). Взагалі основний період обігу «емалей» позначено перш. пол. III ст. (Furasev 2002, 85).

Знахідки речей кола «емалей» свідчать про формування престижного костюму населення басейнів середньої та верхньої течій Дніпра і Подесіння, верхньої течії Оки, Південно-Східної Прибалтики. Це явище відображає розвиток соціальної структури суспільства, що стало причиною появи в місцевому середовищі феномену елітної інтернаціональної моди. «Виїмчасті емалі» є індикатором міжкультурних контактів різних груп населення Східної Європи в римський час (Ahmedov et al. 2013, 104–105). У дніпро-донецькому лісостепу знахідки речей кола «емалей» пов'язуються з поселеннями та могильниками пізньозарубинецького етапу та початкової фази київської культури (Oblomskiy, 1991 21–25; 2002, 13–16) або належать до постзарубинецького горизонту, саме до його другого періоду, датованого ступенями B2/C1, C1a (приблизно сер./др. пол. II — перш. пол. III ст.) (Lyubichev 2019, Chast' 1, 83; Voronyatov 2018, 16, 18). Горизонт Паніковець, виділений у Верхньому Подонні та датований перш. пол. III ст. (Oblomskiy, Berezhitskiy 2019, 70), за багатьма показниками є синхронним другому періоду постзарубинецького горизонту в дніпро-донецькому лісостепу.

Список літератури / References

Akimov D. V., Enenko E. A. Sluchaynyie nahodki veshchey rimskogo vremeni v predelakh lesostepnogo Podonya. *Stratum plus*. 2012. No. 4. S. 127–137. (In Russian)

Акимов Д. В., Ененко Е. А. Случайные находки вещей римского времени в пределах лесостепного Подонья. *Stratum plus*. 2012. № 4. С. 127–137.

Akimov D. V., Zinkovskaya I. V., Mulkidzhanyan Ya. P. Sluchaynyie nahodki varvarskikh vyiemchatykh emaley v lesostepnom Podone: opisanie, rekonstruktsiya, interpretatsii. *Germania-Sarmatia. Vyp. III* / red. O. Radyush, A. Blyuene, M. Lyubichev. Moskva: IA RAN, 2020. S. 246–261. (In Russian)

Акимов Д. В., Зиньковская И. В., Мулкиджанян Я. П. Случайные находки варварских выемчатых эмалей в лесостепном Подонье: описание, реконструкция, интерпретации. *Germania-Sarmatia Вып. III* / ред. О. Радюш, А. Блюэнз, М. Любичев. Москва: ИА РАН, 2020. С. 246–261.

Ahmedov I. R., Oblomskiy A. M., Radyush O. A. Klad iz Suzemskogo rayona Bryanskoj oblasti. *Arheologicheskie issledovaniya v Evroregerione «Dnepr» v 2012 g.* / red. O. A. Makushnikov. Gomel: GGU im. F. Skorinyi, 2013. S. 99–107. (In Russian)

Ахмедов И. Р., Обломский А. М., Радюш О. А. Клад из Суземского района Брянской области. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.* / ред. О. А. Макушников. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2013. С. 99–107.

Bazhan I. A., Troshin A. N. Varvarskie emali Vostochnoy Evropy: Treugolnyie fibuly i tsepi (iz sluchaynyih nahodok): Albom drevnostey. Korpus sluchaynyih arheologicheskikh nahodok (KSAN). Vyp. 5. Moskva: Buki-Vedi, 2013. 98 s. (In Russian)

Бажан И. А., Трошин А. Н. Варварские эмали Восточной Европы: Треугольные фибулы и цепи (из случайных находок): Альбом древностей. Корпус случайных археологических находок (КАН). Вып. 5. Москва: Буки-Веди, 2013. 98 с.

Belotserkovskaya I. V. Ukrasheniya iz metalla. *Bryanskiy klad ukrasheniy s vyiemchatoy emalyu vostochnoevropeyskogo stilya (III v. n. e.). Ranneslavyanskiy mir. Vyp. 18* / otv. red. A. M. Oblomskiy. Moskva – Vologda: IA RAN, 2018. S. 14–50. (In Russian)

Белоцерковская И. В. Украшения из металла. *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.). Раннеславянский мир. Вып. 18* / отв. ред. А. М. Обломский. Москва – Вологда: ИА РАН, 2018. С. 14–50.

Bezuglov S. I., Gudimenko I. V. Podveska s vyiemchatoy emalyu iz deltyi Dona. *Rossiyskaya arheologiya* [Russian Archaeology]. 1993. No. 1. S. 169–174. (In Russian)

Безуглов С. И., Гудименко И. В. Подвеска с выемчатой эмалью из дельты Дона. *Российская археология*. 1993. № 1. С. 169–174.

Bilyns'ka L. I., Bilyk V. M., Buhaj O. M., Hopkalo O. V., Horokhovs'kyj Ye. L., Derev'ianko O. M. Novi nadkhodzhennia predmetiv kola skhidnoevropejs'kykh vyimchastykh emalej u Sums'komu oblasnomu kraieznavchomu muzei (popередnie povidomlennia). *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy. Vyp. 3* / red. O. V. Symonenko. Kyiv: IA NANU, 2021. S. 225–242. (In Ukrainian)

Билинська Л. І., Білик В. М., Бугай О. М., Гопкало О. В., Гороховський Є. Л., Дерев'янко О. М. Нові надходження предметів кола східноєвропейських виїмчастих емалей у Сумському обласному краєзнавчому музеї (попереднє повідомлення). *Археологія та давня історія України. Вип. 3* / ред. О. В. Симоненко. Київ: ІА НАНУ, 2021. С. 225–242.

Bitner-Wróblewska A. The Phenomenon of East European Enameled Artefacts. Old Problems, New Questions. *Alexandria. Studies of Items, Ideas and History Dedicated to Professor Aleksander Bursche on the Occasion of his 65th Birthday* / ed. R. Ciolek, R. Chowaniec. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2021. PP. 25–32.

Bryanskiy klad ukrasheniy s vyemchatoy emalyu vostochnoevropeyskogo stilya (III v. n. e.). *Ranneslavyanskiy mir*. Vyp. 18. Moskva – Vologda: IA RAN, 2018. 563 s. (In Russian)

Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.). *Раннеславянский мир*. Вып. 18. Москва – Вологда: ИА РАН, 2018. 563 с.

Furasev A. G. Polovozrastnyie naboryi ukrasheniy kruga varvarskih vyemchatyih emaley / *Otdelu arheologii Vostochnoy Evropyi i Sibiri 70 let. Tezisyi nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 2001. S. 29–34. (In Russian)

Фурасьев А. Г. Половозрастные наборы украшений круга варварских выемчатых эмалей / *Отделу археологии Восточной Европы и Сибири 70 лет. Тезисы научной конференции*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2001. С. 29–34.

Furasev A. G. Problema datirovki kladov veshchey s vyemchatyimi emalyami / *Kladyi: sostav, hronologiya, interpretatsiya. Materialy tematicheskoy nauchnoy konferentsii (Sankt-Peterburg, 26–29 noyabrya 2002 g.)*. Sankt-Peterburg, 2002. S. 83–86. (In Russian)

Фурасьев А. Г. Проблема датировки кладов вещей с выемчатыми эмальями / *Клады: состав, хронология, интерпретация. Материалы тематической научной конференции (Санкт-Петербург, 26–29 ноября 2002 г.)*. Санкт-Петербург, 2002. С. 83–86.

Germania – Sarmatia. Vyp. III / red. O. Radyush, A. Blyuene, M. Lyubichev. Moskva: IA RAN, 2020. 431 s. (In Russian)

Germania – Sarmatia. Вып. III / ред. О. Радюш, А. Блюэнэ, М. Любичев. Москва: ИА РАН, 2020. 431 с.

Khomiakova O. A. Braslety Brianskogo klada. *Bryanskiy klad ukrasheniy s vyemchatoy emalyu vostochnoevropeyskogo stilya (III v. n. e.)*. *Ranneslavyanskiy mir*. Vyp. 18 / otv. red. A. M. Oblomskii. Moskva – Vologda: IA RAN .S. 86–94. (In Russian)

Хомякова О. А. Браслеты Брянского клада. *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. *Раннеславянский мир*. Вып. 18 / отв. ред. А. М. Обломский. Москва – Вологда: ИА РАН, 2018. С. 86–94.

Korzukhina G. F. Predmety ubora s vyemchatymi emaliyami V – pervoi poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprove. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Vyp. E1–43. Leningrad: Nauka, 1978. 125 s. (in Russian).

Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V – первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. *Свод археологических источников*. Вып. E1–43. Ленинград: Наука, 1978. 125 с.

Lyubichev M. V. Rannjaja istorija dnepro-doneckoj lesostepi I–V vv. n. je. Chasti 1, 2. Ostrogothica-Serie: Bände. Bd. 2. Har'kov: Estet Print, 2019. 268, 368 s. (In Russian)

Любичев М. В. Ранняя история днепро-донецкой лесостепи I–V вв. н. э. Части 1, 2. Ostrogothica-Serie: Bände. Bd. 2. Харьков: Естет Принт, 2019. 268, 368 с.

Oblomskiy A. M. Etnicheskie protsessy na vodorazdele Dnepra i Dona v I–V vv. n. e. Moskva – Sumy: Arheologicheskoe agentstvo, 1991. 287 s. (In Russian)

Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I–V вв. н. э. Москва – Сумы: Археологическое агентство, 1991. 287 с.

Oblomskiy A. M. Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezh'e v pozdnierimskoe i gunnskoe vremya. Moskva: Nauka, 2002. 255 s. (In Russian)

Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время. Москва: Наука, 2002. 255 с.

Oblomskiy A. M. O donskih kladah ukrasheniy s vyiemchatoy emalyu vostochnoevropeyskogo stilya. *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznice urodzin* / red. B. Niezabitowska-Wisniewska, P. Luczkiewicz, S. Sadowski, M. Stasiak-Cyran, M. Erdrich. T. 1. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018. S. 618–647. (In Russian)

Обломский А. М. О донских кладках украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля. *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznice urodzin* / red. B. Niezabitowska-Wisniewska, P. Luczkiewicz, S. Sadowski, M. Stasiak-Cyran, M. Erdrich. T. 1. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018. S. 618–647.

Oblomskiy A. M. Razvedki v Zadonskom i Lebedyanskom rayonah. *Arheologicheskie issledovaniya v Tsentralnom Chernozeme 2016* / red. N. E. Chalyih. Lipetsk: Poligraficheskoe predpriyatie «Novyy vzglyad», 2017. S. 127–131. (In Russian)

Обломский А. М. Разведки в Задонском и Лебедянском районах. *Археологические исследования в Центральном Черноземье 2016* / ред. Н. Е. Чалых. Липецк: Полиграфическое предприятие «Новый взгляд», 2017. С. 127–131.

Oblomskiy A. M., Berezutskiy V. D. Horyzont ukrashenii s vyemchatymi emaliyami na territorii Lesostepnogo Podonia. *Oium. Vyp. 6. Starozhytnosti varvars'kykh plemen u pershij polovyni I tys. n. e.: do 90-richchia V. D. Barana* / red. O. V. Petrauskas, S. A. Gorbanenko, O. V. Gopkalo. Kyiv: IA NANU, 2019. S. 50–79. (In Russian)

Обломский А. М., Березуцкий В. Д. Горизонт украшений с выемчатыми эмальями на территории Лесостепного Подонья. *Oium. Вип. 6. Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана* / ред. О. В. Петраускас, С. А. Горбаненко, О. В. Гопкало. Київ: ІА НАНУ, 2019. С. 50–79.

Oblomskiy A. M., Terpilovskiy R. V. Predmetyi ubora s vyiemchatyimi emalyami na territorii lesostepnoy zonyi Vostochnoy Evropyi (dopolnenie svodov G. F. Korzuhinoy, I. K. Frolova i E. L. Gorohovskogo). *Pamyatniki kievskoy kulturyi v lesostepnoy zone Rossii. Ranneslavyanskiy mir. Vyp. 10* / red. A. M. Oblomskiy. Moskva: IA RAN, 2007. S. 113–141. (In Russian)

Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г. Ф. Корзухиной, И. К. Фролова и Е. Л. Гороховского). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России. Раннеславянский мир. Вып. 10* / ред. А. М. Обломский. Москва: ИА РАН, 2007. С. 113–141.

Pozdnezarubinskije pamyatniki na territorii Ukrainy (vtoraya polovina I – II v. n.e.). *Ranneslavyanskiy mir. Vyp. 12*. Moskva: IA RAN, 2010. 332 s. (In Russian)

Поздnezарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I – II в. н.э.). *Раннеславянский мир. Вып. 12*. Москва: ИА РАН, 2010. 332 с.

Radyush O. A. Snaryazhenie vsadnika, ukrasheniya, detali rogov kruga vostochnoevropeyskih emaley v bassejne verhnego techeniya Psla i Seyma. *Lesnaya i lesostepnaya zonyi Vostochnoy Evropyi v epohi rimskih vliyaniy i Velikogo pereseleniya narodov. Konferencija 2* / red. A. M. Vorontsov, I. O. Gavrituhin. Tula: Gos. muzey-zapovednik «Kulikovo pole», 2010. S. 5–13. (In Russian)

Радюш О. А. Snaryazhenie vsadnika, ukrasheniya, detali rogov kruga vostochnoevropeyskih emaley v bassejne verhnego techeniya Psla i Seyma. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2* / ред. А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин. Тула: Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2010. С. 5–13.

Radyush O. A. Elementyi vsadnicheskoy i družinnoy kulturyi II–III vv. v Podneprove. *Stratum Plus*. 2013a. No. 4. S. 51–73. (In Russian)

Радюш О. А. Элементы всаднической и дружинной культуры II–III вв. в Поднепровье. *Stratum Plus*. 2013a. № 4. С. 51–73.

Radyush O. The Second and Third Century Knob Spurs (Knopfsporen) in the Middle and Upper Dnieper Area. *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea* / eds. I. Khrapunov, F.-A. Stylegar. Kristiansand-Simferopol: Dolya Publishing House, 2013b. PP. 317–334.

Radyush O. A. Varvarskie emali Vostochnoy Evropyi – sovremennoe sostoyanie istochnikovoy bazyi i opyt kartirovaniya. *Germania-Sarmatia. Vyp. III* / red. O. Radyush, A. Blyuene, M. Lyubichev. Moskva: IA RAN, 2020. S. 320–357. (In Russian)

Радюш О. А. Варварские эмали Восточной Европы – современное состояние источниковой базы и опыт картирования. *Germania-Sarmatia. Вып. III* / ред. О. Радюш, А. Блюэнэ, М. Любичев. Москва: ИА РАН, 2020. С. 320–357.

Terpilovskiy R. V., Abashina N. S. Pamyatniki kievskoy kulturyi (Svod arheologicheskikh istochnikov). Kyiv: Naukova dumka, 1992. 221 s. (In Russian)

Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). Киев: Наукова думка, 1992. 221 с.

Vorontsov A. M. Nahodki kruga vostochnoevropeyskikh vyiemchatyih emaley na territorii moschinskoy kulturyi. *Germania-Sarmatia. Вып. III* / ред. О. Радюш, А. Блюэнэ, М. Любичев. Москва: ИА РАН, 2020. С. 263–279. (In Russian)

Воронцов А. М. Находки круга восточноевропейских выемчатых эмалей на территории мощинской культуры. *Germania-Sarmatia. Вып. III* / ред. О. Радюш, А. Блюэнэ, М. Любичев. Москва: ИА РАН, 2020. С. 263–279.

Voronyatov S. V. Sarmatskiy i yuzhno-baltiyskiy kulturnye impulsyi v postzarubinskiykh drevnostyah gorizonta Rahnyi-Pochep (vtor. pol. I – nach. II vv. n.e.): avtoref. ... kand. ist. nauk. Sankt-Peterburg, 2018. 13 s. (In Russian)

Воронятов С. В. Сарматский и южно-балтийский культурные импульсы в постзарубинецких древностях горизонта Рахны-Почеп (втор. пол. I – нач. II вв. н.э.): автореф. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2018. 13 с.

Voronyatov S. V., Shinakov E. A. Otdelnyie nahodki iклады kruga «varvarskih emaley» v Bryanskom Podesene. *Germania-Sarmatia. Вып. III* / ред. О. Радюш, А. Блюэнэ, М. Любичев. Москва: ИА РАН, 2020. С. 82–117. (In Russian)

Воронятов С. В., Шинаков Е. А. Отдельные находки и клады круга «варварских эмалей» в Брянском Подесенье. *Germania-Sarmatia. Вып. III* / ред. О. Радюш, А. Блюэнэ, М. Любичев. Москва: ИА РАН, 2020. С. 82–117.

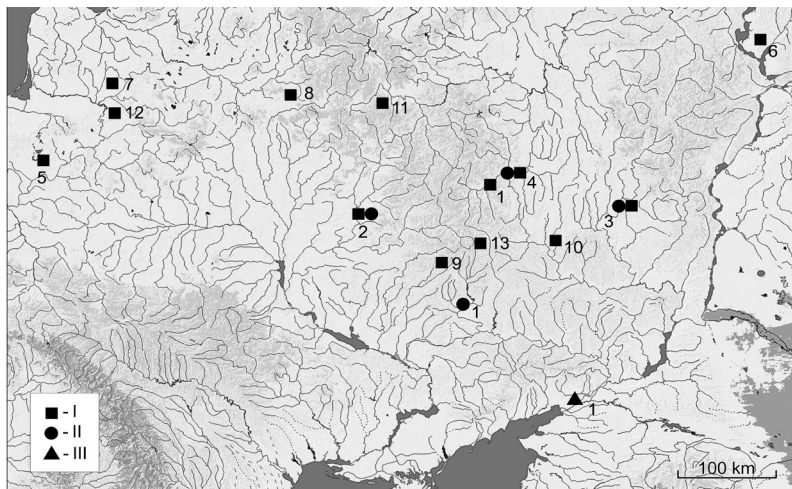

Рис. 1. Знахідки браслетів Хомякова тип 26 (I) (1 — Есхар; 2 — Брянський (Усухський) скарб; 3 — Піски; 4 — Паніковець), щитка-сегмента з емаллями (II) (1 — Рогожкіно XII), браслетів Корзухіна тип 1 з близькими до виробу з Есхару мотивами орнаментатії ободу та гребнів (III) (1 — Зам'ятино-Юр'єво; 2 — Брянський (Усухський) скарб; 3 — Піски; 4 — Паніковець 5 — Онуфрієво; 6 — Усть-Бриска; 7 — Демблінє — Пакачінєє (Dembų-Pakačinėje); 8 — Заозір'я; 9 — Гнилиця; 10 — Лук'янчиков/Журавка; 11 — Мошинський скарб; 12 — Мігоніс; 13 — Шишино 5) (карта).

Fig. 1. Finds of the bracelets Khomyakova type 2b (I) (1 – Eskhar; 2 — Bryansk (Usukh) treasure; 3 — Pisky; 4 — Panikovets), shield-segment with enamels (II) (1 — Rogozhkino XII); bracelets Korzukhina type 1 with motifs of ornamentation of the band and scallops similar to bracelet from Eskhar (III) (1 — Zamyatino-Yurievo; 2 — Bryansk (Usukh) treasure; 3 — Pisky; 4 — Panikovets; 5 — Onufriyev; 6 – Ust-Bryska; 7 — Dembų-Pakačinėje; 8 — Zaozirya; 9 — Hnylytsia; 10 — Lukianchikov/Zhuravka; 11 — Moshchyno treasure; 12 — Migonis; 13 — Shyshyno 5) (map).

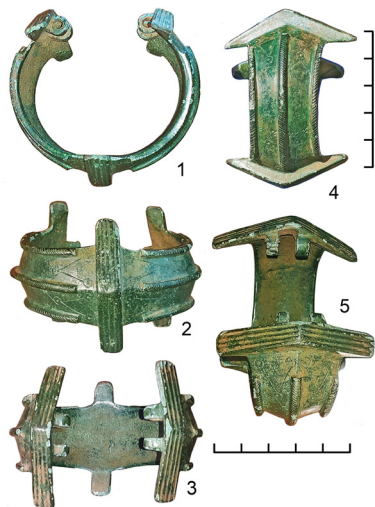

Рис. 2. Бронзовий браслет з-під Есхару (Харківська обл., Україна) (фото).

Fig. 2. Bronze bracelet from Eskhar surroundings (Kharkiv oblast, Ukraine) (photo).

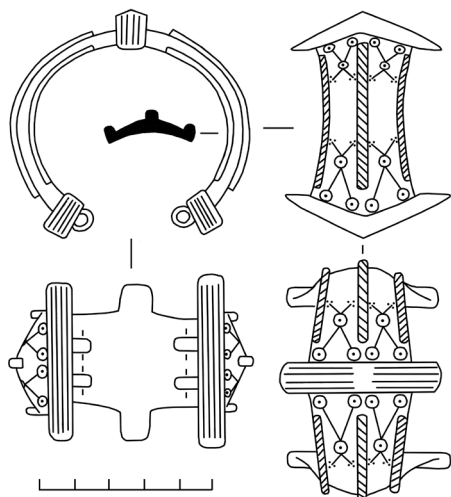

Рис. 3. Бронзовий браслет з-під Есхару (Харківська обл., Україна) (рисунок).

Fig. 3. Bronze bracelet from Eskhar surroundings (Kharkiv oblast, Ukraine) (drawing).

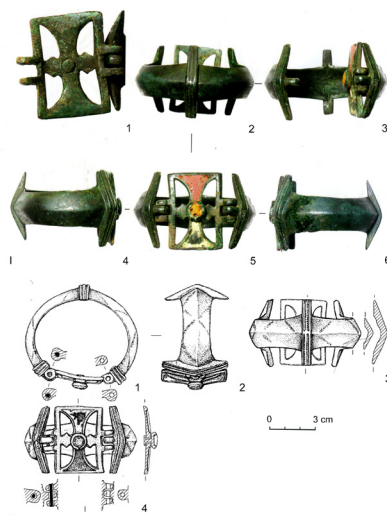

Рис. 4. Браслет типу Хомякова 2б з Брянського (Усухського) скарбу (I — фото, II — рисунок) (Brianskii klad 2018, tabl. XXXV, rys. 42)

Fig. 4. Bracelet of the Khomyakova type 2b from Bryansk (Usukh) treasure (I – photo, II — drawing) (Brianskii klad 2018, tabl. XXXV, rys. 42)

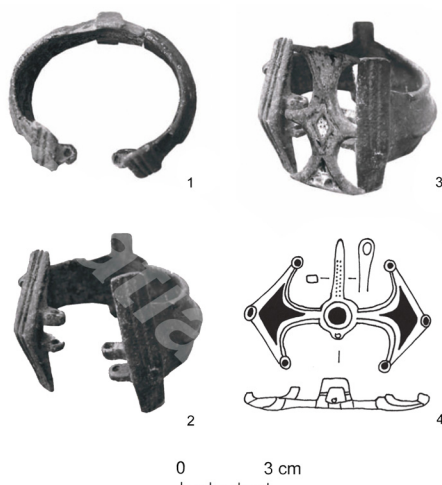

Рис. 5. Браслети типу Хомякова 2б з Писків (1–3) (Akimov et al. 2020, rys. 5 : II) та щиток-сегмент з емаллями з поселення Рогожкіно XII (4) (Bezuglov, Gudimenko 1993б rys. 6: 2)

Fig. 5. Bracelets of the Khomyakova type 2b from Piskn (1–3) (Akimov et al. 2020, rys. 5: II) and shield-segment with enamels from Rogozhkiно settlement XII (4) (Akimov et al. 2020, rys. 5: II) (Bezuglov, Gudimenko 1993b rys. 6: 2).

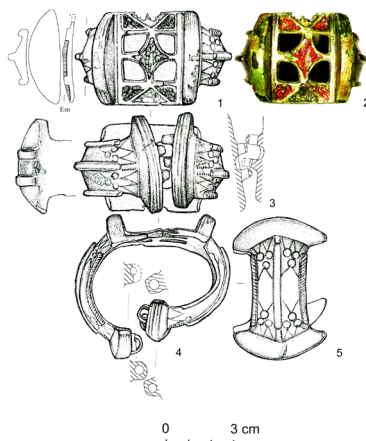

Рис. 6. Браслет типу Хомякова 2б з Паніковця (Brianskii klad 2018, rys.76).

Fig. 6. Bracelet of the type Khomyakova type 2b from Panikovets (Brianskii klad 2018, rys.76).

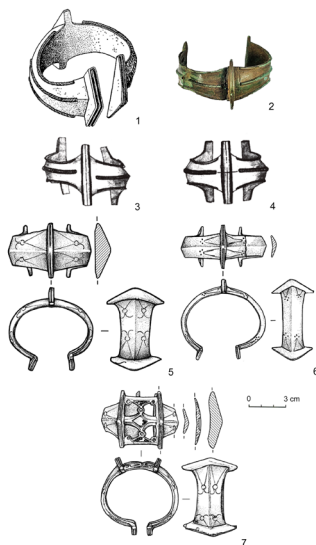

Рис. 7. Орнамент на браслетах Корзухіна тип 1: 1 — Демблінє — Пакачинєє (Dembų-Pakačinėje) (Korzukhina 1978, 80, tabl. 26: 3; Khomiakova 2018, rys. 69:1), 2 — Гнилиця (Bilyns'ka et al. 2021, rys. 8: 3), 3, 4 — Лук'янчиков/Журавка (Oblomskiy 2018, rys. 2: 1, 4; Oblomskiy, Berezutskiy 2019, rys. 9), 5–7 — Брянський (Усухський) скарб (Brianskii klad 2018, rys. 32, 34, 41).

Fig. 7. Ornament on the bracelets of Korzukhina type 1: 1 – Dembų-Pakačinėje (Korzukhina 1978, 80, tabl. 26: 3; Khomiakova 2018, rys. 69:1); 2 — Hnylytsia (Bilyns'ka et al. 2021, rys. 8: 3); 3, 4 — Luk'ianchykov/Zhuravka (Oblomskiy 2018, rys. 2: 1, 4; Oblomskiy, Berezutskiy 2019, rys. 9); 5–7 — Bryansk (Usukh) treasure (Brianskii klad 2018, rys. 32, 34, 41).

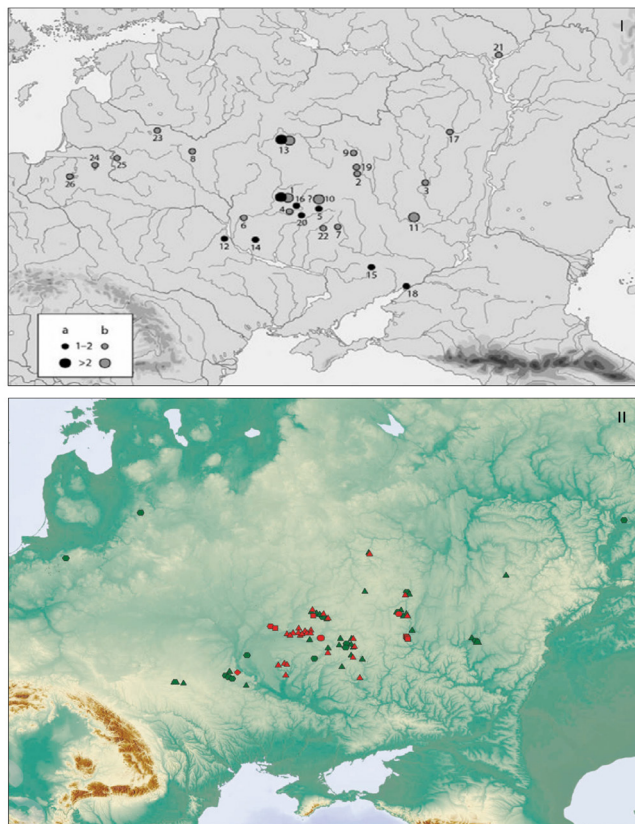

Рис. 8. Розповсюдження браслетів кола «виімчастих емалей» Корзукхіна тип I / Хомякова типи 1, 2 у Східній Європі за А. Бітнер-Врублевською (I: а — браслети з емаллю, б — браслети без емалі) та О. О. Радюшем (II): (I — Bitner-Wróblewska 2021, fig. 6; II — Radyush 2020, rys. 25) (карти).

Fig. 8. Distribution of the bracelets of the 'notched enamel' group of Korzukhina type 1 / Khomyakova types 1, 2 in Eastern Europe according to A. Bitner-Wróblewska (I: a — bracelets with enamel, b — bracelets without enamel) and O. O. Radyush (II).
(I — Bitner-Wróblewska 2021, fig. 6; II — Radyush 2020, rys. 25) (maps).

Volodymyr Koloda

Candidate of History, Associate Professor

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

29 Alchevskykh St., 61002, Kharkiv, Ukraine

Email: koloda.v@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8614-2039>

Mikhailo Lyubichev

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: gsae@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1010-1425>

**A BRACELET OF THE “EASTERN EUROPEAN NOTCHED
ENAMEL” TRADITION FROM THE VICINITY OF ESKHAR
IN KHARKIV REGION**

A bronze bracelet was found in a forested area on the left bank of the Siverskyi Donets River near the southern edge of the village of Eskhar (Novopokrovka territorial community, Chuhuiv District, Kharkiv Oblast, Ukraine). In the typology of G. F. Korzukhina, it belongs to Type I (wide bracelets, triangular in cross-section, with scallops, with or without enamel); in the typology of O. S. Khomyakova – to Type 2b (bracelets with an openwork movable shield-segment attached by hinged joints to scallops located at the ends of the hoop). The ornament of the Eskhar bracelet consists of several elements: a) three ridges with oblique notch-chasing; b) engraved compositions on two faces of the hoop; and c) longitudinal grooves on the end faces of the scallops. Similar bracelets come from the Bryansk (Usokh) hoard and from Pisky. The bracelets from the Bryansk hoard, Pisky, Eskhar, and Panikovets were made according to different constructional schemes. The concentration zone of this category of finds encompasses the Middle Dnipro region, the Dnipro-Donets forest-steppe and the adjacent forest belt, and the upper reaches of the Oka and Don rivers. Individual finds come from Masuria, Lithuania, Latvia, Belarus, the upper reaches of the Southern Buh, the middle reaches of the Don and Khopyor, the Lower Don, and the Middle Volga. In terms of its position within the typological sequence of such objects, the Eskhar bracelet belongs to the “earlier” end and represents the middle stage of development of Eastern European notched enamel ornaments, dated to the late second through the mid-to-late third centuries. Finds belonging to the “notched enamel” tradition attest to the formation

of prestige costume assemblages among the populations of the middle and upper Dnipro basin and the Desna region, the upper Oka, and certain cultures of the southeastern Baltic. "Notched enamels" serve as an indicator of intercultural contacts among different population groups across Eastern Europe during the Roman era. In the Dnipro-Donets forest-steppe, finds of the "notched enamel" complex are associated with settlements and burial grounds of the Late Zarubyntsi stage and the initial phase of the Kyiv culture, or belong to the post-Zarubyntsi horizon, specifically to its second period, dated to phases B2/C1 and C1a (approximately mid-to-late second through early third century).

Keywords: Eastern European forest-steppe, Siverskyi Donets River, Roman era, notched enamels, bracelet.

Конфлікт інтересів

Автори засвідчують, що, незважаючи на те, що один із авторів рукопису є членом редакційної колегії цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автори повністю дотримувалися етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

Внесок авторів: усі автори зробили рівний внесок у виконання цієї роботи.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The authors certify that, despite one of the authors of the manuscript being a member of the editorial board of this journal, the processes of peer review, editorial decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without the author's participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the authors have fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

Author Contributions: All authors contributed equally to the completion of this work.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 03.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 03.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 11.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-03>
УДК 930.2:027.1:27-722.5]:[028.4:82-3](477)«175/181»

Людмила Посохова

докторка історичних наук, професорка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: lposokhova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

БЕЛЕТРИСТИКА В ПРИВАТНИХ БІБЛІОТЕКАХ ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПОЧАТОК XIX СТ.)

Мета статті — виявити та проаналізувати сукупність художніх творів доби Просвітництва, що перебували в приватних бібліотеках духовенства Гетьманщини та Слобожанщини другої половини XVIII — початку XIX ст. Цей сегмент виступає маркером специфіки інтелектуально-культурних смаків українського духовенства та вказує на важливі зміни культури читання. У фокусі дослідження реєстри 16 приватних книжкових зібрань духовенства. Їх відбір зумовлений схожими траєкторіями життя їхніх власників (навчання в «латинських школах», учительовання, служіння в різних куточках Гетьманщини або Слобожанщини). В основу дослідження покладені методологічні принципи інтелектуальної й культурної історії, зорієнтовані на підходи французької історіографії вивчення

Як цитувати: Посохова Л. Белетристика в приватних бібліотеках духовенства українських єпархій (друга половина XVIII — початок XIX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 46–68. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-03>

How to cite: Posokhova L. Belles-Lettres in the Private Libraries of the Clergy of the Ukrainian Eparchies (Second Half of the Eighteenth to Early Nineteenth Centuries). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 46–68. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-03> (In Ukrainian)

© Посохова Л., 2026

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

культурних явищ, із застосуванням статистичних методів та серійного аналізу. Вивчення приватних бібліотек дозволяє зробити висновок, що белетристика доби Просвітництва була другим за чисельністю сегментом серед «світських» книг бібліотек духовенства (після наукової літератури та навчальних посібників). Українське духовенство прагнуло до читання дидактичного, енциклопедичного, а також до розважального. Ці риси характеризують читання епохи Просвітництва. Масив нових книг у бібліотеках духовенства, зокрема й белетристики, вказує на ознаки «екстенсивного» читання й так званої «революції читання». Зміст бібліотек засвідчує, що в другій половині XVIII ст. певну частину українського духовенства не оминув надзвичайне захоплення красним письменством, особливо романами, подібно тому, що відбувалося в Західній та Центральній Європі. Реєстри бібліотек та інші джерела вказують на функціонування певної інтелектуальної мережі, у якій поширювався цей культурний продукт. Приватні книжкові зібрання вищого духовенства українських єпархій дозволяють зафіксувати межі та канали поширення нових ідей та проявів культурного трансферу, дають змогу говорити про залучення цього регіону до загальноєвропейських культурно-інтелектуальних процесів доби Просвітництва.

Ключові слова: історія читання, доба Просвітництва, історія бібліотек, духовенство, Києво-Могилянська академія, Чернігівський колегіум, Харківський колегіум, Переяславський колегіум, Гетьманщина, Слобідська Україна, белетристика, роман.

Річард Вотмор, дослідник доби Просвітництва, навів яскравий приклад, котрий демонструє один з важливих принципів інтелектуальної історії. Йдеться про трактат Жана-Жака Руссо «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» (1762). Цей текст вважають одним з основоположних, коли згадують історію демократичної думки. Проте якщо вивчати творчість Руссо в контексті того часу, складається інша картина. З усіх книг Руссо цей твір мав найменший успіх у сучасників, особливо порівняно з його романами, передовсім з «Емілем» (Whatmore 2015, 17–18). Це спостереження суголосно до висновків Роже Шарт'є про те, що люди часто-густо читали книжки різних авторів, котрі популяризували ідеї Просвітництва, однак не завжди тих, яких сьогодні історики зараховують «до сконструйованого ними канону Просвітництва» (Shart'ie 2016, 69). Результати досліджень історії

читання у Франції, Англії, Німеччині вказують на помітний занепад старих галузей знання у XVIII ст., особливо класичної латинської та релігійної літератури і збільшення кількості романів і тревелогів. Перші романи, котрі з'явилися у Франції та Англії, швидко знайшли своїх шанувальників у багатьох країнах. Белетристика (цей багатозначний термін також виник у XVIII ст.) в добу Просвітництва відігравала важливу роль у справі формування громадської думки в більшості європейських країн. Дослідження історії читання, середіншого, пов'язане із вирішенням важливого завдання: позначити ті соціальні ареали, де поширюється певний корпус текстів чи вид друкованої продукції (Chartier 1996, 130). Тому реконструкція читання представниками різних соціальних груп Гетьманщини та Слобожанщини дозволить провести порівняння з тими процесами, котрі відбувались в інших регіонах Європи, та виявити особливості інтелектуально-культурних зрушень доби Просвітництва на українських землях. Одним з важливих аспектів реалізації цієї ширшої задачі є з'ясування специфіки читацьких смаків духовенства Гетьманщини та Слобожанщини та виявлення нових рис, які позначилися у другій половині XVIII ст.

Історіографія, яка стосується вивчення бібліотек монастирів, Києво-Могилянської академії та колегіумів, окремих приватних книжкових збірань верхівки духовенства, викладачів різних шкіл, досить значна (її огляд див.: Almes 2021, 45–54). Олена Дзюба, Василь Ульяновський, Ірина Ціборовська-Римарович, Максим Яременко та ін., досліджуючи книгозбірні, поставили й низку запитань щодо історії читання (Dziuba 2002; Posokhova 2025; Ulianovskyj 2020; Tsiborovska-Rymarovich 2021; Yaremenko 2004; 2007). У багатьох працях вказано на наявність розважального читива епохи Просвітництва, але без спеціального аналізу цього сегмента. Окремо відзначимо дослідження Івана Альмеса, яке присвячено історії та практикам читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст. У цій та інших працях автор поставив завдання виявити коло книжок, котрі можна віднести до категорії творів епохи Просвітництва (Almes 2022).

Наявні дослідження демонструють, що достатньо ефективним методом вивчення історії читання різних соціальних груп залишається

аналіз каталогів, реєстрів та описів бібліотек. Вміст книгозбірень розглядають як один з важливих показників культурних уподобань різних соціальних та професійних груп. Такі дослідження спрямовані на збирання даних з реєстрів та каталогів, кількісні підрахунки та їх аналіз (Darnton 2010, 193, 208, 212). Застосування зазначеного підходу дозволяє узагальнити масиви даних та зробити висновки щодо певної соціальної групи читачів.

Мета статті — виявити та проаналізувати сукупність художніх творів доби Просвітництва, котрі містилися в приватних бібліотеках духовенства Гетьманщини та Слобожанщини другої половини XVIII — початку XIX ст. Аналіз цього сегмента дозволить з'ясувати специфіку читачьких смаків духовенства, простежити еволюцію культури читання на прикладі одного з популярних на той час жанрів літератури — роману, та його поширення. Це завдання безпосередньо пов'язане із дискусією про «українське Просвітництво» та його риси (див. Sklokin 2015; Los 2022).

Джерелами дослідження стали реєстри 16 приватних бібліотек духовенства Гетьманщини та Слобожанщини: архимандрита Амвросія (Гиновського)¹, єпископа Амфілохія (Леонтовича)², ієромонаха Арсенія³, архієпископа Варлаама (Шишацького)⁴, архимандрита Гедеона (Сломінського)⁵, ігумена Іакова (Воронковського) (Ulianovskyj 2021,

¹ По доношению Феоктиста, епископа Курского, о смерти Курского Знаменского монастыря архимандрита Амвросия (Гиновского). 1800 г. *РГИА* (Российский государственный исторический архив). Ф. 796. Оп. 81. Д. 292. Л. 15–36.

² По рапорту малороссийского епископа Сильвестра о смерти предместника его епископа Амфилохия и об оставшемся после его смерти имуществе. 1799 г. *РГИА*. Ф. 796. Оп. 80. Д. 557. Л. 53 об.–57.

³ По донесению черниговского епископа Феофила с реестром о смерти иеромонаха наместника Черниговского Троицкого Иллинского монастыря и о разделе его имущества 1782 г. *РГИА*. Ф. 796. Оп. 63. Д. 242. Л. 2–3об.

⁴ Каталог книг библиотеки Черниговской духовной семинарии. *РГИА*. Ф. 834. Оп. 3. Д. 3327. Л. 265–460.

⁵ По рапорту ставропигиального Киево-Межигорского монастыря наместника иеромонаха Федорита о смерти архимандрита Гедеона и об оставшемся после него имении. 1775 г. *РГИА*. Ф. 796. Оп. 56. Д. 511. Л. 4–7.

123–175), протоієрея Іоанна Леванди⁶, ченця Іоїля (Самойловича)⁷, архимандрита Йоакимфа (Логановського)⁸, єпископа Кирила (Лящевецького)⁹, архимандрита Лаврентія (Кордета)¹⁰, ігумена Мельхиседека (Орловського)¹¹, архимандрита Паїсія (Яновського)¹², ігумена Петра (Артовського)¹³, ігумена Сифа (Гамалії)¹⁴, ігумена Софронія¹⁵. Підрахунки зроблено на підставі цих документів. Дані реєстрів доповнюють відомості про дарування та купівлю книжок, інші згадки про читання в спогадах та листуванні.

Відбір книгозбірень для дослідження зумовлений передовсім схожими траєкторіями життя цих осіб. Усі вони студіювали в Києво-Могилянській академії або в одному з колегіумів (Харківському, Чернігівському або Переяславському), пройшли всі стадії

⁶ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. III (1796–1869). Т. 4: 1813–1819. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1908. С. 300–316.

⁷ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1795). Т. 5: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783–1795). Киев: Типография И. И. Чоколова, 1908. С. 5–46. (Іоїль (Самойлович), професор Києво-Могилянської академії, прийняв чернечий постриг перед смертю).

⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. III (1796–1869). Т. 4: 1813–1819. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1908. С. 28–31.

⁹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 50 (1770 г.). Петроград: Синодальная тип., 1914. Стб. 697–710.

¹⁰ Приватні нотатки та листи Лаврентія (Кордета). 1770-ті рр. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури Національної академії наук України. Ф. 20. Спр. 13. Арк. 230–298 зв.; По донесенню єпископа белгородського Аггея о смерті архимандрита Курского Знаменського монастиря Лаврентія с описью его имени. 1786 г. РГИА. Ф. 796. Оп. 67. Д. 572. Л. 1–14 об.

¹¹ Києво-Могилянська академія кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Збірник документів. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 194–195.

¹² По донесенням черниговського єпископа Феофила, из которых одно с приложенными описями имени, оставшегося после смерти архимандрита Черниговского Троицкого Иллиного монастиря Паисия. 1781 г. РГИА. Ф. 796. Оп. 62. Д. 368. Л. 13–36.

¹³ Києво-Могилянська академія кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Збірник документів. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 211–214.

¹⁴ Києво-Могилянська академія кін. XVII – поч. XIX ст.... С. 205–206.

¹⁵ Там само. С. 253.

навчання, включно з богословським класом. Після цього половина з них вчителювала, й цей етап кар'єри в деяких був достатньо тривалим. Подальше їхнє служіння відбувалося в різних куточках Гетьманщини або Слобожанщини (лише кілька осіб короткий час були у великоросійських єпархіях), і більшість з них набула високого соціального статусу.

Реєстри приватних бібліотек духовенства складали, як правило, по смерті власника разом із описом всього майна. Книжки нерідко описували безсистемно, назви не відтворювали повністю, «вихідні дані» не вказували. Нерідко укладач обмежувався узагальнювальним визначенням «комедія польська» чи «сатири». Попри такі особливості, реєстри приватних бібліотек дозволяють окреслити коло книжок, вибір яких був зумовлений уподобаннями власників (кількість випадкових книжок не могла бути значною (Ulyanovskij 2020, 249). Ці зібрання відрізняються від бібліотек шкіл або монастирів, котрі формувались десятиліттями й століттями передовсім шляхом пожертвувань, дарувань тощо.

Методологічні принципи інтелектуальної й культурної історії, які покладені в основу цього дослідження, зорієнтовані на підходи французької історіографії вивчення культурних явищ, із застосуванням статистичних методів та серійного аналізу (Shart'ie 2016, 66).

Схарактеризуємо 16 аналізованих приватних бібліотек духовенства в цілому, перш ніж розглядати белетристику як один із сегментів. Перша загальна риса — наявність в усіх бібліотеках творів латиною, давньогрецькою, давньоєврейською, церковнослов'янською, російською, французькою, польською, німецькою та деякими іншими мовами. Порівняно з бібліотеками духовенства першої половини XVIII ст. у цих зібраннях помітно меншим став відсоток релігійно-духовних творів (Posokhova 2021). Наприклад, у Варлаама (Шишацького) таких книжок було близько 50 %, у Кирила (Лящевецького) — 30 %, у Паїсія (Яновського) — 12 %, у Лаврентія (Кордета) — лише 10 %. Пояснюючи цю тенденцію, маємо врахувати й значно більші пропозиції на ринку книжок світської тематики в Російській імперії в другій половині XVIII ст. Якщо в період 1725–1755 рр. було надруковано 928 книжок

нерелігійного характеру, у 1762–1800 рр. — більше 7000 (Rebecchini, Vassena 2020, 19). Ще однією рисою всіх збірань є те, що частка творів сучасних авторів у багатьох з них перевищує половину й сягає 80 %.

У «світському блоці» цих 16 книгозбірень найбільшим сегментом були сучасні наукові праці з математики, фізики, астрономії, біології, ботаніки, хімії, мінералогії, філософії, узагальнювальні природничо-наукові роботи та навчальні посібники. У двох третинах реєстрів фіксуємо книги з усіх галузей наукового знання того часу, що свідчить про енциклопедичні зацікавлення власників.

Сучасна белетристика з усім різноманіттям жанрів була другим за чисельністю сегментом серед «світських» книг бібліотек духовенства*. Про її розповсюдження свідчить той факт, що такі книжки відсутні лише в трьох досліджуваних книгозбірнях. Відповідно наведені далі результати стосуються 13 бібліотек. Для розуміння популярності художньої літератури в Гетьманщині та Слобожанщині зазначимо, що в козацької старшини вона посідала першу позицію серед світських книжок (Posokhova 2021, 342–343). Загальне число творів красномовного письменства епохи Просвітництва, які вдалось ідентифікувати в аналізованих бібліотеках духовенства, — 117 назв. Оскільки в межах статті кожен книжку неможливо схарактеризувати докладно, акцент зроблено на творах, котрі трапляються в описах найчастіше, а також на тих, які були найбільш популярними в Європі.

Дослідження всього загалу художньої літератури бібліотек засвідчує, що пальма першості належала романам з усією палітрою стилів та сюжетів. Це корелює з висновками про те, що триумф роману був беззаперечним у всіх країнах Європи, хоча й нерівномірним у різних регіонах протягом століття (Ferrone, Roche 1999, 306). Дослідники історії читання в Європі, складаючи списки найбільш популярних романів за кількістю видань, зробили висновки про те, що взаємодія читачів та видавців на ринку сформувала «канон роману XVIII ст.» задовго до того, як хтось з професорів почав викладати курс з історії

* Оскільки в літературознавстві є різні визначення жанрової палітри, набору ознак кожного з жанрів, трактування належності окремих творів до того чи іншого жанру, враховуючи мету статті, не будемо зупинятись на цих дискусіях.

роману (Moretti 2013, 68–70). Побудова канону така: дуже мало книг «заповнюють» чималий простір (Moretti 2013, 68–70). Відповідно «канони» читання були відмінними в різних частинах Європи, що підкреслює важливість завдання цієї розвідки.

Аналіз реєстрів 13 бібліотек дозволяє вказати на твори, котрі в них трапляються найчастіше. Передовсім це книжка французького письменника Есташа Ле Нобля «Светская школа»*, котра була у п'яти бібліотеках (Амфілохія**, Іакова, Іоанна, Паїсія, Варлаама). Це твір філософсько-дидактичного спрямування, який за підходами суголосний з працями Руссо. Його текст побудований у формі діалогів, котрі містять практичні поради щодо гідної поведінки, а також філософські роздуми та відповіді на питання з величезного спектра тем: про характер людини, про виховання, успіх у суспільстві, знання, благопристойність, дружбу, багатство, щастя, подружнє життя, кохання тощо. Це вирізняло книгу з-поміж багатьох перекладів з французької та німецької мов, котрі мали набагато вужчу дидактичну мету — навчити дворянина належної поведінки в світському суспільстві. Такі зразки теж представлені в бібліотеках («Женская школа» Карла Фридриха Трельча (у Варлаама), «Дворянское училище» Жана Анрі Мобера де Гуве (у Паїсія). Враховуючи те, що в Києво-Могилянській академії та колегіумах студіювало чимало синів козацької старшини, прищеплення норм гідної поведінки в світському товаристві було важливим завданням. Примітна наявність у бібліотеках твору видатного представника англійського Просвітництва Джона Лока «О воспитании детей» (у Іоанна, Варлаама, Кирила), в якому була розроблена педагогічна концепція, котра вплинула на філософську думку епохи.

Ще один твір, котрий нерідко бачимо в описах, — роман видатного французького письменника Франсуа Фенелона «Пригоди Телемака». Він здобув надзвичайну популярність у різних країнах Європи, зокрема на українських землях Речі Посполитої, та здійснив потужний вплив

* Назви творів наводимо тією мовою, якою книга представлена в реєстрі бібліотеки. Дату публікації не зазначаємо, адже чимало з цих творів друкували кілька разів, а також через те, що рік видання не завжди в реєстрах указано.

** Тут і далі буде зазначено лише імена власників бібліотек.

на культуру та освіту (Schmitt-Maaß, Stockhorst, Ahn, 2014). Описуючи подорожі Телемака, сина Одиссея, автор знайомить читача з різними формами державного правління сучасності, звичаями різних народів тощо. «Подорожі Телемака» були в кількох бібліотеках, у Варлаама (Шишацького) двома мовами: французькою та російською (переклад зробив Федір Луб'яновський, колишній вихованець Харківського колегіуму). У Іоанна Леванди був переклад Василя Тредіаковського у вигляді поеми, написаної гекзаметром («Телемахіда»). У кількох бібліотеках бачимо й інші визначні твори Фенелона, наприклад, «Новые разговоры мертвых» («Диалоги мертвых»), котрі були написані Фенелоном для навчання його знатного вихованця й містять міркування про принципи управління державою (у бібліотеці Лаврентія). У кожному діалозі в захопливій формі обговорювалась актуальна для тогочасного життя моральна чи політична тема. Знаходимо ще один популярний твір Фенелона «О воспитании девиц» (у Паїсія).

Слідом за «Пригодами Телемака» за частотністю представлення в бібліотеках йдуть роман французького письменника Жана Франсуа Мармонтеля «Велисарий (Велизер)» (у Варлаама, Кирила та ін.), просякнутий просвітницьким пафосом та проповіддю віротерпимості, а також його пригодницький роман про Америку «Инки, или разрушение Перуанской империи» (у Амвросія, Варлаама, Іоїля). У книгозбірнях бачимо ще кілька творів цього письменника: «Удивления достойная деревенская красotka, прекрасная Лауретта» (у Паїсія), «Заблуждение добродушного отца» (у Варлаама) та «Нравоучительные сказки» (у Варлаама, Іоанна).

У трьох зібраннях (Іоанна, Кирила та Петра) був надзвичайно популярний в усіх європейських країнах пригодницький роман французького письменника Алена Рене Лесажа «Похождения Жилблаза де Сантилланы». Популярність книжки була такою, що в різних країнах створювали твори, котрі наслідували сюжет, вписуючи головного героя в місцеві реалії життя. Зокрема, вихованець Чернігівського колегіуму Василь Наріжний написав «Похождения российского Жильблаза». У Іоанна Леванди був ще один відомий твір Лесажа «Повесть о хромоногом бесе».

У трьох бібліотеках (Варлаама, Кирила, Паїсія) був пригодницько-повчальний роман французького письменника Антуана Франсуа Прево д'Екзіля «Приключения маркиза Г., или Жизнь благородного человека, оставившаго свет», котрий також здобув популярність у читачів та видавців. У двох приватних бібліотеках був ще один його роман — «Философ английской, или Житие Клевеланда» (у Амвросія та Кирила).

Окремо варто сказати про наявність у кількох бібліотеках літературних творів Вольтера. У різних зібраннях бачимо романи «Кандид», «Генриада», «Задиг», «Человек в 40 талеров», «Аглая», «Принцесса Вавилонская». Більшість з них зібрав Варлаам (Шишацький). Дослідження перекладів романів Вольтера різними мовами почалось достатньо давно (Wilberger 1976), однак встановлення кола читачів Вольтера в різних країнах та соціальних групах залишається актуальним завданням.

У каталогах аналізованих зібрань зафіксовано чимало літературних казок, які були написані для дорослих, хоча нерідко їх читали в юнацькому віці. Найчастіше це арабські казки «Тисяча і одна ніч», перекладені зі знаменитого французького тексту Антуана Галлана (у Іоанна, Кирила, Паїсія), а також казки Мармонтеля та Ленобля.

У двох бібліотеках (у Іоанна та Лаврентія) був твір видатного французького вченого-енциклопедиста та філософа Жана Лерона Д'Аламбера («Записки Христины королевы шведской»). У цьому важливому тексті європейської інтелектуальної історії Д'Аламбер, аналізуючи мемуари правительки, описує її життя та розмірковує про причини прийнятих нею рішень, особливо про зречення трону. Переклад зробив Михайло Ковалинський і надіслав книжку з теплим листом своєму вчителю, Лаврентію (Кордету) (Posokhova 2014–2015, 168). Подібні непоодинокі факти дозволяють визначити час та шлях надходження книжки до зібрання, засвідчують існування певної мережі, котра об'єднувала інтелектуалів, дозволяла швидко поширювати книжки, обмінюватись ідеями та думками (Posokhova 2014–2015). Олена Дзюба навела подібні приклади обміну книжками між Іаковом (Воронковським) та Володимиром Золотницьким (Dziuba 2012, 52).

Завершуючи перелік найбільш популярних книжок французьких романістів у книгозбірнях духовенства, назовемо ще філософський

роман видатного французького письменника та філософа Шарля Луї де Монтеск'є «Персидские письма» (у Варлаама), побутовий роман французького письменника Поля Скаррона «Шутливая повесть» (у Амфілохія), твір Жана Террасона «Геройская добродетель, или Жизнь Сифа, царя египетского» (у Іакова), «Дом молчания» Пилипа Огюста де Сен-Фуа д'Арка (у Варлаама).

Примітно, що у василіянських монастирських книгозбірнях Львівської єпархії також був «Телемак», «Школа світу» Есташа Ле Нобля, проте не було творів Монтеск'є, Вольтера, Дідро (Almes 2022).

Превалювання романів французьких авторів у бібліотеках по всій Європі корелюється з їх величезною кількістю, котра значно перевищувала оригінальні романи, створені в Англії та Німеччині. У більшості європейських країн роман починає розповсюджуватися передовсім завдяки перекладам французьких зразків (Ferrone, Roche 1999, 310). До речі, розібратися з новою літературою тогочасним читачам допомагала праця французького письменника Жана Франсуа де Лагарпа «Ликей, или Круг словесности древней и новой» (вона була у Йоакимфа).

Окрім книжок французьких письменників, у бібліотеках бачимо твори видатного англійського просвітителя Генрі Філдінга («Амелия» (у Варлаама) та «Bombiza Lutenski w Urzędzie Wikarego» польською мовою у Іоанна Леванди — під такою назвою 1790 р. було опубліковано роман Філдінга «The History of the Adventures of Joseph Andrews and of his Friend Mr. Abraham Adams»). Англійська література була представлена в бібліотеках романами-звітами про військово-морські походи: «Путешествие около света, которое в 1740, 41, 42, 43, 44, годах совершил адмирал лорд Ансон» Річарда Волтера (у Іоанна, Кирила, Паїсія), романом Фредеріка Калверта (барона Балтимора) «Путешествие аглинского лорда Балтимура» (у Арсенія та Лаврентія) та п'єсою Річарда Шерідана «Школа злословия» (у Варлаама).

Не можемо оминати увагою роман англійського письменника Даніеля Дефо «Робинзон Крузо» — яскравий філософський твір, з вираженою дидактичною спрямованістю. Він був лише в Кирила (Ляшевецького), хоча в бібліотеках шляхти траплявся набагато частіше. Нагадаємо, що російський переклад був істотно скороченим, що сприяло

його читанню не тільки дорослими, але й підлітками. Знаходимо й наслідування твору, наприклад, «Робинзон Тексель или Странное приключение одного голландца» (у Іоанна).

Були в бібліотеках і романи російських письменників. Передовсім відзначимо твори одного з перших романістів, Федора Еміна «Приключения Фемистокла» (у Паїсія); «Письма Эрнеста и Доравры», у якому помітні наслідування й цитати з «Нової Елоїзи» Руссо (у Паїсія), «Нравоучительные басни» (у Варлаама та Кирила). У трьох зібраннях (Варлаама, Лаврентія, Паїсія) бачимо політичний роман-утопію Михайла Хераскова «Нума Помпилий, или Процветающий Рим», у якому прославлялась діяльність освіченого монарха. У Іоанна Леванди був важливий роман Миколи Карамзіна «Письма русского путешественника». У кількох бібліотеках були твори Олександра Сумарокова.

На тлі превалювання французьких романів у книгозбірнях знаходимо кілька творів німецьких авторів. Для прикладу назвемо повість німецького письменника Августа Коцебу «Жизнь моего отца, или Как случилось, что я родился» (у Варлаама).

Не можемо оминати увагою й жіночі романи, хоча їхня наявність у бібліотеках є епізодичною, наприклад: роман французької авторки Барб Кошуа «Изабелла Мендоза» (у Кирила), твір німецької письменниці Елізи фон дер Рекке «Описание пребывания в Митаве известного Калиостра на 1779 год» (у Іоанна), роман у листах німецької письменниці Софії Ларош «История девицы Стернгейм» про переживання дівчини, яка була змушена взяти шлюб з недостойною та некоханою людиною (у Іоїля).

Прояви знайомства українського духовенства з містичними творами підтверджуються кількома фактами. Наприклад, Іоанн Леванда мав книжку німецького письменника Йоганна Генріха Юнг-Штіллінга «Приключения после смерти». Принагідно зазначимо, що інший твір автора, «Тоска по отчизне», перекладений всіма європейськими мовами, російською переклав вихованець Харківського колегіуму Федір Луб'яновський.

Варто відзначити ще одну невелику групу книжок — спеціальні літературні твори для дітей відомих французьких письменниць

та педагогинь Лепренс де Бомон «Детское училище» та Фелісте де Жанліс «Адель та Теодор» (у Варлаама, Лаврентія, Кирила, Паїсія та ін.), французького письменника Жозефа Рейра «Друг детей с баснями пристойными их возрасту» (у Іоїля). Цікаво, що в архимандрита Амвросія (Гиновського) була добірка першого дитячого журналу в Російській імперії «Детское чтение для сердца и разума», у кількох реєстрах натрапляємо на дитячий та юнацький журнал «Полезное с приятным».

Реєстри бібліотек засвідчують, що їхні власники спостерігали за модними тенденціями літературного життя, а також за популярними в добу Просвітництва сатиричними творами. У чотирьох бібліотеках фіксуємо сатиричні романи та байки відомого датсько-норвезького письменника Людвіга Гольберга (у Варлаама, Іакова, Іоанна, Кирила), байки Лафонтена (у Варлаама) «Историю разных героинь» (у Паїсія), сатиричну утопію «Подземное путешествие Нильса Клима» (у Кирила). Перелік подібних творів можна продовжити: «Восточные басни» Жан-Франсуа де Сен-Ламбера, комедії Мольєра (у Кирила), байки Федора Еміна, комедія Василя Капніста «Ябеда» (у Іоанна), «Сатири» Антіоха Кантеміра (у Іакова, Іоанна, Кирила, Петра). У Іоанна Самойловича бачимо комедії польського просвітителя Францішка Богомольця. Охарактеризувати докладно літературу польською мовою складно, адже більшість творів неможливо ідентифікувати через лаконічні записи в каталогах, як-от «Satyry», «Żarty».

У половині реєстрів аналізованих бібліотек зафіксовано популярно-розважальне читиво, яке пропонували нові журнали, друкуючи романи та повісті, зокрема перекладені з різних мов: «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие», «Полезное с приятным», «Полезное увеселение», «Трудолюбивый муравей», «Живописец», «Трудолюбивая пчела», «Старина и новизна», «Трутенъ», «Адская почта». Натрапляємо й на польські видання. Наприклад, у Іоанна Леванди був «Korrespondent Narodowy u Zagranicznzy», «Dziennik Wileński».

У бібліотеках було й чимало поетичних творів. Часто знаходимо поему видатного англійського поета Александра Поупа «Похищенной локон волосов» (у Паїсія). У двох зібраннях (Амвросія та Лаврентія)

були твори англійського поета Едварда Юнга. Ще у двох бібліотеках (Лаврентія та Паїсія) — твір друга и кореспондента Александра Поупа Вільяма Уолша «Гошпиталь дураков». У третині бібліотек натрапляємо на різні видання поетичних творів Михайла Ломоносова та Василя Тредіаковського. У Йоакима (Логановського) була поема Михайла Хераскова «Плоды наук».

Дослідження творів красного письменства в бібліотеках духовенства спричиняє питання про їхнє місце серед різних культурно-інтелектуальних потреб цієї соціальної групи. Дослідники зазначають, що важливість деяких романів та повістей полягала в тому, що вони відображають всю систему цінностей епохи Просвітництва (передовсім «Кандід» Вольтера, «Велісарій» Мармонтеля, «Робінзон Крузо» Данієля Дефо, «Досвід про людину» Александра Поупа), і саме ця «легковажна література» розірвала «лінію оборони» традиціоналістів (Ferrone, Roche 1999, 53, 316–320). Усю літературну діяльність Вольтера науковці трактують як спробу формування громадської думки. Як уже зазначено, Роже Шарт'є підкреслив, що в епоху Просвітництва люди читали та любили зовсім інші книги, ніж ті, які потім увійшли до підручників з історії літератури. Водночас не слід забувати, що в усіх реєстрах знаходимо книжки, котрі зовсім не відомі сьогодні, на сторінках яких неймовірно пригоди, пристрасті та перипетії життя героїв дуже схожі між собою. Вочевидь, їхні художні переваги не є такими, щоби вони привернули увагу пізніших літературознавців. Між іншим, надзвичайне захоплення в усій Європі подібними розважальними творами чимало сучасників визнавали шкідливим для суспільства, порівнювали з хворобою й навіть намагалися заборонити. Іммануїл Кант та ін. висловлювались про те, що подібне читання для величезної кількості людей є згаянням часу та утриманням самих себе у стані вічної залежності (Wittmann 1997, 340–362).

Вивчення реєстрів бібліотек змушує замислитися, чи всі ці книжки читали власники. Є чимало свідчень, що духовенство Гетьманщини та Слобожанщини справді читало сучасні твори красного письменства. Зацікавлення ними починалось у юні літа, і велику роль у цьому відігравали викладачі академії та колегіумів, спонукаючи

до знайомства з творами своїх студентів. Ілля Тимківський, майбутній професор Харківського університету, згадував, що ієромонах Віктор (Антонський-Прокопович) 1785 р. організував у Києво-Могилянській академії своєрідне зібрання, запрошував кількох студентів, які приходили до нього в братську обитель, пили чай та по черзі читали статті періодичних видань, а також книжки: переклади Фенелона «Телемака», Мармонтелевих «Інків» та ін., до яких він робив свої зауваження¹⁶. Це були власні книжки ієромонаха. Відомо, що Іриней (Фальковський) завів в академії «Вільне піїтичне товариство» для читання зі студентами найкращих книг (Bulashev 1883, 454–455). Вихованець Київської академії історик Максим Берлінський згадував, що митрополит Євгеній (Болховітінов) читав книжки разом з вихованцями (Rukavitsyna-Hordziievska 2010, 100).

Звернемо увагу й на деякі нові риси, які спостерігаємо в академії та колегіумах, котрі вказують на зміни ставлення керівництва до читання спудеїв. До переліків обов'язкових для навчання книг почали включати рекомендовані додаткові твори. Одним з ранніх свідoctв такого роду є Інструкція Самуїла (Миславського) 1769 р. для Харківського колегіуму, котра містила додаткові книги для читання (Posokhova 2011, 141–144). Варто вказати на розлогий список книжок рекомендаційного характеру, котрі Микола Бантиш-Каменський зробив додатком до посібника Йоганна Фрідріха Бурга «Elementa oratoria» 1776 р. Книжка була основним навчальним посібником з риторики в академії та колегіумах, тому, напевно, на цей перелік звертали увагу (він містив казки Мармонтеля, байки Гольберга, «Детское училище» де Бомон, «Телемак» Фенелона, «Геройскую добродетель» Террасона, «Амелию» Філдінга, «Похождения Жилблаза» Лесажа, «Кандид» та «Принцессу Вавилонскую» Вольтера та багато інших)¹⁷. Оцінюючи такі новації, зазначимо, що в різних країнах Європи достатньо типовою була ситуація, коли перший досвід читання світських видань юнаки отримували саме в монастирях та семінаріях.

¹⁶ Тимковский И. Ф. Мое определение в службу. *Москвитянин*. 1852. № 18. С. 28.

¹⁷ Burg J. *Elementa oratoria ex antiquis atque recentioribus facto praeseptorum delectu tironibus eloquentiae ab imis principiis ac fundamentis sensim [...]*, edidit Nicolaus Bantisch-Kamenski. [Moscow]: Typis Imper. Mosq. univers., 1776. С. 232–236.

Дослідження книгозбірень висуває низку інших важливих питань, зокрема про шляхи їх поповнення. Відомо, що окремі власники бібліотек були активними передплатниками. Наприклад, Іоанн Леванда. Однак відомо, що деякі з них виписували книжки й для своїх колег та друзів. Наприклад, з листування єпископа Самуїла (Миславського) та Лаврентія (Кордета) дізнаємося, що архієрей надавав поради щодо книжок та надсилав їх (Posokhova 2014–2015, 174–175). Потрібно врахувати, що через систему передплати в Російській імперії поширювалося лише 5–10 % книг (Samarin 2015, 55). Тому зрозуміло, що власники навіть невеличких зібрань мали певну комунікацію з видавцями, книготорговцями (агентами), знайомими, котрі купували та надсилали їм книжки. Для порівняння зазначимо, що палітра белетристики в бібліотеках українського духовенства виглядає набагато різноманітнішою порівняно з читанням російського духовенства (Kislova 2020).

У реєстрах кількох приватних бібліотек були рукописні книги (збірки), однак укладачі, як правило, їх не описували, тому їх неможливо ідентифікувати. Тим паче цінними є відомості, що Паїсій (Яновський) мав рукописний памфлет Семена Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссией». Окремі згадки про зацікавлення духовенства українською літературою розпорошені по різних розвідках. Наприклад, Павло Житецький звернув увагу на рукопис «Енеїди» Котляревського, котрий належав протодіакону Софійського собору в Києві Миколі Заградському (Zhiteckij 1900, 1–2).

Під кутом зору вивчення нових практик читання, зацікавлення перекладами варто придивитись до перших спроб написання пригодницьких романів та повістей на сході Європи. Звернемо увагу на твори, де на авансцені були місцеві герої, котрі діяли в українському контексті. Маємо на увазі історичні романи «Бурсак», «Запорожець», «Гаркуша, малороссийский разбойник» Василя Наріжного, поетичні твори Миколи Гнідича, повість «Украинская сирота» Івана Свечинського (автори — вихованці Чернігівського та Харківського колегіумів).

Висновки. Аналіз реєстрів бібліотек засвідчує, що в другій половині XVIII ст. певну частину українського духовенства не оминуло

надзвичайне захоплення красним письменством, подібно до того, як це спостерігалось в Європі. Описи зібрань дозволяють стверджувати, що духовенство прагнуло до читання «корисного», енциклопедичного, але разом з цим і до розважального. Ці обидві риси характеризують читання епохи Просвітництва (Wittmann 1997). Такі ознаки демонструють ускладнення малюнку читання українського духовенства в другій половині XVIII ст. Масив нових книг, котрі з'явилися у бібліотеках духовенства та були пов'язані з їхньою професійною діяльністю, а також тих, котрі тематично виходили далеко за її межі, вказують на ознаки «революції читання». У цей час читання «інтенсивного» типу доповнюється читанням, яке називають «екстенсивним» (Chartier 1996, 30–34). Реєстри бібліотек та інші джерела вказують на функціонування певної інтелектуальної мережі, у якій поширювався цей культурний продукт. Порівняння художніх творів з бібліотек духовенства та козацької старшини засвідчує надзвичайну схожість їх характеристик. Очевидно, що нові віяння, які пов'язані з впливом доби Просвітництва, мали схожі прояви в читацьких смаках тих людей, яких ми можемо зарахувати до інтелектуальної еліти Гетьманщини та Слобожанщини. Той факт, що до цього кола належали представники різних соціальних груп, дозволяє говорити про формування нової читацької публіки, яка передувала появі масового читача. Приватні книжкові зібрання вищого духовенства українських єпархій свідчать про зміни в культурі читання цієї соціальної групи, дозволяють зафіксувати межі та канали поширення нових ідей та проявів культурного трансферу, дають змогу говорити про залучення цього регіону до загальноєвропейських культурно-інтелектуальних процесів доби Просвітництва.

Список літератури / References

- Almes I. Vid molytvy do osvity: istoriia chytannia chentsiv Lvivskoi yeparkhii XVII–XVIII st. Lviv: Ukrains'kyj katolyts'kyj universytet, 2021. 584 s. (In Ukrainian)
- Альмес І. Від молитви до освіти: історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст. Львів: Український католицький університет, 2021. 584 с.

Almes I. Istoriia chytannia ta idei Prosvitnytstva u vasyliianskykh monastyriakh Lvivskoi yeparkhii druhoi polovyny XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi ohliad* [Ukrainian Historical Review]. 2022. Vyp. 1. S. 149–161. <https://doi.org/10.47632/2786-717X-2022-1-149-161> (In Ukrainian)

Альмес І. Історія читання та ідеї Просвітництва у василіянських монастирях Львівської єпархії другої половини XVIII ст. *Український історичний огляд*. Вип. 1. Львів, 2022. С. 149–161. <https://doi.org/10.47632/2786-717X-2022-1-149-161>

Bulashev G. O. Preosvyashchennyj Irinej Falkovskij, episkop chigirinskij. *Trudy Kievskoj dukhovnoj akademii*. 1883. No. 7. С. 444–514. (In Russian)

Булашев Г. О. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ чигиринский. *Труды Киевской духовной академии*. 1883. № 7. С. 444–514.

Chartier R. Culture écrite e.t société L'ordre des livres (XIVe-XVIIIe siècle). Paris: Éditions Albin Michel, 1996. 249 p.

Darnton R. Istoriia chytannia. *Novi pidkhody do istoriopysannia* / red. P. Berk. Kyiv: Nika-Tsentr, 2010. С. 187–220. (In Ukrainian)

Дарнтон Р. Історія читання. *Нові підходи до історіописання* / ред. П. Берк. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 187–220.

Dziuba O. Pryvatni biblioteky Ukrainy XVIII st.: vlasnyky ta repertuar zibran'. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi (z najdavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*. 2002. No. 2. S. 292–302. (In Ukrainian)

Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2002. № 2. С. 292–302.

Dziuba O. M. Pryvatne zhyttia kozats'koi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarno spadschyny). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2012. 347 s. (In Ukrainian)

Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Інститут історії України, 2012. 347 с.

Ferrone V., Roche D. (eds.). Le monde des lumières. Paris: Fayard, 1999. 637 p.

Kislova E. What, How, and Why the Orthodox Clergy Read in Eighteenth-Century Russia. *Reading Russia: A History of Reading in Modern Russia* / eds. D. Revecchini, R. Vassena, eds. Vol. 1. Milan: Ledizioni, 2020. PP. 179–218.

Los V. Prosvitnytstvo v Rechi Pospolytii i yoho vplyvy na Uniinu tserkvu naprykintsi XVIII st.: do formuluvannia pytannia. *Ukrainskyi istorychnyi ohliad* [Ukrainian Historical Review]. 2022. Vyp. 1. S. 163–177. <https://doi.org/10.47632/2786-717X-2022-1-163-177> (In Ukrainian)

Лось В. Просвітництво в Речі Посполитій і його вплив на Унійну церкву наприкінці XVIII ст.: до формулювання питання. *Український історичний огляд*. 2022. Вип. 1. С. 163–177. <https://doi.org/10.47632/2786-717X-2022-1-163-177>

Moretti F. Distant reading. London: Verso, 2013. 254 p.

Posokhova L. Intelktualy Kharkivs'koho kolehiumu druhoi polovyny XVIII – pochatku XIX stolittia: merezhyvo zv'iazkiv i vzaiemyn. *Kyivs'ka Akademiia* [Kyivan Academy]. 2014–2015. Vyp. 12. S. 160–184. (In Ukrainian)

Посохова Л. Інтелектуали Харківського колегіуму другої половини XVIII — початку XIX століття: мереживо зв'язків і взаємин. *Київська Академія*. 2014–2015. Вип. 12. С. 160–184.

Posokhova, L. Yu. Na perekhrestii kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku XIX st. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2011. 400 s. (In Ukrainian)

Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.

Posokhova L. “Revoliutsiia chytannia” na terenakh Hetmanshchyny ta Slobozhanshchyny v druhi polovyni XVIII – na pochatku XIX st. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. T. CCLXXIV: Pratsi istorychno-filosofskoi sekti. L'viv, 2021. S. 333–349. (In Ukrainian)

Посохова Л. «Революція читання» на теренах Гетьманщини та Слобожанщини в другій половині XVIII – на початку XIX ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. T. CCLXXIV: Праці історично-філософської секції. Львів, 2021. С. 333–349.

Posokhova L. Tvory myslyteliv doby Prosvitnytstva u pryvatnykh bibliotekakh dukhovenstva Het'manshchyny ta Slobids'koi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pochatku XIX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2025. No. 3 (582). S. 105–121. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.105> (In Ukrainian)

Посохова Л. Твори мислителів доби Просвітництва у приватних бібліотеках духовенства Гетьманщини та Слобідської України другої половини XVIII – початку XIX ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 105–121. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.105>

Rebecchini D., Vassena R. Introduction. *Reading Russia: A History of Reading in Modern Russia* / eds. D. Rebecchini, R. Vassena. Vol. 1. Milan: Ledizioni, 2020. PP. 13–42.

Rukavitsyna-Hordziievska Ye. Kyivskyi mytropolyt Yevhenii (Ye. O. Bolkhovitinov): Bibliohrafiia. Biblioteka. Arkhiv. Kyiv: NBUV, 2010. 856 s. (In Ukrainian)

Рукавичина-Гордізівська Є. Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітінов): Бібліографія. Бібліотека. Архів. Київ: НБУВ, 2010. 856 с.

Samarin A. Ju. Tipografshhiki i knigochjoty: ocherki po istorii knigi v Rossii vtoroj poloviny XVIII veka. Moskva: Pashkov dom, 2015. 414 s. (In Russian)

Самарин А. Ю. Типографики и книгочѣты: очерки по истории книги в России второй половины XVIII века. Москва: Пашков дом, 2015. 414 с.

Schmitt-Maaß C., Stockhorst S., Ahn D. Fénelon in the Enlightenment: Traditions, Adaptations, and Variations. Amsterdam; New York: Rodopi, 2014. 365 p.

Shart'ie R. Vid istorii knyzhky do istorii chytannia. Pavel Rodak. Pys'mo, Knyzhka, Lektura. Rozmovy. Le Hoff, Shart'ie, Ebrar, Fabr, Lezhen. Varshava: Vydavnytstvo Varshavskoho universytetu, 2016. S. 53–104. (In Ukrainian)

Шарт'є Р. Від історії книжки до історії читання. Родак П. Письмо. Книжка. Лектура. Розмови. Ле Гофф, Шарт'є, Еббар, Фабр, Лежен. Варшава: Видавництво Варшавського університету, 2016. С. 53–104.

Sklokin V. Chy isnuvalo ukrainske Prosvitnytstvo? Kilka mirkuvan iz pryvodu nezavershenoi istoriografichnoi dyskusii. Kyivska Akademiia [Kyivan Academy]. 2015. Vyp. 12. S. 146–159. (In Ukrainian)

Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії. Київська Академія. 2015. Вип. 12. С. 146–159.

Tsiborovska-Rymarovych I. Biblioteka profesora Ivana Samoilovycha (bl. 1737–1783): istorychna dolia, knyhoznachcha kharakterystyka. Kyivska Akademiia [Kyivan Academy]. 2021. Vyp. 18. S. 11–31. <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2021.18.11-31> (In Ukrainian)

Ціборовська-Римарович І. Бібліотека професора Івана Самойловича (бл. 1737–1783): історична доля, книгознавча характеристика. Київська Академія. 2021. Вип. 18. С. 11–31. <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2021.18.11-31>

Ulyanovskij V. I. «Bibliotechnoe zerkalo» kievskikh monastyrej XVII–XVIII vv.: knigi “zhivye” i “mertvye”, dominanty latinskie i kirillicheskie. Khristianskoe chtenie [Christian Reading]. 2020. No. 6. P. 244–278. (In Russian)

Ульяновский В. И. «Библиотечное зеркало» киевских монастырей XVII–XVIII вв.: книги «живые» и «мёртвые», доминанты латинские и кириллические. Христианское чтение. 2020. № 6. С. 244–278.

Ulianovskyj V. (red.) Iakov Voronkovskyj (1726–1774). Istoriiia Sofiiskoi kafedry, monastyriv, Kyivskoi akademii ta biohrai i kyivskykh mytropolytiv. Kyiv: Vydavnychyj dim «ArtEk», 2021. 208 s. (In Ukrainian)

Ульяновський В. (ред.) Іаков Воронковський (1726–1774). Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської академії та біографії київських митрополитів. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2021. 208 с.

Whatmore R. What is Intellectual History? Cambridge; Malden: Polity, 2015 180 p.

Wilberger G. H. Voltaire's Russia: Window on the East. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*. 1976. Vol. 164. PP. 145–183.

Wittmann R. Une révolution de la lecture à la fin du XVIIIe siècle? *Histoire de la lecture dans le monde occidental* / dir. R. Bonfil, G. Cavallo, R. Chartier, Paris: Le Seuil, 1997. PP. 331–364.

Yaremenko M. Kyivs'ki monastyr'ski ta pryvatni chernechi biblioteki XVIII stolittia i "literaturni upodobannia" monashestva. *Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj schorichnyk* [Ukrainian Archeographic Yearbook]. 2004. Vyp. 8/9. S. 346–365. (In Ukrainian)

Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання» монашества. *Український археографічний щорічник*. 2004. Вип. 8/9. С. 346–365.

Yaremenko M. Kyivske chernetstvo XVIII st. Kyiv: Kyievo-Mohylians'ka akademiia, 2007. 304 s. (In Ukrainian)

Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 304 с.

Zhiteckij P. I. Jeneida Kotljarevskogo i drevnejshij spisok ee v svjazi s obzorom malorusskoj literatury XVIII veka. Kyiv: Kyiv. starina, 1900. 130 s. (In Russian)

Житецкий П. И. Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. Киев: Киев. старина, 1900. 130 с.

Liudmyla Posokhova

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: lposokhova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

**BELLES-LETTRES IN THE PRIVATE LIBRARIES
OF THE CLERGY OF THE UKRAINIAN EPARCHIES
(SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH
TO EARLY NINETEENTH CENTURIES)**

The aim of the paper is to identify and analyze the corpus of Enlightenment-era literary works held in the private libraries of the clergy of the Hetmanate and Sloboda Ukraine in the second half of the eighteenth and early nineteenth centuries. This category of books serves as a marker of the distinctive intellectual and cultural tastes of the Ukrainian clergy and reflects important shifts in reading culture. The study focuses in particular on the registers of sixteen private book collections belonging to clergymen. The choice of collections is justified by the similar trajectories of their owners' lives: education at the "Latin schools", teaching career, and service in various parts of the Hetmanate or Sloboda Ukraine. Methodologically, the paper draws on approaches to the study of cultural phenomena developed in French historiography, involving statistical methods and serial analysis. The author finds that Enlightenment belles-lettres constituted the second largest segment among the "secular" books in clerical libraries, after scientific works and textbooks. The Ukrainian clergy sought out didactic and encyclopedic reading matter, as well as reading for entertainment. These traits are characteristic of Enlightenment-era reading culture. The body of new books in clerical libraries, including belles-lettres, displays the features of "extensive" reading and of the so-called "reading revolution". The contents of libraries attest that in the second half of the eighteenth century a proportion of the Ukrainian clergy was swept up in the extraordinary enthusiasm for imaginative literature (particularly novels) that was simultaneously affecting reading culture in Western and Central Europe. Library registers and other sources point to the functioning of an intellectual network through which this cultural product circulated. The private book collections of the senior clergy of the Ukrainian eparchies illuminate the workings of cultural transfer and the channels and limits of dissemination of new ideas, helping to make an empirically grounded case for the region's involvement in the pan-European cultural and intellectual developments of the Age of Enlightenment.

Keywords: history of reading, Enlightenment, history of libraries, clergy, Kyiv-Mohyla Academy, Chernihiv Collegium, Kharkiv Collegium, Pereiaslav Collegium, Hetmanate, Sloboda Ukraine, belles-lettres, novel.

Конфлікт інтересів

Автор засвідчує, що, незважаючи на те, що є членом редакційної колегії цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author certifies that, despite serving as a member of the editorial board of this journal, the processes of peer review, editorial decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without the author's participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 01.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 01.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 14.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-04>
УДК 930:94(=411.16)(470+572)«1859/1917»

Артем Харченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет мистецтв
імені І. П. Котляревського

Майдан Конституції, 11/13, 61003, Харків, Україна

Email: artem.kharchenko@num.kh.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

ЄВРЕЇ В МІСТІ: ОСНОВНІ РАКУРСИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті досліджено історіографію єврейської історії в Російській імперії, яку можна стратифікувати не лише хронологічно, але й проблематично. У єврейських студіях історія Російської імперії посідала окреме місце, і «lachrymose conception» була рамкою, яка зводилася до обмежень і переслідувань. Отже, ця історія фактично гомогенізувалась і протиставлялась єврейській історії інших європейських країн. Балтійські землі й Кавказ, білоруські та литовські території в імперії істотно відрізнялися за соціально-економічними умовами, як і єврейські спільноти, які мешкали в цих регіонах. З огляду на ці особливості, перспективним є погляд на історію українських євреїв крізь призму дослідницьких інтересів авторів. Метою розвідки є дослідження історіографічного процесу, визначення певних періодів на основі таких критеріїв, як суспільний контекст, агентність дослідників і певна мода на ті чи інші теми. На тривалій дистанції — від межі XIX–XX ст. і до сьогодні — виділено кілька

Як цитувати: Харченко А. Євреї в місті: основні ракурси дослідження єврейської історії в Російській імперії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 69–88. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-04>

How to cite: Kharchenko A. Jews in the City: Major Perspectives in the Study of Jewish History in the Russian Empire. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 69–88. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-04> (In Ukrainian)

© Харченко А., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

моментів, які представлено як історіографічні ситуації. Увага до авторів, книжки яких стали знаковими в єврейських студіях, — від Симона Дубнова до Джона Кліра, — частково є орієнтацією на персоналістичний підхід, але радше наголошенням на важливості контексту, в якому автори перебували. У висновку зазначено, що дослідження єврейської історії мали різний просторовий масштаб, і від початку автори обирали макрорівень, вписуючи гетерогенне єврейство імперії в типові моделі. Макрорегіональний підхід існував і надалі, коли дослідники брали до уваги феномен ашкеназького єврейства як складник історії Центрально-Східної Європи. Локальним простором зацікавлення дослідників ставали міста. Місто було достатньо складним простором, щоб його можна було звести до спільного знаменника, і якщо в першій половині XX ст. в центрі уваги дослідників були міфологізовані образи шетлу, то в останній третині XX ст. найбільший інтерес становили великі міста, що залишається перспективним дослідницьким полем до сьогодні.

Ключові слова: євреї, історіографія, Російська імперія, Смуга осілості, Харків.

На самому початку своєї книжки Тобіас Брінкман зазначає, що міграція була визначним аспектом єврейського досвіду з біблійних часів (Brinkmann 2024, 1). Довгий час у XX ст. дослідники в єврейських студіях представляли переслідування й антисемітизм як ключові стимули для руху євреїв-мігрантів, у яких автори вбачали передусім жертв, а не акторів (Teller 2014). Історія євреїв у Російській імперії була ніби квінтесенцією переслідувань у модерній європейській історії. У XXI ст. автори дедалі частіше почали наголошувати на приматі економічних підстав для міграції (Chebotarov 2021). Переселенці в такий спосіб набували більшої суб'єктності, і мотивацією ставало бажання поліпшити свої життєві умови, а не відчуття небезпеки. Акцент на єврейській мобільності, які б не були її причини, обраний не випадково. У довгому XIX ст. Смуга єврейської осілості ставала прозорішою, бо вона могла бути дієвою лише в немобільному традиційному суспільстві. Активна урбанізація другої половини XIX ст. створила модерні міські простори, до яких спрямували свій шлях сотні тисяч мігрантів, серед яких було чимало євреїв. Переважно це були міста, що існували довший час, такі як Харків чи Київ, але їх економіка, демографія, соціальна структура, сам ландшафт міста зазнавали кардинальних змін. Одеса і Єкатеринослав у світлі сучасної деконструкції імперських наративів апелюють

до тяглості власної історії з Кримського ханату та козацьких автономій, але саме в пізній імперії вони стали модерними містами. У цій точці інтереси єврейських мігрантів перетнулися з дослідницькими, а модерні міста на довгий час стали основним фокусом, та, ймовірно, залишаються ним дотепер.

Метою статті є дослідження історіографії єврейської історії в Російській імперії, аналіз її окремих етапів з урахуванням як суспільного контексту і змін у гуманітаристиці, так і персональних біографій авторів у єврейських студіях. Увагу приділено дослідженням українських євреїв як однієї з найбільших єврейських спільнот в імперії та мегаполісам, які формувалися на українських землях у другій половині XIX ст.

Перші роботи авторів, які стали класиками у єврейських студіях, наприклад, Симона Дубнова, охоплювали широкі простори імперії. Створити загальний наратив було надзавданням з огляду на гетерогенність єврейського (не лише) населення імперії. Єврейські спільноти імперії нерівномірно розташовувалися її територією, залежно від цього різнилися кількісно, мали різну історичну тяглість своєї присутності. Євреї проживали як у містах Ліфляндії чи Естляндії на Балтиці, так і в Бухарі чи Хіві в Центральній Азії. Більшість євреїв імперії були ашкеназами, але в окремих регіонах проживали й сефарди.

Переважно євреї проживали в західній частині Російської імперії, і фактично по історичному ареалу їх розселення пройшов внутрішній адміністративний кордон — Смуга єврейської осілості, який спочатку був засобом свідомого обмеження прав підданих юдейського сповідання. У широкій смузі від Балтійського до Чорного моря склалися кілька історико-культурних єврейських спільнот, які мали характерні соціально-економічні умови, особливості громадського життя та належності до релігійних течій. Зокрема, на українських землях у першій половині XIX ст. розвинувся й усталився хасидизм. Потужним тут залишався і рабиністичний юдаїзм, хоча більше прихильників він зберіг північніше, на білоруських та литовських землях, громади яких були названі литваками. Синхронно з'являлися неоднорідні групи тих, які сповідували модерну ідеологію Гаскалі і стали називатися маскілім.

На території Криму, а пізніше і за його межами, юдаїзм споріднював євреїв з караїмами. Для останніх, цілком з раціональних причин, існували підстави відмежовувати себе від євреїв, уникаючи тим самим обмежень щодо юдаїзму. Наприкінці XIX ст. дистанцію між ними збільшили особливості караїмського націєтворення, діячі якого шукали коріння в пантюркізмі. З таким різноманіттям і мусили працювати автори-творці єврейського наративу в імперії.

Імперську «зустріч» з євреями пов'язують з поділами Речі Посполитої в останній третині XVIII ст., однак на той час в українських автономіях, які імперія поступово інкорпорувала, євреї вже мали помітну присутність як активні учасники економічного життя. Бенджамін Натанс зазначає відмінність у підходах двох історіографій, де в дослідженнях євреїв країн Західної і Центральної Європи йшлося про «емансипацію та асиміляцію», зустріч з модерном (Natans 2002, 14; Katz 1998), тоді як розвідки з історії єврейства Російської імперії були зосереджені на юридичних утиках. З цим твердженням можна погодитися хіба частково, бо автори праць про прусських чи французьких євреїв так само розглядали їх емансипацію в правовому полі, а дослідження євреїв в імперії не обмежувалися питаннями законодавства. Крім того, у пізній Російській імперії юридична сфера отримала вибуховий розвиток, і поява цілої плеяди авторів цілком зрозуміла. Юридична ж освіта приваблювала євреїв-студентів можливістю легально вийти за межі Смуги осілості, і їх присутність на юридичних факультетах була доволі високою, а їх власний досвід давав підстави бути компетентними стосовно імперського законодавства щодо юдеїв.

Відзначимо, що дослідники імперського періоду, вочевидь, помічали не всі культурні кордони, зрозумілі нам сьогодні. Зокрема, саме у XIX ст. сформувався феномен «російських євреїв» (цілком колоніальне позначення себе ім'ям метрополії, незалежно від місця свого регіонального проживання) (Safran 2002). І хоча у XX ст. дослідницькі підходи були більш нюансовані, лише в наш час, після початку російсько-української війни 2022 р., фахівці з єврейських студій, редакції вагомих у студіях журналів та представники університетських та дослідницьких центрів порушують питання про зміну термінології,

вихід з-під парасолі означення просторів і людей, які жили в них, як виключно «російських» (Vemporad 2023).

Поява перших нараторів єврейської історії — Симона Дубнова, Іллі Оршанського, Юлія Гессена, була щільно пов'язана з соціально-економічним контекстом. У середині XIX ст. імперський уряд розпочав низку заходів, які перетворилися на справжню політику єврейської емансипації, на законодавчому рівні мотивуючи ту чи іншу групу населення виїжджати за Смугу осілості. Ці ініціативи були синхронні макроекономічним зсувам, у яких східні українські землі стали одним з головних центрів, а міграційні рухи переплелися з процесами індустріалізації та урбанізації. Перед євреями-мігрантами відкривалися нові можливості стосовно вибору місця проживання, здобуття секулярної освіти, кар'єрних перспектив. Вони виїжджали з тих містечок, які пізніше будуть описані в єврейській традиції як штетли — традиційні приватні міста з напіваграрною економікою та становим соціальним устроєм. У містах, які перетворювалися на мегаполіси, вони знаходили університетську освіту, перебували в пошуках нових ідентичностей, долучалися до національних проєктів. Переважно вони русифікувалися, але зберігали їдиш не лише для спілкування, а й для писання.

Симон Дубнов був прикладом такої «людини в транзиті» (Groberg 1993). Він народився у давньому Мстиславлі, містечку на білоруських землях, де євреї становили більше ніж половину населення. Здобув традиційну освіту в хедері та єшиві, лише підлітком вивчив російську. Вже в цьому моменті дослідники вбачають його існування в двох світах — єврейському і російському, тобто імперському. У 1876 р. він закінчив єврейське казенне училище — заклад, у якому імперська влада вбачала інституцію для виховання лояльних єврейських підданих, які своєю чергою мали стати просвітниками для інших євреїв. Це був очевидно непопулярний шлях для представника традиційної родини, але необхідна сходинка в новій кар'єрі. Головна трансформація відбулася в той період, коли Дубнов потрапив до Одеси. Саме тут перед ним відкрилися принципово нові сфери громадської та наукової діяльності: він приєднався до Товариства розповсюдження просвітництва

серед євреїв, спілкувався з літераторами Мойхер-Сфорімом та Шолом-Алейхемом, займався громадською діяльністю. В Одесі він осмислив власну концепцію єврейської історії, втілюючи її у відповідні тексти, а також активно опікувався організацією науки. Його подальша біографія також була доволі типовим сюжетом для єврея й людини інтелектуальної праці з Російської імперії/Східної Європи. Він емігрував до Німеччини після встановлення більшовицької диктатури й мусив поїхати звідти після приходу до влади нацистів. У Ризі, ще одному важливому в минулому місті імперії, а тоді вже столиці Латвії, він був вбитий під час Голокосту.

Від 1914 р. й далі війни та революції змінили мапу Європи і спричинили виникнення нових кордонів і виборів шляхів для інтелектуалів, які працювали з проблематикою єврейської історії. Зокрема, перед тими, хто продовжував займатися юдаїкою, як її називали на той час, у новоствореному СРСР поставали дві проблеми. Перша — необхідність дотримуватися нової ідеології, яка поширювалася дедалі більше й на науку. Осмислення історії через соціальну боротьбу, зневаження релігійної сфери життя суспільства. Приклад Юлія Гессена тут є показовим, бо в його роботі, яку Меїр оцінює як «неперевершену» від 1927 р., чинник класової боротьби виглядає надто помітно сьогодні (Gessen 1916). Друга проблема посилювалася зі встановленням тоталітаризму, але не зникла вже до кінця радянського періоду. Поступово заняття юдаїкою, вивчення необхідних мов — івриту та їдишу, стали можливими лише в нових/старих імперських центрах — Москві та Ленінграді. Для українських радянських дослідників тема поступово стала якщо не табуйованою, то безперспективною.

Дослідження євреїв імперії також продовжували ті, хто з різних причин опинився за межами радянської держави або в еміграції — Шауль Гінзбург, Еліягу Черіковер. Проблемаю стала вузька джерельна база, яку вони могли використати в дослідженнях, та відданість застарілим концепціям. Знову ж таки, це були вихідці з єврейського їдишомовного середовища, які нерідко були дітьми у процесах, які вони описували. Серед них був економіст Саймон Кузнець, народжений у білоруському Пінську, де євреї становили більше 80 % населення.

Під час Першої світової війни його родина опинилася в Харкові (доволі типова історія для євреїв з західних губерній), де він здобував освіту. Харківським робітникам було присвячено його перше опубліковане дослідження. У 1922 р. він виїхав з радянської України та емігрував до США. Кузнець працював як на мікрорівні, досліджуючи єврейське домогосподарство, так і на макрорівні, охоплюючи маси переселенців до США. В економічному полі він досліджував як питання імміграції, так і структуру занять вчорашніх мігрантів — американських євреїв (Kuznets 1975; Kuznets 2017).

Важливим осередком досліджень у міжвоєнний період став Дослідницький інститут їдишу — YIVO, який було засновано 1925 р. у Вільнюсі (Kuznitz 2000). Одночасно запрацювали філії в Нью-Йорку та Берліні. У фокусі дослідників інституції були культура та економічне життя євреїв. У книзі Давида Фішмана багато уваги приділено архівним колекціям та бібліотеці YIVO, які опинилися в нацистській окупації у Вільно, але частково були врятовані підпільною групою, лідерами якої були Шмерке Качергінський та Абрахам Суцкевер (Fishman 2017). Радянська окупація Вільнюса та повоєнний антисемітизм у СРСР не давали шансів на продовження роботи YIVO. Поновлення активності інституції і буквально її друге народження відбулися в Нью-Йорку, де під керівництвом Макса Вайнрайха працювала нова генерація дослідників.

Саме в цей період дослідники єврейської історії акцентовано звернули увагу на простір, у якому жили євреї, і таким простором стало містечко — штетл. Романтизований образ, у якому уявного, навіяного мистецтвом Шагала та Шолом-Алейхема було більше, ніж реального демографічного, соціального чи навіть культурного дослідження. Певну роль тут відіграли й дослідники. Зокрема, у 1952 р. вийшла друком книжка Марка Зборовські та Елізабет Герцог (Zborowski, Herzog 2021), які через інтерв'ю з іммігрантами створили детальний опис побуту та взаємовідносин у штетлі. Петровський-Штерн називає штетл «метафорою ашкеназької єврейської цивілізації», яку він частково деміфологізував, принаймні на академічному рівні (Petrovsky-Shtern, 2014). Дослідник окреслив «золотий вік» штетлу, що тривав

від поділів Речі Посполитої і до 1860-х рр. Надалі як політичні інтереси імперського істеблішменту (ворожі до прагнень польської аристократії), так і макроекономічні зрушення поступово призвели до стагнації цих територій і занепаду феномену штетлу. Однак задовго до появи «Золотого штетлу» фокус з містечок уже давно перемістився на інші простори — нових мегаполісів імперії, і увага до них ставить питання до тези Натанса про «антимодернізаційний» погляд дослідників єврейської історії Російської імперії (Nathans 2002, 9).

Дослідження штетлів міжвоєнного періоду й далі, були радше представленням колективної історії повсякдення, ніж урбаністичним фокусом. Водночас популярним був макропідхід у дослідженнях, який реалізовували у своїх роботах такі автори, як Сало Барон, Якоб Кац, а пізніше Ізраель Барталь, Шауль Штампфер, Давид Фішман (Baron 1987; Katz 1993; Bartal 2011; Stampfer 2014; Fishman 2005). Вони розсунули кордони й торкалися простору, який означали як Центральнo-Східна Європа — головний ареал мешкання ашкеназького єврейства до Другої світової війни та Голокосту. Зокрема, Шауль Штампфер торкався проблематики єврейського повсякдення — інститутів родини, сімейних відносин і шлюбу, освіти (Stampfer 2014).

Істотний вплив на історіографію здійснили події Другої світової війни і Голокосту: загибель мільйонів європейських євреїв, руйнування важливих центрів єврейської культури — Вільнюса, Варшави, еміграція багатьох інтелектуалів за межі «старого континенту». Водночас була закладена певна історіографічна традиція, наслідком якої стала поява робіт, іноді аматорських, які були присвячені тим чи іншим єврейським громадам, члени яких загинули під час Голокосту.

Джон Клір зауважував, що сприйняття євреїв західними дослідниками було пов'язане з Холодною війною, і це відбивалося в уявленні їх монолітною групою, перетворенні на пасивних страждальців. Врешті, це була інтелектуальна традиція, що існувала з імперського періоду. Реагуючи на неї, Клір вказував, що Дубнов та інші дослідники попередніх періодів пропускали нюанси як імперської політики і особливостей єврейського життя на українських, литовських, білоруських та польських землях, так і модернізації самої імперської бюрократії, для якої

релігійне питання з часом мало дедалі меншу вагу (Klier 1986, 4). Мабуть, найбільшу увагу в післявоєнний період було приділено польським євреям, зокрема в працях Ентоні Полонські та Моше Росмана (Polonsky 2009; Rosman 2013), але в постсоціалістичний період у самій Польщі з'явилося кілька потужних центрів дослідження єврейської історії, зокрема музейний центр з дослідницькою командою — POLIN¹. Водночас історіографія євреїв Російської імперії зростала так само швидко, а її проблематика ставала більш різноманітною, підходи переосмислювалися, джерельна база розширювалася.

Після Другої світової війни головні дослідження з історії єврейства Російської імперії були написані в США. Їх фокус змістився з культури та громадської активності євреїв на їх відносини з імперією, а також на дослідження внутрішньої культури окремих єврейських спільнот, як у випадку з хасидизмом. У цей «золотий період» і з'являється інтерес до євреїв у великих містах, який не втрачено і сьогодні. Серед цих міст, звичайно, імперські центри — Санкт-Петербург та Москва, неймовірно важливі для євреїв імперії Вільно та Варшава, Мінськ та Вітебськ. І коли йдеться про українські землі, то передусім це Одеса та Київ. Очевидно, що увага до міст була пов'язана, серед іншого, зі становленням урбаністичних студій у 1960-х рр. у США та інших країнах заходу. Водночас не всі автори книжок про євреїв у згаданих містах наголошували на урбаністичній специфіці.

Одна з визначних постатей «золотого віку» єврейських студій — Джон Клір, який народився наприкінці Другої світової війни в США. На початку кар'єри він здобував католицьку освіту, але в Університеті Іллінойсу він зацікавився історією Російської імперії, і його докторатом стала книжка, яка принесла йому відомість як досліднику в єврейських студіях — «Russia Gathers Her Jews» (Klier 1986). Після падіння комуністичної системи він одним з перших почав працювати в архівах, не лише Москви та Санкт-Петербурга, але й Мінська та Києва, і результатом цього стала його друга знакова праця. Клір переїхав до Великої Британії, де посів посаду професора модерної єврейської

¹ Посилання на сайт музею POLIN: <https://www.polin.pl/pl>.

історії в Університетському коледжі Лондона. Врешті, Клір став тим дослідником, чиї книжки змінили уявлення про єврейську історію Російської імперії, відкинули багато стереотипів і запропонували нові перспективи.

Серед найпомітніших праць, у яких місто було важливим фокусом, — книжка Бенджаміна Натанса про Санкт-Петербург. Дослідник одним з основних питань своєї праці зробив суб'єктність євреїв, які опинилися за Смугою осілості, ба більше, відігравали помітну роль в імперській столиці (Natans 2002). Він пише про переосмислення імперії та її суспільства, зосереджує увагу на майданчиках, де відбувалися міжетнічні контакти, але сам імперський центр для нього не більше ніж сукупність таких майданчиків. Натанс не осмислює саме місто як простір і взаємодію з ним євреїв. Водночас він пропонує кілька цікавих спостережень за містом, зокрема його сприйняття в російській традиції як найбільш «іноземного» міста і в єврейській як «вікна в Росію». Інший специфічний момент його дослідження — увага до міста, яке перебувало поза Смугою осілості, і євреїв-мігрантів, які мали додаткові ускладнення навіть у період емансипації.

Коли йдеться про південь пізньої імперії, українські землі, то єврейські студії в сучасний історіографічний період максимально очевидно пропонують нам чотири мегаполіси — Одесу, Київ, Єкатеринослав/Дніпро та Харків. Увага до кожного з цих міст була різна, і можна сказати, що дослідник може спостерігати доволі сталу історіографічну традицію. Знову ж таки, в наявних регіональних дослідженнях можна знайти сюжети з єврейської історії також Херсона та Миколаєва, Полтави та Чернігова (Polishuk 2002; Morozova 2009). І окремо варто назвати Умань та Бердичів, які отримували спеціальну увагу, хоч і з різних причин (Uman' 2021; Garrard 1996). Однак саме українські мегаполіси як головні простори модернізації і важливі осередки міграції протягом довгого XIX ст. представляють особливий дослідницький інтерес.

Урбаністичні студії в Україні розвивалися значно пізніше, ніж у західній академії, однак доволі жваво від початку 2010-х рр. Утім, вони нечасто перепліталися з єврейською історією. Винятком можна назвати

хіба Центр міської історії у Львові, який став ініціатором циклу освітніх шкіл, провадив академічну та публічну діяльність у проблематиці єврейської історії, але все ж регіональний аспект тут давався визнаки, і Російська імперія не була в пріоритеті.

Одеса, одне з головних міст імперії у довгому ХІХ ст., утримує безпрецедентну увагу до своєї єврейської історії. Велику популярність мала книжка Стівена Ціперштейна (Zipperstein 1986), у якій основним фокусом стала культурна історія міста. В одній з рецензій було відзначено новаторство автора, який вперше зосередився на історії локальної, хай і великої спільноти, і тим перейшов з макрорівня досліджень на мікрорівень (Salmon 2008). Одеська космополітичність також була у фокусі досліджень Патрісії Херліхі та Еврідики Сіфнеос (Herlihy 1991; Sifneos 2018). Серед українських міст саме Одеса в єврейській традиції виглядала «своїм» містом, на відміну від Києва, Харкова чи Скатеринослава.

Виходячи за межі англomовної літератури, хоча очевидно, що названі автори мають публікації та виступи англійською, згадаємо серед дослідників єврейської Одеси Світлану Наткович, Алексіса Гофмайстера, Гвідо Гаусманна (Natkovich 2025; Hofmeister 2018; Hausmann 1998). У фокусі досліджень Наткович — єврейські інтелектуали, мінливі ідентичності, літературний процес. В одному з текстів вона досліджує образи Одеси в літературі російською, українською, їдишем та івритом (Natkovich 2022).

Київ поступається увагою з боку дослідників єврейських студій лише Одесі. Водночас Меїр пише про приголомшливу відсутність історіографії міста (Meir 2010, 18). Він акцентує увагу на браку будь-яких досліджень за радянський період і вказує на обмеженість пострадянського періоду путівниками, хоча й доброї якості (Kal'nickij 2012). Відсутність робіт з імперського періоду в пострадянський час Меїр пов'язує із зосередженістю українських істориків на інших періодах та проблематиці, але також із наслідками репресій проти українських інтелектуалів у радянський період, які розірвали академічну традицію. Поступова асиміляція в місті, зокрема євреїв, спонукали інтелектуалів шукати «справжньої традиції» поза містом — українців у селі, євреїв

у штетлі. Свідченням останнього були, як експедиції Ан-ського, так і творчість Шолом-Алейхема.

Варто зауважити, що місто по суті було таким собі анклавом у Смузі осілости, де євреї мали право поселення лише за спеціальними дозволами, і це різнило досвіди Києва та Одеси. Дослідження Майкла Гамма, яке в рецензіях називали «урбаністичною біографією» міста, виглядає прикладом для наслідування, зокрема через спробу автора зіткати широке полотно, а не зосередитися на окремих клаптиках (Hamm 1996). Київ представлено як справжній імперський простір, де автор зосереджується на найбільших спільнотах — євреях, поляках, росіянах, українцях. Представники цих груп взаємодіяли, створюючи спільний культурний простір, але й насильство було в їхніх стосунках. Гамм виявляв інтерес не лише до Києва, але також писав про Ригу, а також Харків — місто, яке в єврейських студіях ніколи не привертало особливої уваги.

Єврейська історія Єкатеринослава/Дніпра та Харкова отримувала значно менше уваги в дослідників, хоча присутність євреїв у містах помітна вже з початку довгого XIX ст. Найбільше в історії обидвох міст були представлені сюжети про періоди революцій, як 1905 р., так і 1917 р., а також відповідних політичних процесів та участі євреїв у них. Складно назвати працю, яка би слугувала наративом історії єврейської спільноти цих міст, попри їх важливість для неї, як у XIX, так і у XX ст. Ба більше, якщо Дніпро нещодавно отримав свою нову біографію, де єврейська історія також присутня, то Харкову залишається чекати на неї. Зокрема, ідеться про опубліковану 2022 р. монографію Андрія Портнова, яку сам дослідник презентував як перше англomовне дослідження історії міста (Portnov 2022). Керстін Йобст у рецензії назвала імперський мультикультуралізм центральною темою книжки. Авторський задум охопив і радянський період, і багато місця було приділено символіці міста в різні часи. Євреї як персоналії і спільнота подекуди виринають у наративі, але не мають спеціального фокусу. У 2024 р. дослідник переробив і видав цю книжку в науково-популярному жанрі, а його співавтором стала Тетяна Портнова, знана дослідниця історії міста (Portnov, Portnova 2024).

Стосовно Харкова, то перший гранд-наратив історії міста та його єврейської спільноти написав Дмитро Багалій на межі XIX–XX ст. (Bahalii, Miller 2004). Відтоді більшість згадок про євреїв Харкова в дослідницьких публікаціях, журналістських текстах і екскурсіях гідів апелювали саме до нього. Проблемою тут було те, що Багалій надзвичайно мало уваги приділяв єврейській спільноті. У його текстах можна простежити імперську ієрархію, але складніше зрозуміти вагу присутності та ролі євреїв у місті. Володимир Кравченко (Kravchenko 2023) описав історію міста як пограниччя, однак єврейська спільнота губиться тут на тлі українсько-російських взаємин. Для дослідників у єврейських студіях, виглядає так, що найцікавішим харківським сюжетом була діяльність організації БІЛУ, якій було присвячено низку публікацій (Salmon 1978; Bartal 2007).

Знов таки, важливо нагадати, що протягом радянського періоду історії міста, інтерес до його євреїв не мав би підтримки. Відповідно відразу після падіння комуністичної системи тему актуалізували молоді дослідники, зокрема журналіст та історик Шимон Бріман, який писав дисертацію і був автором багатьох публіцистичних текстів про єврейський Харків (Briman 2023). Зацікавився єврейською культурою України і став автором тематичного путівника Євген Котляр (Kotljар 2011). Сюжети з єврейської історії наявні в екскурсіях містом чи не найпопулярнішого харківського гіда з 2010-х рр. Максима Розенфельда. З 2015 р. автор цього тексту долучився до єврейських студій в Україні, працюючи над дисертацією і публікуючи тексти щодо єврейської історії в пізній імперії (Kharchenko 2025).

Висновки. Дослідження історіографії єврейської історії в Російській імперії не втрачає актуальності й складності не лише через зрозумілу необхідність для дослідника простежити певну традицію, побачити еволюцію ідей та підходів, але й через відсутність наративу історії українських євреїв в імперський період. І попри те, що публічний запит на деколонізацію історії помітний вже кілька років, довге XIX ст. залишається майже необробленим полем, де не лише єврейська, а й кримськотатарська, караїмська, вірменська, грецька історії лише чекають на переосмислення.

Представлення історіографічної традиції вивчення єврейської історії в Російській імперії зроблено з акцентом на суспільний контекст навколо того чи іншого етапу її формування, який своєю чергою був взаємопов'язаний з персоналіями, задіяними в студіях. На межі XIX–XX ст. з'явилося перше покоління дослідників єврейської історії імперії, для яких був властивий макрорегіональний підхід, увага до юридичних норм та традиційного укладу життя. Зміна контексту на межі 1910–1920-х рр. розділила місцеву школу на тих, хто залишився у радянській державі, та тих, хто опинився у новопосталих національних державах чи емігрував. Перші відтоді мусили зважати на ідеологічну рамку, другі наслідували традиції попередників, почасти втративши доступ до архівів. У міжвоєнний період народжується увага до єврейського містечка — штетлу. Друга світова війна і Катастрофа призвели до важких втрат — загибелі та еміграції з європейського континенту багатьох інтелектуалів, руйнування знакових інтелектуальних центрів. У повоєнному СРСР на тлі антисемітських практик виштовхування української радянської академії до периферійних тем розвиток єврейських студій був надзвичайно обмежений. У той же період, після 1960-х рр., у США починається «золотий період» єврейських студій. У цей час з'являються знакові роботи, які переосмислили єврейську історію в імперії, запропонували нові підходи. Саме в той час, на хвилі постанов урбаністичних студій, велике місто стало одним з головних фокусів уваги для дослідників у єврейських студіях.

Важливість пострадянського історіографічного періоду полягала не лише у відкритті архівів, але й у відкритті нових об'єктів для дослідників, яких більше не лякала примара Холодної війни. Ба більше, поява національних держав на пострадянському просторі відкривала вікно можливостей для дослідження тих нюансів, які і творила імперська ситуація. Звісно, з різних причин цим вікном скористалися по-різному, зокрема в Україні до сьогодні єврейські студії є радше острівцями, а не потужною мережею інституцій, журналів та дослідників, як у сусідній Польщі. Основні роботи з історії українських євреїв належать тим, хто працює за межами України. Отже, можна констатувати, що історія єврейських спільнот у великих українських

містах на сьогодні виглядає як вкрай перспективна тема. На певному етапі, саме мегаполіс став тією сценою, де єврейські спільноти відіграли вельми важливу роль у процесі формуванні модерних міст.

Список літератури / References

Bahalii D. I., Miller D. P. Istoriia mista Kharkova za 250 rokiv yoho isnuvannia. Kharkiv: Folio, 2004. 973 s. (In Ukrainian)

Багалій Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харкова за 250 років його існування. Харків: Фоліо, 2004. 973 с.

Baron S. The Russian Jew Under Tsars and Soviets. New York: Schocken Books, 1987. 496 p.

Bartal I. «Farming the land on three continents: Bilu, Am Oylom, and Yefe-Nahar». *Jewish History*. 2007. Vol. 21 (3–4). PP. 249–261. <https://doi.org/10.1007/s10835-007-9046-3>

Bartal I. The Jews of Eastern Europe, 1772–1881. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011. 216 p.

Bemporad E. «Yevrejs'ki studii pid chas rosijs'koi ahresii: pohliady v Ukraini ta SShA». Chernivtsi, 2023. Tsentrl doslidzhennia mizhetnichnykh vidnosyn: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KfECEuo4qQY&t=2s> (data zvernennia: 20.11.2025). (In Ukrainian)

Бемпорад Е. «Єврейські студії під час російської агресії: погляди в Україні та США». Чернівці, 2023. Центр дослідження міжетнічних відносин: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KfECEuo4qQY&t=2s> (дата звернення: 20.11.2025).

Briman Sh. Ukrain's'ko-ievrejs'ki perepletennia. Chernivtsi: Knyhy XXI, 2023. 431 s. (In Ukrainian)

Бріман Ш. Українсько-єврейські переплетення. Чернівці: Книги XXI, 2023. 431 с.

Brinkmann T. Between Borders. The Great Jewish Migration from Eastern Europe. London: Oxford University Press. 2024. 336 p.

Chebotaarov O. Jews from the East, Global Migration, and Habsburg Galicia in the early 1880s. Dissertation. Difo-Druck GmbH, Untersiemau 2021. 161 p.

Garrard J. The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vasily Grossman. New York: Free Press, 1996. 437 p.

Gessen Ju. Istorija evrejskogo naroda. Petrograd: Tipografija L. Ja. Ginzburga, 1916. 480 s. (In Russian)

Гессен Ю. История еврейского народа. Петроград: Типография Л. Я. Гинзбурга, 1916. 480 с.

Groberg G. The Life and Influence of Simon Dubnov (1860-1941). *Modern Judaism*. 1993. Vol. 13 (1). PP. 71–93.

Hamm M. Kiev: A Portrait, 1800–1917. Princeton: Princeton University Press, 1996. 328 p.

Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. 699 p.

Herlihy P. Odessa: a History, 1794-1914. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1991. 432 p.

Hofmeister A. «Four Cityscapes – One Paradigm? Ethnic and non-Ethnic Use of Public Space in Late Imperial Riga, Salonika, Trieste, and Odessa» in «Jews in the Ethnic Mosaic of the Ukrainian Lands». Rivne, 2018. Центр дослідження міжетнічних відносин: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4tzY5efbkr0&t=70s> (accessed: 20.11.2025).

Fishman D. The Rise of Modern Yiddish Culture. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2005. 200 p.

Fishman D. The Book Smugglers: Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis. Waltham: ForeEdge, 2017. 312 p.

Kal'nickij M. Putevoditel' «Evrejskie adresa Kievа». Kyiv: Duh i Litera, 2012. 368 s. (In Russian)
Кальницький М. Путеводитель «Еврейские адреса Киева». Київ: Дух і Літера, 2012. 368 с.

Katz J. Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages. New York: New York University Press, 1993. 392 p.

Katz J. Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770–1870. New York: Syracuse University Press, 1998. 284 p.

Kharchenko A. Vybory rabyniv, iak proiav hromads'koi aktyvnosti ievrejs'koi hromady Kharkova, 1900-ti-1910-ti. *Intermarum: istoriia, polityka, kul'tura* [Intermarum: history, policy, culture]. 2025. No. 17. S. 79–92. <https://doi.org/10.35433/history.112101> (In Ukrainian)

Харченко А. Вибори рабинів, як прояв громадської активності єврейської громади Харкова, 1900-ті-1910-ті. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2025. № 17. С. 79–92. <https://doi.org/10.35433/history.112101>

Klier J. *Russia Gathers Her Jews: The Origins of the «Jewish Question» in Russia, 1772–1825*. Dekalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1986. 272 p.

Kotljars E. *Evrejskij Har'kov. Putevoditel' po istorii, kul'ture i mestam pamjati*. Har'kov: Centr Vostokovedenija Har'kovskoj gosudarstvennoj akademii dizajna i iskusstv, 2011. 172 s. (In Russian)

Котляр Е. *Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти*. Харьков: Центр Востоковедения Харьковской государственной академии дизайна и искусств, 2011. 172 с.

Kravchenko V. *Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital*. New York: Berghahn Books, 2023. 552 p.

Kuznets S. *Immigration of the Russian Jews to the US: Background and Structure. Perspectives in American History*. 1975. Vol. 9. PP. 35–124.

Kuznets S. *Jewish Economies: Development and Migration in America and Beyond: The Economic Life of American Jewry*. London: Routledge, 2017. 294 p.

Kuznitz C. *YIVO and the Making of Modern Jewish Culture: Scholarship for the Yiddish Nation*. New York: Cambridge University Press, 2014. 321 p.

Meir N. *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859-1914*. Bloomington: Indiana University Press, 2010. 403 p.

Nathans B. *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Oakland: University of California Press, 2002. 426 p.

Natkovich S. *Odessa in Russian, Ukrainian, Hebrew, and Yiddish Literature. The Palgrave Encyclopedia of Urban Literary Studies*. New York: Palgrave Macmillan, 2022. PP. 447–1455. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62592-8_25-1

Natkovich S. *Questionable People: Inventing Modern Jewish Selves in the Russian Empire, 1860–1890*. New York: Syracuse University Press, 2025. 378 p.

Petrovsky-Shtern Y. *Mapping the Field. Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2014. Vol. 1. PP. 135–157. <https://doi.org/10.18523/kmhj25716.2014-1.135-157>

Petrovsky-Shtern Y. The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2015. 448 p.

Polonsky A. The Jews in Poland and Russia, 1350–1881. Liverpool: Littman Library of Jewish Civilization, 2009. 494 p.

Portnov A. Dnipro: An Entangled History of a European City. Boston: Academic Studies Press, 2022. 374 p.

Portnov A., Portnova T. «Dnipro. Biohrafia velykoho mista v stepu». Kyiv: Vikhola, 2024. 208 s. (In Ukrainian)

Портнов А., Портнова Т. «Дніпро. Біографія великого міста в степу». Київ: Віхола, 2024. 208 с.

Rosman M. Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov. The Littman Library of Jewish Civilization, 2013. 352 p.

Safran G. Rewriting the Jew: Assimilation Narratives in the Russian Empire. Stanford: Stanford University Press, 2002. 411 p.

Salmon Y. «Ideology and Reality in the Bilu Aliyah». *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2 (4). PP. 430–466.

Salmon J. Book Review on Steven J. Zipperstein The Jews of Odessa: A Cultural History. *POLIN. Jews and the Emerging Polish State*. Ed. Antony Polonsky. Liverpool: Liverpool University Press, 2008. PP. 420–423.

Sifneos E. Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities. Leiden: Brill, 2018. 286 p.

Stampfer S. Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe. The Littman Library of Jewish Civilization, 2014. 428 p.

Teller A. Revisiting Baron's «Lachrymose Conception»: The Meanings of Violence in Jewish History. *AJS Review*. Vol. 38 (2). PP. 431–439.

Zborowski M., Herzog E. Life is With People: The Culture of the Shtetl. Hassell Street Press, 2021. 452 p.

Zipperstein S. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881. Stanford: Stanford University Press, 1986. 236 p.

Artem Kharchenko

Candidate of History, Associate Professor

I. P. Kotlyarevsky Kharkiv National University of Arts

11/13 Maidan Konstytutsii, 61003, Kharkiv, Ukraine

Email: artem.kharchenko@num.kh.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

JEWS IN THE CITY: MAJOR PERSPECTIVES IN THE STUDY OF JEWISH HISTORY IN THE RUSSIAN EMPIRE

The paper examines the historiography of Jewish history in the Russian Empire, which can be stratified not only chronologically but also thematically. Within Jewish studies, the history of the Russian Empire for a long time occupied a distinct place, with the lachrymose conception serving as the dominant framework that reduced this history to a narrative of restrictions and persecution. As a result, Jewish history in the Russian Empire was effectively homogenized and set in contrast to Jewish history in other European countries. However, the Baltic lands and the Caucasus, Belarusian and Lithuanian territories within the empire all differed substantially in their socioeconomic conditions, as did the Jewish communities that inhabited these regions. Given these particularities, a promising approach is to examine the history of Ukrainian Jews through the lens of individual researchers' scholarly interests and agendas. The present study analyzes the historiographical process with the aim to identify distinct periods on the basis of such criteria as social context, researchers' agency, and prevailing scholarly fashions. Across the long span from the turn of the twentieth century to the present, the paper locates several key moments, described as historiographical situations. The attention given to authors whose books have become landmarks in Jewish studies, from Simon Dubnow to John Klier, reflects in part a personalist approach, but more importantly an emphasis on the significance of the context in which these authors worked. The paper concludes that studies of Jewish history have operated at varying spatial scales. Early on, authors tended to choose the macro level, fitting the heterogeneous Jewish population of the empire into typological models. A macro-regional approach persisted as researchers tackled the phenomenon of Ashkenazi Jewry as a component of the history of Central and Eastern Europe. At the local level, cities were the primary nexus of scholarly interest. The city was, however, too complex a space to be reduced to a common denominator, and while the first half of the twentieth century saw researchers focus on mythologized images of the shtetl, the final third of the twentieth century brought growing interest in large urban centers – a research field whose potential has not been exhausted to this day.

Keywords: Jews, historiography, Russian Empire, Pale of Settlement, Kharkiv.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 01.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 01.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 12.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-05>

УДК 355.48(438:47)«1919/1920»:323.269.6(477.83)«1920.08.21/.25»

Олексій Васечко

Дослідник

Львівський інститут мілітарної історії

Вул. Винниченка, 6, 79008, Львів, Україна

Email: askold237@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2919-6348>

РЕЙД НА ЛАВОЧНЕ І ТУХЛЮ, АБО (НЕ)БОЙКІВСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Стаття розглядає події 21–25 серпня 1920 р., коли в Сколівському повіті відбулося антипольське збройне повстання, яке очолив Федор Бекеш. Стосовно цих подій у радянській історіографії виник та був уведений в науковий обіг термін «Бойківська радянська республіка», який поширений і сьогодні. Автор критично перевірів джерела та умови формування цього історичного терміна. З'ясовано, що в задокументованих свідченнях сучасників антипольського повстання в Сколівському повіті, зокрема і в ранніх свідченнях самого Федора Бекеша, згадки про «Бойківську радянську республіку» відсутні. Докладно описано події, що передували збройному повстанню в Сколівському повіті, зокрема підготовку до нього. Склад учасників повстання був досить різноманітний — місцеві мешканці, стрільці Галицької армії, раніше інтерновані на території тогочасної Чехо-Словаччини, прихильники комуністичних ідей. Розглянуто біографію керівника повстання Федора Бекеша із залученням нових джерел. Наведено елементи з біографії Ф. Бекеша, які доводять, що він був одночасно

Як цитувати: Васечко О. Рейд на Лавочне і Тухлю, або (Не)Бойківська радянська республіка. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2026. Вип. 70. С. 89–107. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-05>

How to cite: Vasechko O. The Raid on Lavochne and Tukhlia, or the (Non-)Boyko Soviet Republic. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History. 2026. No. 70. PP. 89–107. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-05> (In Ukrainian)

© Васечко О., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

прихильником і соціалістичних ідей, і української самостійності, зокрема активно співпрацював із Західно-Українською Народною Республікою. Детально розглянуто сам перебіг повстання, зокрема рейди повсталих залізницею в районі сіл Лавочне та Тухля, а також умови, за яких повстання було ліквідоване. Критично розглянуто міф про зв'язки повстання у Сколівському повіті з рейдом 8-ї дивізії Червоного козацтва В. Примакова, під час якого 20 серпня 1920 р. було захоплене місто Стрий. Автор навіть згадки про те, що одночасно із повстанням у Сколівському повіті також з'явилися антипольські повстанці поблизу міста Долина. Висловлено обґрунтоване припущення, що термін «Бойківська радянська республіка» був вигаданий значно пізніше радянською історіографією.

Ключові слова: Бойківська радянська республіка, Західно-Українська Народна Республіка, Федір Бекеш, Сколе, Галицька армія, польсько-українсько-радянська війна 1920 року.

Одним з чинників поширення впливу більшовиків у період 1917–1922 рр. було масове створення квазіреспублік як за національною, так за територіальною ознакою. Передусім це стосувалося територій, які більшовики ще не так упевнено контролювали. В Україні можна згадати, наприклад, Донецько-Криворізьку Радянську Республіку, Одеську Радянську Республіку, Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди, Кримську Радянську Соціалістичну Республіку тощо. Чимало подібних радянських республік було проголошено на Півдні Росії, на Кавказі та в інших регіонах колишньої імперії: Кубанська, Донська, Кавказько-Чорноморська та чимало інших. Створення подібних «братських республік» мало підкріплювати тези про інтернаціональність більшовицької ідеології, добровільне їх входження в орбіту РСФСР, а де-факто приховувати експансію. СРСР пізніше продовжив цю практику (Тувинська Народна Республіка, Фінська Демократична Республіка, Східнотуркестанська Республіка тощо), а тепер продовжує й сучасна Російська Федерація, іноді вдало (т. зв. «Придністровська Молдавська Республіка», «Республіка Абхазія», «Донецька/Луганська Народна Республіка»), іноді — ні (т. зв. «Харківська Народна Республіка», «Бессарабська Народна Республіка»/«республіка Буджак», «Порто-франко для Одеси» тощо).

Під ці «республіки» радянська та сучасна російська історіографія вибудовували потрібне «історичне підґрунтя». Окрему увагу згадана історіографія приділяла тим радянським або прорадянським утворенням, які ніколи не входили до складу колишньої Російської імперії та були інспіровані без прямої участі збройних сил більшовиків, наприклад, таким як Баварська радянська республіка, Бременська радянська республіка, Ельзасська радянська республіка тощо.

Серед останніх окремо варто згадати т. зв. «Бойківську радянську республіку», яку нібито проголосив Федір Бекеш під час подій 21–25 серпня 1920 р. в Сколівському повіті. Сам термін «Бойківська радянська республіка» згодом перекочував і в низку статей та гасел енциклопедій уже незалежної України. Завдяки екзотичній назві до цього терміна періодично полюбляють звернутися й різні новинні канали та навколоісторичні спільноти. Проте уважний аналіз першоджерел змушує ставитися до цього терміна критично.

Наприклад, в «Історії міст і сіл УРСР» (багатотомному виданні, яке висвітлює історію окремих населених пунктів України), у статтях, присвячених селам Лавочне та Опорець Сколівського району (том вийшов 1968 р.), є згадки про проголошення «Бойківської радянської республіки» (Malanchuk et al. 1968, 717–718). Про існування цієї республіки також часто писав дослідник Юрій Сливка (Slyvka 1973, 32–31), зокрема і в біографічних статтях, присвячених її очільнику Ф. Бекешу (Slyvka 1989, 26). Ю. Сливка є також автором статей про неї в низці енциклопедій уже періоду незалежної України (Slyvka 2003; Slyvka 2004). Спільним в усіх цих працях є їх посилання на одні й ті самі першоджерела, а саме:

- донесення керівника сколівського староства Гольчевського про збройну боротьбу сіл повіту під керівництвом Ф. Бекеша від 30 серпня 1920 р.;
- звіт управління державної поліції Малопольщі генеральному делегатові уряду у Львові від 9 вересня 1920 р.;
- агітаційні листівки під назвою «За що б'ються більшовики?» та «Резолюція I з'їзду представників козацьких Рад українських частин, інтернованих у Чехословаччині» від 24 серпня 1920 р.

Ці документи зберігаються в архівах у Львові (Центральний державний історичний архів України та Державний архів Львівської області) й публікувалися, зокрема, в збірнику «Під прапором Жовтня»¹, а пізніше — у збірнику «Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті»². А проте перегляд цих першоджерел показав повну відсутність у них словосполучення «Бойківська республіка». Навпаки, в агітаційних листівках, які поширювали повстанці, можна знайти, окрім стандартних комуністичних гасел про фабрики й землю, також гасла «за незалежну Соціалістичну Радянську Українську Республіку, котра об'єднувала б всі землі, заселені українським народом», «Хай живе Радянська Галичина! Хай живе Радянська соборна Україна! Хай живуть Радянська Росія і Радянська Польща!»³. А в звіті управління державної поліції Малопольщі прямим текстом пишеться, що Ф. Бекеш «проголосив Українську Радянську Республіку»⁴.

Імовірно, радянські дослідники, хоч і не згадували про це, але могли використовувати й свідчення учасників повстання. 1972 р. на фестивалі любителів фільмів вийшла стрічка про ці події під назвою «П'ять днів з безсмертя», і тоді ж було відомо, що залишалося ще троє живих учасників. Тож автори сценарію фільму Мирослав Максимович та А. Бровенко цілком могли з ними спілкуватися⁵. Проте невідомо, чи їхні свідчення взагалі десь зафіксовані та наскільки вони релевантні, оскільки їх збирали в часи, коли свідкам було вигідно підтримувати будь-які радянські історичні наративи.

¹ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої Соціалістичної Революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917–1920 рр.): док. й матеріали / ред. О. Ю. Карпенко. Львів: Кн.-журн. вид-во, 1957. С. 287–293.

² Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали. Том 1. Кн. 1 (1919–1929) / ред. М. Кугутяк. Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2012. С. 77–81.

³ Під прапором Жовтня ... С. 288.

⁴ Там само. С. 291. Переклад упорядників збірника.

⁵ Олексієнко О. Республіканський фестиваль любителів фільмів. *Наше Життя. Орган центрального правління Українського товариства глухих*. 1972. № 44 (278). С. 4.

З-поміж сучасних досліджень цієї теми варто згадати гасло дослідника Миколи Вітенка про Федора Бекеша у виданні «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія», у якому автор детальніше подав біографію Бекеша, залучивши нові джерела. Автор стверджує, що Ф. Бекеш проголосив «створення Сколівської Січі та Бойківської Рад. Республіки» (цит. за: Vitenko 2018, 110). Єдиним джерелом, звідки М. Вітенок міг узяти це твердження, могла бути слідча справа, що зберігається в Галузовому архіві СБУ, проте автор указав фонд і справу, але, на жаль, не вказав опис, без якого відшукати цю справу не вдалося.

Також варто відзначити статтю Олега Стецишина, який писав про повстання Ф. Бекеша на Сколівщині, але не згадував про «Бойківську республіку» та додатково використав спогади одного з учасників групи Бекеша, який під аббревіатурою О. К. ще 1921 р., тобто по свіжих слідах, написав про ці події в «Українському стрільці», табірному виданні інтернованих українських вояків у Чехо-Словаччині (Stetsyshyn 2023, 63–80).

Отже, метою цієї роботи є висвітлити передумови та події 21–25 серпня 1920 р. у Сколівському повіті, залучивши нові джерела, а також критично перевірити раніше сформовані твердження попередніх дослідників.

Сколівський повіт був зайнятий Військом Польським у ході наступу, який почався 14 травня 1919 р. проти Західно-Української Народної республіки (далі — ЗУНР) та її збройних сил, відомих на той час як Галицька армія (далі — ГА). При цьому під час цього наступу від решти ГА були відрізані 1-ша гірська бригада (групи «Команча», «Лютовиська» і «Старий Самбір») та частина сил 8-ї бригади (групи «Глибока» та «Крукеничі»). Ці підрозділи, щоб не потрапили в полон до поляків, перейшли Карпати, де були інтерновані чехо-словацькою армією. Усі галицькі частини відправили до табору інтернованих у Німецькому Яблонному (сучасне Jablonné v Podještědí у Чехії), де з дозволу Міністерства народної оборони Чехо-Словаччини утворили Українську бригаду, яку очолив полковник Антін Варивода. На початку 1920 р. сподівання на виїзд в Україну в цій бригаді все

зменшувалися, а з ними приходили зневіра, «пошуки винного» та політична роздробленість. Серед вояків у таборі почали з'являтися й послідовники комуністичних ідей, які в табірних умовах знаходили собі нових прихильників. Наприклад, у січні 1920 р. в Українській бригаді формувалися комуністичні гуртки, зокрема відомі прізвища ініціаторів їх створення — Боярович, Думін, Малокоост, Сабат, Сведзінський. Загалом же комуністичну організацію в українській бригаді оцінювали в 200 осіб (Havryliv, Maryskvych 2019, 305). У той же період за домовленістю із представниками влади Чехо-Словаччини з числа інтернованих вояків Української бригади для виконання різних робіт почали формуватися робітничі відділи (сотні), які направлялися в різні місцевості, зокрема й на територію Закарпаття. Це були роботи на охороні, будівництві, ремонтні роботи, заготовленні лісу тощо. Такі робітничі відділи формувались на військових засадах, а на чолі кожного з них був призначений наказом старшина або підстаршина, який мав дисциплінарну владу над вояками дорученого йому відділу. Перебуваючи в робітничих відділах, інтерновані отримували фіксовану платню, що було серйозним фінансовим стимулом, бо, попри відносно прихильне ставлення Чехо-Словаччини, табірне життя усе ж було досить нужденним та важким, особливо в зимову пору (Sribniak 2016, 50).

У серпні 1920 р. в ході польсько-українсько-радянської війни Червона армія впритул наблизилася до Львова, і відомості про це спричинили неабияке пожвавлення по той бік Карпат. На той час на Закарпатті перебувало багато українців, які тікали від польських репресій у Східній Галичині. Їх було так багато, що у Воловці та в Ужоку були створені приймальні станції, які польська розвідка, своєю чергою, сприймала як вербувальні осередки для подальших антипольських дій⁶, і в принципі ці думки не були далекі від істини. Зокрема, комендантом приймальної станції у Воловці був Федір Бекеш.

Федір Степанович Бекеш народився 22 січня 1883 р. у містечку Сколе в родині робітника, який працював на підприємстві барона

⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: Том 4. Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / уклад. О. Ю. Карпенко, К. П. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. С. 683–684.

Гредля, власника лісозаготівель на Сколівщині. При цьому родині вистачило можливості відправити Федора для навчання на юридичний факультет Львівського університету. Ще студентом він захопився соціалістичними ідеями та в 1905 р. навіть приєднався до страйку робітників-будівельників у Львові. У 1910 р. за участь у боротьбі студентської молоді за український університет був виключений зі Львівського університету. Тоді разом з ним виключили й Дмитра Вітовського, майбутнього командувача збройних сил ЗУНР, та Миколу Федюшка, письменника та старшину ГА. Вищу освіту Ф. Бекеш завершив того року вже в Краківському університеті. Після закінчення університету працював у канцелярії адвоката в містах Сколе та Долина. Іван Максимчук, старшина ГА, писав про нього, що той «був людиною здібною і освіченою, розміщував свої поезії у львівському “Літературно-Науковому Віснику”. За політичними переконаннями був соціалістом»⁷.

Під час Першої світової війни його мобілізували до австрійської армії, де він отримав звання обер-лейтенанта та воював на італійському фронті. За даними Ю. Сливки там він після важкого поранення потрапив у полон до італійців, звідки звільнився після завершення війни (Slyvka 1989, 26). А проте поручник ГА Володимир Галан у своїх споминах про власну втечу з табору полонених у Болхові поблизу Орла в Росії у 1917 р. згадував, зокрема, що «спершу втік суддя зі Скольного Бекеш»⁸, який, за твердженням В. Галана, згодом навіть став представником Центральної Ради в Гадячі. Нема сумніву, що В. Галан оповідав саме про Ф. Бекеша, лише дещо переплутав його довоєнну професію. Принаймні жодних мотивів у поданні неправдивої інформації у В. Галана тоді не було. А от надаючи покази радянським слідчим, Ф. Бекеш міг свідомо не згадувати цей епізод власної біографії, щоб «випрямити» свій шлях як прихильника комунізму.

⁷ Максимчук І. Тернопіль у серпні і вересні 1920 року. *Українська Галицька Армія: матеріали до історії. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях. Т. 5: Над Сяном* / уклад. Д. Микитюк. Вінніпег: Вид. хорунжий УСС Д. Микитюк, 1976. С. 116.

⁸ Галан В. Пробудження нації. *Золоті роковини. До 50-річчя великої Української національної революції та відновлення Української державності 1917–1967: Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік*. Джерзі Сіті – Нью Йорк: Видавництво «Свобода», 1967. С. 108–109.

Із проголошенням ЗУНР Ф. Бекеш за одними даними став заступником повітового комісара в містечку Сколе, за іншими — був керівником повітового господарського управління. Проте згаданий вище наступ Війська Польського у травні 1919 р. приніс окупацію краю поляками, а з ним і арешт Ф. Бекеша. Дев'ять з половиною місяців Ф. Бекеш перебував у тюрмах Стрия, Львова, Перемишля та Ярослава, доки при одній з численних пересілок не загубилася його слідча справа. Через втрату справи його зрештою відпустили до Сколе без права вільного пересування. Подальших переслідувань він не став чекати й утік до Закарпаття (рис. 1), де був із 1 травня по кінець червня 1920 р. комендантом приймальної станції у Воловці для таких же втікачів із Галичини. Тоді ж разом із прихильниками та емісарами Комуністичної партії Східної Галичини, готував повстання проти поляків на Прикарпатті⁹.

Рис. 1. Фото під назвою «Великдень 1920 року в Ужгороді». Сидить крайній справа — Федір Бекеш. Джерело: Літопис Червоної Калини. 1938. Ч. 12. С. 7.

Fig. 1. Photo titled "Easter 1920 in Uzhgorod". Fedir Bekes seats on the far right.
Source: Litopys Chervonoi Kalyny. 1938. Ch. 12. P. 7.

⁹ Крівава книга. Ч. II. Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920 / уклад. М. Лозинський, П. Карманський. Відень, 1921. С. 137–138.

Основною проблемою прихильників Ф. Бекеша була відсутність зброї, тому, щоб нею заволодіти, ще в ніч із 30 на 31 липня вони здійснили напад на польську прикордонну заставу. До підготовки повстання вирішили долучитися й добровольці з Української бригади в Німецькому Яблонному, які, звісно, поділяли антипольські настрої. Кілька десятків вояків виїхали з табору спочатку до Словенського Нового Места, а звідти до Ужгорода, де до них приєдналася частина робітничого відділу, що перебувала там. 9 серпня ця група вже у складі 33 осіб і лише з 2 револьверами на озброєнні попрямувала на станцію Воловець. Там вони з'єдналися із групою Ф. Бекеша. Разом вони вирушили ближче до тогочасного кордону з Польщею, а саме у верхів'я річки Студений, звідки висилали стежі для розвідки та в пошуках зброї. Знайти додатково вдалося лише дві гвинтівки та два револьвери¹⁰.

Зрештою, довго перебувати в прикордонній зоні загін Бекеша не міг, і треба було починати хоч якісь дії. 21 серпня одна зі стеж у складі 3 осіб із одним револьвером вирушила до села Хашування, проте зустрілася із польським патрулем, який взяв у полон одного із повстанців. Інша стежа на чолі із Бекешем та рештою зброї зранку вирушила на село Опорець, де разом із місцевими селянами роззброїла польську митну варту та захопила її казарми. Вони також захопили вищезгаданий польський патруль та звільнили їх полоненого. Після цього до села із чехо-словацького боку прибула решта загону Бекеша, а з навколишніх населених пунктів — Славського, Кального, Хітару, Волосянки — почали збиратися добровольці. За свідченням польського старости Сколівського повіту, Бекеш та його повстанці поширювали листівки під назвою «Товариші козаки!» за підписом «Перший з'їзд представників від козацьких Рад українських інтернованих частин на території Чехословацької Республіки», а друга відозва під назвою «За що б'ються більшовики!» була за підписом Військово-революційного комітету.

Загалом загін повстанців нараховував уже майже 50 осіб, з яких лише 15 були озброєні (за польськими даними в загоні було 100 осіб, із них 30 мали гвинтівки). Завершивши часткове озброєння свого

¹⁰ О. К. На Лавочне — Сколе. *Український стрілець*. 1921. Ч. 3. С. 6–7.

загону, бекешівці 22 серпня в Лавочному захопили локомотив, який стояв там на ремонті й належав фірмі Гредлів. За твердженням автора сценарію фільму «П'ять днів з безсмертя» М. Максимовича на одній із відкритих платформ повстанці Бекеша зробили бруствер зі шпал та мішків із піском, і цю конструкцію іронічно назвали «полотняний бронепоезд»¹¹. Того дня повстанці на поїзді заїхали до Славського, де провели мітинг.

Тим часом наступ Червоної армії призвів до часткової евакуації польських установ із Прикарпаття, особливо, коли в ході рейду 8-ма кавалерійська дивізія Червоного козацтва під командуванням Віталія Примакова 20 серпня захопила Стрий. Під час евакуації 22 серпня до Славського вступив обоз польської караульної роти (67 возів) із охороною та двома кулеметами, що відступав з околиць Вигоди. Через це загін Ф. Бекеша від'їхав на Лавочне. А проте й поляки не наважувалися піти на Лавочне, звідки вела дорога до села Тухолька — їх пункту призначення, тому обрали шлях через гору Тросян. Скориставшись приємком, повстанці Бекеша обстріляли цю польську колону під час її підйому на гору. Цим викликали в польських солдатів неабияку паніку — і ті кинулися врозтіч, залишивши вози та зброю. До рук повстанців потрапили близько 100 гвинтівок, набоїв, один кулемет і кілька полонених. Харчові ж припаси з обозу розібрали жителі довколишніх сіл. Завдяки цій сутичці повстанцям вдалося озброїти вже майже 150 осіб.

23 серпня повстанці потягом дісталися до станції Гребенів поблизу села Тухля (рис. 2). Зрештою, польське військове командування вирішило зреагувати на повстання. На той час у районі Стрия діяв польський панцирний потяг № 10 «Pionier». Окрім того, на ділянці залізниці Дрогобич — Стрий — Жидачів мали патрулювати польські імпровізовані панцирні потяги. На відміну від «полотняного бронепоезда» Ф. Бекеша, їх побудували у Львівських залізничних майстернях, тому вони мали

¹¹ Олексієнко О. Республіканський фестиваль любительських фільмів... С. 4; Невідомі республіки. Частина 3 (Бойківська). ТСН. Тиждень. 30.01.2011. Lemkycom: YouTube. Дата оновлення: 11.02.2011. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RJNY09ScipA> (дата звернення: 28.03.2026).

значно кращий захист, а ще гармати й кулемети на озброєнні (Lajdenfrost 2024, 171). Один із цих панцирних потягів поляки й вислали із Стрия назустріч повстанцям. Отримавши звістку про рух польського панцирного потяга, повстанці не стали випробовувати долю та почали відступ. 25 серпня поблизу Славського польський потяг таки обстріляв потяг Ф. Бекеша, унаслідок чого одного повстанця було поранено. Фактично це було єдине зіткнення повстанців із польським загonom, що вирушив на придушення повстання. Враховуючи перевагу поляків в озброєнні та чутки про успішний польський наступ проти більшовиків під Львовом, повстанці того ж дня від'їхали потягом через Бескидський тунель до Закарпаття, де й були роззброєні та арештовані представниками чехо-словацької влади. Розмістили повстанців у казармах у Мукачеві, звідки більшість втекла, а решта повернулася до табору в Німецькому Яблонному. До сіл, звідки до Ф. Бекеша приєднувалися повстанці, поляки пізніше вислали окрему каральну експедицію¹².

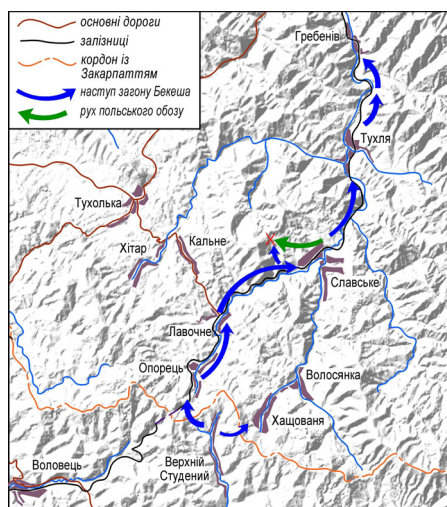

Рис. 2. Схема руху загону Ф. Бекеша 21–24 серпня 1920 р.

Fig. 2. Scheme of the movement of F. Bekesh detachment on August 21–24, 1920.

¹² О. К. На Лавочне – Сколе ... С. 6–7; Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті ... С. 77–81; Крівава книга. Ч. II. Українська Галичина під окупацією Польщі ... С. 148–149.

У радянській літературі про ці події є згадка, нібито повстанці Ф. Бекеша намагалися заволодіти Стриєм та приєднатися до 8-ї кавалерійської дивізії В. Примакова. Справді, 18 серпня 1920 р., скориставшись прогалиною у польських порядках, ця дивізія вирушила в рейд у тил Війська Польського та 20 серпня досягла свого максимального просування, захопивши Стрий. Враховуючи, що Сколе пов'язане дорогою та залізницею зі Стриєм, справді виникає підсвідоме бажання пов'язати і повстання Бекеша, і рейд В. Примакова (рис. 3). А проте зіставлення дат показує, що коли червоні кавалеристи зранку 21 серпня вже покидали Стрий, повстанці Бекеша тільки прямували до села Опорець. Проте найважливіше те, що рішення захопити Стрий було зовсім не заплановане, а прийняте командиром дивізії вже під час самого рейду. У той час дві радянські армії — 14-та та 1-ша Кінна — вели важкий наступ на Львів і розраховували, що 8-ма кавалерійська дивізія в процесі рейду вдарить по місту із заходу з боку Городка. А проте, зустрівшись з опором двох польських етапних батальйонів, командир дивізії змінив напрямок рейду саме на Стрий. За це рішення В. Примакова неодноразово потім критикували інші більшовицькі командири, зокрема і в пресі (Kakurin, Melikov 1925, 259; Dubinskiy 1968, 157–158). Вже пізніше загалом невдалий рейд Примакова радянські автори намагалися виставити успішним, який нібито сколихнув трудове населення заходу України. Враховуючи тогочасні засоби поширення інформації, повстанці Ф. Бекеша, вирушаючи на Прикарпаття, приблизно знали, що під Львовом точаться запеклі бої між Військом Польським та Червоною армією, але просто фізично не могли координувати свої дії та рухатися назустріч саме з 8-ю дивізією В. Примакова.

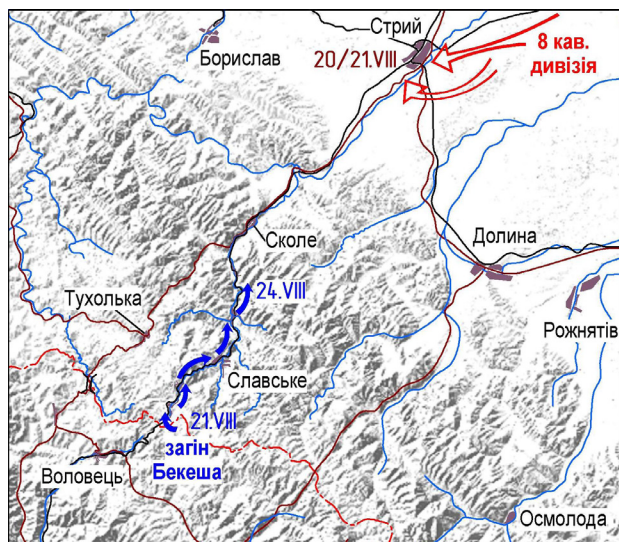

Рис. 3. Схема захоплення Стрия Червоною армією та рух загону Ф. Бекеша.

Fig. 3. Scheme of the capture of Stri by the Red Army and the movement of F. Bekesh detachment.

Учасник повстання під абрєвіатурою О. К. також згадував і про інших повстанців під проводом сотника С., які рухалися із села Осмолода в околиці містечка Долина¹³. Окремі згадки про діяльність цієї групи повстанців, хоч і досить неясні, від місцевого комісара навіть потрапили до розвідувального звіту штабу Дієвої армії УНР, яка тримала фронт поряд¹⁴. А 29 серпня в район Осмолоди прибув польський каральний відділ. Очевидно, на той час і це повстання зазнало невдачі, бо там польським військовим у полон здалися 4 українські партизани¹⁵.

Сам Ф. Бекеш після повстання перебував разом із інтернованими галицькими вояками в таборі поблизу міста Ліберець (Liberec). У 1921 р. Ф. Бекеш дав свідчення комісії ЗУНР, яка документувала польські

¹³ О. К. На Лавочне — Сколе ... С. 7.

¹⁴ Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки / за ред. ген. В. Сальського. Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1933. С. 162.

¹⁵ Кривава книга. Ч. II. Українська Галичина під окупацією Польщі ... С. 151–153.

репресії в Східній Галичині, і це попри те, що в листівці «Товариші козаки!», яку поширювали під час повстання, Диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича було названо «запроданцем галицької армії», а також проголошувалась «Смерть петрушевичам і їх компанії!»¹⁶. У лютому того ж року до Ф. Бекеша дійшли чутки, що Польща офіційно вимагала у Чехо-Словаччини його видачі. Тому він не став чекати видачі, а втік до Берліна, де звернувся до Бюро полонених колишньої російської армії. У бюро він отримав документи, з якими у квітні дістався Української Соціалістичної Радянської республіки. Спочатку працював у редакції місячника «Галицький комуніст», потім районним інспектором бурякової кооперації, зрештою, отримав посаду вчителя в містечку Ставище, де його спіткала неприємна пригода. У листопаді 1921 р. серед учнів Ставища почали поширюватися друковані відозви антибільшовицького змісту. У зв'язку з цією справою Ф. Бекеш був затриманий і навіть тимчасово відправлений до Лук'янівської в'язниці, де давав свідчення представникам Всеросійської надзвичайної комісії / Державного Політичного управління. Зокрема розповідав і про свою біографію та політичні переконання. Звісно, згадав він і про «повстання проти поляків котре розиграв я з початком серпня 1920 р.»¹⁷. Під час свідчення Ф. Бекешу було вигідно перебільшувати власні заслуги перед більшовиками, що він активно й робив — неповний тиждень повстання в Бекеша збільшився аж до місяця. Також він навіть приписав собі перехід через Карпати групи вояків-галичан на чолі з генералом Антоном Кравсом, які покинули 5-ту Херсонську стрілецьку дивізію Дієвої армії УНР, хоч не мав до цього жодного стосунку. От тільки про «Бойківську радянську республіку» він ані словом не згадав. Зрештою, тоді Ф. Бекеша відпустили, і він ще тривалий час працював у СРСР, зокрема викладав іноземні мови. У період масових репресій 1930-х рр. Ф. Бекеш був заарештований. Можна припустити, саме під час другого арешту в матеріалах справ і могла з'явитися згадка, на яку посилався М. Вітенко у вищезгаданому гаслі. А 13 листопада 1937 р. Ф. Бекеш був розстріляний.

¹⁶ Під прапором Жовтня ... С. 289–291.

¹⁷ ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75144фп. Т. 20. Арк. 10–11.

Отже, нема жодної згадки про «Бойківську радянську республіку» ані у свідченнях самого Ф. Бекеша, написаних «по гарячих слідах», тобто 1921 р.¹⁸, ані в спогадах безпосереднього учасника загону Бекеша, який під аббревіатурою О. К. теж у 1921 р. написав про ці події в «Українському стрільці»¹⁹. Нема також згадок в очевидця подій, що тоді перебував у Славському²⁰. Нема їх, як згадувалося вище, і в польських першоджерелах, на які посилялися радянські автори. Невже ж імовірна «Бойківська радянська республіка» не залишила по собі жодного документального сліду або ж зафіксованого свідчення її очевидців? Це виглядає неймовірним на тлі, наприклад, Карпатської України, яка за неповні два дні (14–15 березня 1939 р.) встигла ухвалити акт про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб тощо та взагалі лишила по собі чималу документальну спадщину (Vehesh 2004, 227–228). Або ж на тлі Гуцульської республіки, яка кілька місяців 1919 р. теж існувала в гірському регіоні і яка хоч і не лишила по собі значного документообігу, але про її устрій та діяльність є чіткі свідчення учасників та очевидців (Pahiria 2018, 100–126).

За таких обставин виглядає очевидним, що в певний момент радянські автори з пропагандистською метою вирішили перетворити проголошення «радянської влади» Ф. Бекешем на Бойківщині на окрему «Бойківську радянську республіку», яка поступово обросла власними міфами. Це рішення було частиною більшої задачі, яку ставила перед собою в той час радянська історіографія, а саме проілюструвати масове захоплення «трудолюбивих» заходу України більшовицькими ідеями у 1918–1920 рр. У рамках цієї задачі історикам комуністичного руху на Галичині неодноразово доводилося вдаватися до перебільшень і підмін, наприклад, емісарам Комуністичної партії Східної Галичини приписали Дрогобицький бунт 14 квітня 1919 р., до якого де-факто вони не мали стосунку. Справжні ж події були набагато складнішими й далекими від «двополярного» підходу «за більшовиків — проти

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75144фп. Т. 20. Арк. 10–11.

¹⁹ О. К. На Лавочне — Сколе ... С. 6–7.

²⁰ Крівава книга. Ч. II. Українська Галичина під окупацією Польщі ... С. 148–149.

більшовиків». І та ж біографія Ф. Бекеша в період, що розглядається, є яскравим прикладом людини, у якій цілком уживалася співпраця як із прихильниками комуністичних ідей, так із прихильниками ЗУНР, яких уже пізніше таврували «дрібнобуржуазними», що для того часу, насправді, було зовсім не рідкістю. На щастя, сучасні дослідники можуть і мусять критично перевіряти минулі історичні концепції в пошуках істини.

Список літератури / References

Bortsi za vozziednannia: Biohrfachnyi dovidnyk / redkol. Yu. Yu. Slyvka ta in. Lviv: Kameniar, 1989. 359 s. (In Ukrainian)

Борці за возз'єднання: Біографічний довідник / редкол. Ю. Ю. Сливка та ін. Львів: Каменяр, 1989. 359 с.

Dubinskiy I. V. Primakov. Moskva: Molodaya gvardiya, 1968. 176 s. (In Russian)

Дубинский И. В. Примаков. Москва: Молодая гвардия, 1968. 176 с.

Navryliv I., Maryskevych T. Borotba uvistiv i komunistiv za ukrainsku derzhavnist. Sproba porozuminnia na pochatku 1920-kh rokiv. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriiia istorychna* [Visnyk of the Lviv University. Series History]. 2019. Special Issue. S. 299–313. (In Ukrainian)

Гаврилів І., Марискевич Т. Боротьба увіствів і комуністів за українську державність. Спроба порозуміння на початку 1920-х років. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 299–313.

Kakurin N., Melikov V. Voyna s belopolyakami 1920 g. Moskva: Gosudarstvennoe voennoe izdatelstvo, 1925. 520 s. (In Russian)

Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. Москва: Государственное военное издательство, 1925. 520 с.

Lajdenfrost A. Polskie pociągi pancerne w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1921. *Oblicza Wojny. Tom 9: Narzędzia wojny* / ed. T. Grabarczyk. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2024. PP. 129–181. <https://doi.org/10.18778/8331-372-6.07>

Istoriia mist i sil Ukrainsoi RSR: V 26 t. Lvivska oblast. / redkol. V. Yu. Malanchuk (holova) ta in. Kyiv: Holov. red. URE AN URSR, 1968. 998 s. (In Ukrainian)

Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Львівська область / редкол. В. Ю. Маланчук (голова) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 998 с.

Pahiria O. ZUNR i natsionalno-vyzvolnyi rukh na Zakarpatti v 1918–1919 rokakh. *Ukraina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'* [Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood]. 2018. Ch. 31. S. 100–126. <https://doi.org/10.33402/ukr.2018-31-100-126> (In Ukrainian)

Пагіря О. ЗУНР і національно-визвольний рух на Закарпатті в 1918–1919 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2018. Ч. 31. С. 100–126. <https://doi.org/10.33402/ukr.2018-31-100-126>

Slyvka Yu. Yu. Borotba trudiashchykh Skhidnoi Halychyny proty inozemnoho ponevolennia. Kyiv: Naukova dumka, 1973. 254 s. (In Ukrainian)

Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. Київ: Наукова думка, 1973. 254 с.

Slyvka Yu. Yu. BOIKIVSKA RADIANSKA RESPUBLIKA. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: Vol. 1: A-B / redkol. V. Smolii ta in. Kyiv: Naukova dumka, 2003. 688 s. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bojkivska_radianska (data zvernennia: 01.08.2025). (In Ukrainian)

Сливка Ю. Ю. БОЙКІВСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bojkivska_radianska (дата звернення: 01.08.2025).

Slyvka Yu. Yu. Boikivska Radianska Respublika. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* / redkol. I. M. Dziuba ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2004. URL: <https://esu.com.ua/article-36047> (data zvernennia: 01.12.2023). (In Ukrainian)

Сливка Ю. Ю. Бойківська Радянська Республіка. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. URL: <https://esu.com.ua/article-36047> (дата звернення: 01.08.2025).

Sribniak I. Pozataborovyi prostir internovanykh viisk UHA v ChSR: povsiakdennia robitnychykh viddiliv (1922–1923 rr.). *Kyivs'ki istorychni studii* [Kyiv Historical Studies]. 2016. No. 2. S. 49–59. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2016.2.6> (In Ukrainian)

Срібняк І. Позатaborовий простір інтернованих військ УГА в ЧСР: повсякдення робітничих відділів (1922–1923 рр.). *Київські історичні студії*. 2016. № 2. С. 49–59. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2016.2.6>

Stetsyshyn O. Ukrainskyi partyzanskyi rukh pid chas ukrainsko-polskoho protystoiannia za Halychynu 1918 – 1920-kh rokiv. *Vijs'kovo-naukovyj visnyk* [Military-Scientific Journal]. 2023. Vyp. 40. S. 63–80. <https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.63-80> (In Ukrainian)

Стецишин О. Український партизанський рух під час українсько-польського протистояння за Галичину 1918 – 1920-х років. *Військово-науковий вісник*. 2023. Вип. 40. С. 63–80. <https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.63-80>

Vehesh M. M. Karpatska Ukraina. Dokumenty i fakty. Uzhhorod: Karpaty, 2004. 431 s. (In Ukrainian)

Вегеш М. М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Карпати, 2004. 431 с.

Vitenko M. BEKESH Fedir (Teodor) Stepanovych. *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Entsiklopediia: u 4 t. T. 1: A-Zh*. Ivano-Frankivsk: Manuscript-Lviv. 668 s. (In Ukrainian)

Вітенко М. БЕКЕШ Федір (Теодор) Степанович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: у 4 т. Т. 1: А-Ж*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. 668 с.

Oleksii Vasechko

Researcher

Lviv Institute of Military History

6 Vynnychenko Str., 79008, Lviv, Ukraine

Email: askold237@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2919-6348>

THE RAID ON LAVOCHNE AND TUKHLIA, OR THE (NON-)BOYKO SOVIET REPUBLIC

The paper is concerned with the events of 21–25 August 1920, when an anti-Polish armed uprising broke out in Skole County (povit) under the leadership of Fedir Bekesh. Soviet historiography coined the term “Boyko Soviet Republic” to describe these events, and the term remains in circulation today. The author analyzes the sources and circumstances that gave rise to this label, establishing that contemporary accounts of the anti-Polish uprising in Skole County (including early testimony by Fedir Bekesh himself) contain no mention of a “Boyko Soviet Republic”. The paper provides a detailed account of the historical background and preparation of the armed uprising, and discusses the broad composition of its participants, which included local residents, soldiers of the Galician Army previously interned in Czecho-Slovakia, and communist supporters. Drawing on new sources, the author reconsiders the biography of the uprising’s leader, Fedir Bekesh, and shows that he was simultaneously a committed socialist and an advocate of Ukrainian independence who actively collaborated with the Western Ukrainian People’s Republic. The paper offers a detailed account of the uprising itself, particularly the rebels’ railway raids in the area of the villages of Lavochne and Tukhlia, and of the conditions under which it was suppressed. It also critically examines the claim that the Skole County uprising was connected to the raid by V. Prymakov’s 8th Division of the Red Cossacks, during which

the city of Stryi was captured on 20 August 1920. The author cites reports of the appearance of anti-Polish insurgents near the town of Dolyna simultaneously with the uprising in Skole County. It is argued that the term "Boyko Soviet Republic" was likely invented considerably later by Soviet historiography.

Keywords: Boyko Soviet Republic, Western Ukrainian People's Republic, Fedir Bekesh, Skole, Galician Army, Polish-Ukrainian-Soviet War of 1920.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 11.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 13.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-06>
УДК 930(091):[378.4.093.5:930.85(4)](477/54-25)«192»

Альберт Венгер

кандидат історичних наук, доцент

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Просп. Науки, 72, 49045, Дніпро, Україна

Email: vengeralbert@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

СЕКЦІЯ ІСТОРІЇ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХАРКІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Українська історична наука на початку ХХ ст. переживала глибоку трансформацію. Ці процеси були пов'язані з укоріненням нової методології — марксизму, кардинальними змінами у структурі вищої освіти та її новими організаційними формами. Університети як центри розвитку науки було ліквідовано, замість них створено інститути народної освіти, головним завданням яких був навчальний, а не науковий процес. Для збереження наукового потенціалу викладачів вищої школи засновано науково-дослідні кафедри. Найбільшим осередком з вивчення всесвітньої історії стала харківська кафедра історії європейської культури, при якій діяла секція історії західноєвропейської культури, що спеціалізувалася на вивченні історії Європи від доби середньовіччя до сучасності. Співробітниками кафедри стали відомі харківські історики В. Бузескул та М. Гольдін, у фокусі дослідження яких була нова історія. При кафедрі діяла аспірантура, один з перших її випускників М. Пакуль згодом

Як цитувати: Венгер А. Секція історії західноєвропейської культури Харківського інституту народної освіти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 108–140. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-06>

How to cite: Venher A. The Section for the History of Western European Culture at the Kharkiv Institute of Public Education. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 108–140. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-06> (In Ukrainian)

© Венгер А., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

розпочав роботу на кафедрі. У середині 1920-х рр. на кафедрі навчалась плеяда аспірантів, які в основному досліджували нову історію, меншою мірою торкалися вивчення питань середньовічної історії. Секція західноєвропейської культури ХІНО проводила розгалужені дослідження з нової історії, зосереджуючись на соціальних рухах, історії селянства та розвитку європейської думки. М. Гольдін працював над темами від аграрної політики й робітничого руху до французького соціалізму, тоді як В. Бузескул аналізував західноєвропейську історіографію. Аспіранти секції — Кіктєв, Чучмарів, Олександров та інші — розробляли проблеми Селянської війни в Німеччині, дондуковського соціалізму та матеріалістичної філософії, створюючи перші марксистські інтерпретації цих тем у СРСР. Загалом їхня робота формувала нові підходи до вивчення європейської історії та сприяла появі важливих публікацій і збірників джерел.

Ключові слова: історіографія, історична наука, історія середніх віків, Харків, Харківський інститут народної освіти.

Постановка проблеми

Дослідження розвитку історичної науки в Україні у період 1920-х рр. неможливе без вивчення діяльності науково-дослідних кафедр. Саме їм відводилась роль організаційних наукових центрів на місцях. Найбільшим таким центром з вивчення світової історії була кафедра історії європейської культури при Харківському інституті народної освіти. В її межах діяла низка секцій з вивчення зарубіжної історії та культури (Shukarev 1922, 60). Метою публікації є вивчення досвіду діяльності секції історії західноєвропейської культури. Завдання статті:

- дослідити біографії співробітників та аспірантів секції;
- вивчити особливості підготовки аспірантів;
- з'ясувати, які основні наукові напрями всесвітньої історії розвивались під впливом держзамовлення у період 1920-х рр.;
- визначити специфіку досліджень середньовічної історії.

Інформаційний ресурс дослідження

На відміну від інших кафедр, зокрема кафедри історії української культури (Bohdashyna 1994), вивчення досвіду секції історії західноєвропейської культури не було предметом спеціального

дослідження. Однією з перших історію цієї кафедри почала вивчати Н. Комаренко. У фокусі уваги дослідниці в період з кінця 1960-х — початку 1970-х рр. був розвиток історичної науки в Україні, а результатом наукових пошуків стала монографія «Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.)» (Komarenko 1973). Авторка дослідила склад кафедри та основні досягнення, згадала найбільш відомих співробітників. На початку XXI ст. С. Водотика поглибив розпочаті Н. Комаренко студії та підготував монографію «Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування» (Vodotyka 2006), у якій також зупинився на основних моментах діяльності кафедри історії європейської культури.

Важливим етапом у вивченні біографій і творчого спадку членів секції є 1960-ті рр.: на цей час припадають роботи харківських істориків З. Калущкої та Г. Фрізмана. Предметом їхнього дослідження не була діяльність кафедри та її секцій, учені зосереджувалися на біографіях істориків, які свого часу працювали на кафедрі, зокрема В. Бузескула (Kalutska, Frizman 1967), М. Пакуля (Kalutska, Frizman 1966) та О. Кіктева (Kalutska, Frizman 1968). Напрямок, який розробляли у 1960-х рр. З. Калущка та Г. Фрізман, був надзвичайно важливим для вивчення української медієвістики першої половини XX ст. Саме Калущка і Фрізман заклали основи її дослідження. Серію публікацій учених планували завершити монографією: «Вивчення історії західноєвропейського середньовіччя в Україні (1917–1973)» (Golubkin 1992, 112), на жаль, ця ідея так і не втілилася в життя. У подальшому їхню естафету перейняв А. Митряєв, який спеціалізувався на дослідженні історіографії середньовічної історії слов'ян, у його творчому доробку є розвідка про співробітника кафедри Г. Лозовика (Mitryayev 1989). На початку XXI ст. з'явилася серія робіт, присвячених В. Бузескулу (Kadeev 2004, Perfilova 2007, Kadeev 2008, Matveeva 2008, Tunkina 2008), окремому сюжету творчої спадщини Лозовика присвятив публікацію харківський історик А. Домановський (Domanovskij 2004). Біографії багатьох членів секції історії західноєвропейської культури висвітлено в довідкових виданнях (Istoryky Kharkivs'koho universytetu 2013). Київський медієвіст, випускник Харківського університету О. Головно

опублікував статтю, приурочену до ювілею М. Пакуля (Holovko 2013). У 2022 р. харківські дослідники видали бібліографічний покажчик праць керівника кафедри історії європейської культури М. Гольдіна, у передмові вміщено біографічний нарис (Holdin 2022, 22).

Джерелами цього дослідження стала археографічна публікація «Прошу не отказать...»: звернення до влади вчених-гуманітаріїв Харківського університету та членів їхніх родин на початку 1920-х років» (Proshu ne otkazat'... 2021), матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), У фонді 166 «Міністерство народної освіти УРСР України» містяться документи, які кидають світло на діяльність кафедри історії європейської культури та секції історії західноєвропейської культури. З-поміж матеріалів є списки співробітників, переліки напрямів досліджень, звіти з наукової роботи членів кафедри та аспірантів. Окрему групу джерел становлять особові справи співробітників та аспірантів кафедри, у них міститься інформація біографічного характеру, названо академічні зацікавлення, наукові теми, які вони розробляли, та списки опублікованих праць. Історіографічними джерелами є також праці співробітників та аспірантів кафедри. Завдяки їм можна визначити реальні результати дослідницької роботи кафедри. Загалом інформаційний ресурс дає можливість виконати визначені дослідницькі завдання.

Співробітники секції — штрихи до біографій

Від моменту утворення дійсними членами секції історії західноєвропейської культури були відомі харківські історики-всесвітники В. Бузескул та М. Гольдін¹.

Найбільш титулованим був В. Бузескул, на початку 1920-х рр. він уже мав сорокарічний досвід наукової діяльності, опублікував значну кількість робіт з середньовічної та античної історії. Бузескул характеризував себе як «доморослого історика», зростання та становлення якого відбувалося виключно в Харкові. Майбутній учений народився 1858 р. у Словяно-сербському повіті Катеринославської губернії, 1876 р. з золо-

¹ ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 442. Арк. 34.

тою медаллю закінчив Другу Харківську гімназію, вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету, який закінчив 1880 р., та був залишений в університеті для підготовки до професорського звання. У 1885 р. розпочав працювати приват-доцентом у Харківському університеті. У 1895 р. став ординарним професором Харківського університету, на початку XX ст. обіймав посаду декана історико-філологічного факультету Харківського університету. Після ліквідації університетів викладав в Академії теоретичних знань, а згодом у Харківському інституті народної освіти (далі — ХІНО). У 1922 р. був обраний академіком Академії наук СРСР, а у 1925 р. — академіком ВУАН УСРРУ. 1924 р. припинив викладання в ХІНО. Бузескул був автором понад 140 наукових робіт². Підбиваючи певні підсумки своєї діяльності в одній з автобіографій, В. Бузескул писав: «Протягом 40 років наукової та викладацької діяльності Б[узескул] займався усіма відділами історії. Перший час після закінчення університетського курсу його заняття зосереджувались на середній та новій історії; потім предметом його спеціального вивчення стала грецька [історія — А. В.], але він продовжував цікавитися і середньою, і новою [історією — А. В.]. Читані ним курси торкалися усіх відділів науки, починаючи з історії Сходу та Греції і завершуючи новітньою історією та філософією історії. Те саме можна сказати і про друковану роботу Б[узескула]»³ (пер. з рос.)*. На час укорінення радянських принципів у гуманітарній науці В. Бузескул був сформованим дослідником, і перехід на нові методологічні рейки у нього не був стрімким, ба більше: виникає питання, чи був такий перехід взагалі.

Л. Калущька та Г. Фрізман стверджують, що можна сперечатись про вплив марксистських ідей на творчість Бузескула в останні роки, однак доходять висновку, що історик робив помітні кроки в освоєнні марксистської методології (Kalutska, Frizman 1973, 157, 159).

Молодшим колегою В. Бузескула був М. Гольдін, який народився 1877 р. у м. Пенза, у родині єврейського кравця. У 1906 р. закінчив

² ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 889. Арк. 4.

³ Там само. Арк. 5 зв.

* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

Таганрозьку гімназію, потім став студентом Харківського університету. Спочатку вступив на медичний факультет, згодом перевівся на історичне відділення історико-філологічного факультету, вивчав історію стародавнього світу, написав дві роботи: «Культурно-соціальний стан римського світу в епоху імператора Тиберія» та «Афінська рада (історія, організація, відомства)». За ці роботи отримав золоті медалі, другу в доопрацьованому вигляді опубліковано в «Записках Харківського університету». В 1901 р. закінчив навчання й лишився при університеті в ролі стипендіанта (аспіранта) для підготовки до професорського звання на кафедрі всесвітньої історії⁴. Гольдін зазначав, що читає англійською, французькою, німецькою та італійською мовами⁵. У 1906 р., після складання магістерських іспитів, розпочав викладання в університеті як штатний приват-доцент. Проводив практичні заняття з середньовічної танової історії, зокрема з таких дисциплін: «Розвиток економічного устрою на заході у XIX ст.», «Історія середніх віків», «Історія Стародавнього Сходу», «Теоретичні питання історії науки». Також викладав на вищих жіночих курсах, у комерційному інституті такі дисципліни, як: «Історія XIX ст.», «Елементи соціології», «Історія соціальних рухів на Заході» та ін., окрім того, викладав у середній школі. Для покращення якості наукових розвідок здійснював закордонні відрядження*, під час яких працював у Берлінському таємному архіві**, де збирав матеріали щодо питання руйнування феодально-станового порядку та розвитку абсолютної монархії в Німеччині у зв'язку зі зміцненням торговельного капіталу. Окрім цього, відвідував курси найбільш іменитих професорів-

⁴ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 1681. Арк. 7, 11.

⁵ Там само. Арк. 6.

* У різних біографічних текстах історик вказує різні роки відряджень до Німеччини, зокрема в автобіографії за 1923 р. вказано 1910 та 1912 рр., в автобіографії за 1927 р. вказано 1908, 1909, 1910 рр.

** Берлінський таємний архів — це неофіційна назва великої державної архівної установи в Німеччині: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (буквально — *Таємний державний архів пруської культурної спадщини*). Слово «таємний» тут історичне й означає «державний/закритий для сторонніх» у ранньомодерному сенсі, а не секретний у сучасному розумінні. Подібні «таємні архіви» існували при монархічних канцеляріях Європи.

істориків Берлінського університету (Меєра, Шермана, Шефера), а також курси з техніки університетського викладання. Результатом перебування в Німеччині стала поява кількох досліджень з історії східної Німеччини XVII–XVIII ст., а саме: «До історії взаємовідносин монархії і земств у Пруссії в к. XVII — поч. XVIII ст.» та «Падіння станово-земського устрою в Пруській монархії». Остання тема була обраною для публічного диспуту, і 1916 р. Гольдін захистив дисертацію «Падіння станово-земської верстви в Пруській монархії» на здобуття вченого ступеня магістра всесвітньої історії. У 1917 р. історик був затверджений на посаді екстраординарного професора. Попри те, що до революції 1917 р. Гольдін мав репутацію лівого інтелектуала, перші стосунки з радянською владою були непрості, він сприйняв її кардинально негативно. Активно протидіяв Раді комісарів вищих навчальних закладів, за що йому загрожував розстріл. Проте минулося (Holdin 2022, 5). У період 1920–1925 рр. був проректором ХІНО, деякий час виконував обов'язки ректора, протягом 1922 р. був деканом основного відділення. Від моменту утворення кафедри історії європейської культури був її дійсним членом та завідувачем секції західноєвропейської культури, а з 1925 р. очолив цю кафедру⁶. У межах роботи секції історик проводив заняття з аспірантами з економічної історії XVII–XVIII ст., історії західноєвропейського селянства, Французької революції. Саме Французька революція стала новим предметом досліджень ученого в період 1920-х рр., щодо цього він зазначав: «У сфері вивчення останньої [Французької революції — А. В.] зосереджується і особиста робота, нині пишуться [наукові тексти — А. В.], наскільки це є можливим за відсутності нової історичної літератури і недостатності архівних джерел» (пер. з рос.)⁷. На 1927 р. історик просив надати йому відрядження до Німеччини для вивчення історії європейського селянства⁸, імовірно, відрядження так і не відбулося. 1 жовтня 1928 р. Гольдіна звільнили з посади керівника кафедри історії європейської культури, замість нього призначили проф. С. Семковського⁹.

⁶ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 1681. Арк. 7. 11, 11 зв.

⁷ Там само. Арк. 11 зв.

⁸ Там само. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 42.

⁹ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6(3). Спр. № 4581. Арк. 169.

С. Посохов та О. Павлова вважають Гольдіна представником старої школи, який активно співпрацював з радянською владою та намагався опанувати марксистську методологію (Holdin 2022, 7).

Отже, перші члени секції мали серйозний досвід академічної роботи. Це були дослідники, знані не лише в Україні, але й далеко за її межами. Після революційних потрясінь, під час яких частина їхніх колег втратила все, що мала (Proshu ne otkazat!... 2021), професори Бузескул та Гольдін отримали шанс залишитися в професії. Однак для того щоб скористатися цим шансом, доводилось актуалізувати свої дослідження відповідно до тенденцій часу.

У період 1927–1928 рр. у секції працював (віддалено, мешкав у Києві) Г. Лозовик. Григорій Лозовик народився 9 вересня 1885 р. у м. Брусилів Родомиського повіту Київської губернії в єврейській родині, батько був учителем. Спочатку майбутній історик навчався в релігійній школі. У 12 років з власної ініціативи поїхав до Києва, де знайшов заробіток, зокрема допомагав двірнику прописувати мешканців. Навчав грамоти його дітей, за це отримував прихисток та харчі. Згодом він почав навчати дітей сусідів і заробляти собі на хліб.

У 1900 р. склав іспит на знання чотирикласної школи Першої київської гімназії, 1901 р. склав іспит за 5 клас, а 1902 р. — за 6 клас. 1902 р. поїхав вчителювати до села та, як і батько, викладав у єврейській школі. Через це не мав можливості скласти вчасно іспити за 7 клас. Проте через два роки, у 1904 р., склав іспити за 8 клас і отримав атестат (Testimonium maturitatis).

Свій вступ до університету історик коментував так: «Я так добре склав [іспити — А. В.], що уже того ж року (рік вбивства Плеве*), коли євреїв приймали до університету з дуже великими труднощами, я вступив на юридичний факультет, який скінчив у 1910 р.» (пер. з рос.). Під час навчання в університеті Г. Лозовик шукав додатковий заробіток і займався перекладацькою діяльністю, а також робив огляди іноземної преси. Перекладав з німецької роботи Каутського, Штребеля, Цеткін, твори англійських та французьких соціалістів.

* Ідеться про вбивство В. Плеве, російського державного діяча, який виступав проти сіоністського руху. Приводом для його вбивства стали єврейські погроми в Кишеневі.

У 1925 р. Г. Лозовик став науковим співробітником кафедри історії європейської культури, був зарахований до секції античної культури¹⁰. Професор Кагаров давав йому таку характеристику: «Григорій Натанович Лозовик за своєю науковою освітою є історик культури, за методом дослідження є економічним матеріалістом. Йому належать дві великі друковані праці: 1. “История общества” т. 1, книга ця вийшла в 1924 р. вже другим виданням і являє собою надзвичайно вдалу побудову культурної еволюції суспільства в первісну епоху. 2. “От мотыки до машины”, випущена українською мовою в Києві (“Від мотики до машини”), — науково-популярний, досить великий нарис історії техніки виробництва та соціально-економічних відносин. Є у т. Лозовика і низка рукописів та проєктів у галузі історії релігії. Переконалися, що т. Лозовик був би корисним і цінним співробітником нашої кафедри» (пер. з рос.)¹¹.

Окрім згаданих осіб, у другій половині 1920-х рр. у секції працювали М. Пакуль та В. Чучмарів, їхні біографії подаємо в підрозділі, присвяченому біографіям аспірантів, оскільки вони були вихованцями цієї кафедри.

Штрихи до біографій аспірантів

Походження, освіта

Одним із перших аспірантів секції був учень М. Гольдіна — М. Пакуль, випускник Харківського університету (1910 р.). Попри те, що в імперські часи його залишили на кафедрі для підготовки до професорського звання, на початку 1920-х рр. він став аспірантом новоствореної кафедри. Точний рік його вступу до аспірантури становити не вдалося, оскільки наявна в архіві особова картка аспіранта Пакуля не містить жодної дати¹². У 1923 р. аспірантом став В. Язиков — випускник юридичного факультету Київського університету. У 1925 р. кафедра поповнилась багатьма аспірантами: Л. Олександренком,

¹⁰ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 4445. Арк. 1–2.

¹¹ Там само. Арк. 4.

¹² ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 5635. Арк. 1–1 зв.

О. Кіктьєвим, Ф. Меєрович, В. Чучмарів. Усі вони були випускниками ХІНО, переважно істориками, лише В. Чучмарів мав освіту філософа. Із 1926 р. позаштатним аспірантом, тобто без фінансового утримання, став Петро Гладнев. Він закінчив повний курс історичного відділення Берлінського університету, однак через початок Першої світової війни не склав випускні іспити¹³.

Біографії та основні наукові напрями досліджень більшості аспірантів вийшло (ре)конструювати на основі архівних документів.

Микола Пакуль був одним з перших аспірантів, який зміг побудувати успішну академічну та викладацьку кар'єру. Учений народився 1880 р. В особовому листку, заповненому в роки навчання в аспірантурі, у графі місце народження вказав Харків. У біографічній розвідці О. Головка, присвяченій М. Пакулю, міститься інформація про те, що майбутній історик народився в Білорусі, а коли йому виповнилося два роки, переїхав до Харкова (Holovko 2013). Далі Пакуль вказував, що його батько був кравцем, за національністю євреєм. Стосовно початкової освіти відзначав, що протягом 1890–1895 рр. навчався в духовному училищі, а в період 1895–1898 рр. навчався в духовній семінарії Харкова¹⁴. Виходячи з цього, можна припустити, що він чи його батьки змінили віросповідання з юдаїзму на християнство.

Описуючи свою дослідницьку роботу в студентські роки, історик відзначав, що, займаючись науковими дослідженнями, він використав не лише наукову літературу, але й епіграфічні джерела, які були введені до наукового обігу в період 1880-х рр. «Завдяки цьому вдалось здобути нові знання стосовно соціального положення дрібних орендарів та [залучені джерела — А. В.] давали можливість чіткіше розрізнати фази зародження римського селянства» (пер. з рос.)¹⁵.

Характеризуючи свої наукові інтереси в роки навчання в університеті та під час підготовки до професорського звання, відзначав, що вивчав соціально-економічні питання середньої та нової історії, а саме походження феодалізму, розвиток та внутрішній устрій французьких міст,

¹³ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 442. Арк. 34.

¹⁴ Там само. Спр. № 5635. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Арк. 5.

французьке селянство. Окремо вивчав питання соціально-політичної ідеології: політико-соціальні вчення Платона, Арістотеля, середньовічний світогляд у церковній літературі XI–XIII ст., фігуру Т. Мора та англійську дійсність XVI ст., французькі політичні вчення епохи просвітництва (Монтеск'є, Руссо, Маблі), написав роботу «Політичні ідеї Рішельє за його мемуарами»¹⁶. Науковим керівником М. Пакуля був М. Гольдін, який високо цінував свого учня і зазначав, що той є самостійним дослідником, котрий здатний розв'язувати наукові задачі¹⁷. Реалізувати себе в царині вивчення світової історії досліднику допомогло знання іноземних мов — німецької, французької та англійської¹⁸. Після закінчення аспірантури став науковим співробітником секції.

Аспірант Олександр Кіктєв народився 1899 р. в родині священника. Навчався в духовній семінарії, яку закінчив 1917 р. У період 1918–1919 рр. був студентом юридичного факультету Харківського університету, а протягом 1919–1920 рр. перебував на службі в Червоній армії. Наступний рік учителював, а 1921 р. вступив до ХІНО на соціально-історичне відділення, одночасно викладав суспільствознавство в низці трудових шкіл Харкова. У ХІНО керував гуртком з вивчення революційних рухів на Заході, був членом атеїстичного гуртка та марксівського гуртка, де виконував обов'язки секретаря. З його слів, вільно читав французькою та німецькою мовами, трохи гірше італійською¹⁹. Рекомендуючи Кіктєва в аспірантуру, Гольдін дав йому таку характеристику: «тов. О. Кіктєв, який пропонується мною в аспіранти по історії західноєвропейської культури, відомий мені своєю участю на заняттях з історії західноєвропейській історії, частково по своїй роботі (лабораторні заняття) з історії XIX–XX віків. У цих заняттях він привертав на себе увагу серйозним ставленням до справи, начитаністю спеціальною літературою, вмінням розбиратися в питаннях соціально-економічної історії та чітко витриманою

¹⁶ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 5635. Арк. 5.

¹⁷ Там само. Арк. 4.

¹⁸ Там само. Арк. 7.

¹⁹ Там само. Спр. № 3282. Арк. 2–3.

марксистською точкою зору щодо аналізу явищ. До всього цього треба додати достатнє знайомство з новими мовами (французька, німецька, частково англійська), що дає можливість т. Кіктеву вже в сучасний мент провадити заняття вивченням керуючих німецьких робіт (Wernheim) з історичної методології. Наскільки мені відома інтелектуальна фізіономія т. Кіктева, то він подає надію зробитися працездатним робітником секції і виробитися в майбутньому, за сприятливих умов, в серйозного наукового робітника» (пер. з рос.)²⁰.

Аспірант Леонід Олександренко народився 1896 р. у Прилуках на Полтавщині в родині професора. Середню школу закінчив у Санкт-Петербурзі, де 1915 р. вступив до університету на історико-філологічний факультет*. В університеті працював на історичних семінарах з середньовічної та нової історії у професорів: І. М. Гревса та І. М. Караєва. У роки навчання зробив кілька доповідей: «Німецька марка та початок землекористування у давніх германців», «Римський колонат», «Півні на українських рушниках» та ін. Знав багато мов: давніх (латину, грецьку), французьку, німецьку, англійську, новогрецьку, італійську. Після Жовтневої революції повернувся в Україну, де продовжив навчання, 1921 р. закінчив Інститут суспільних наук. Під керівництвом проф. Ф. І. Шміта працював над вивченням загальної історії та історії мистецтв. Дипломна робота Олександренка має назву «Жирондисти та якобінці на суді істориків».

Аспірант Володимир Чучмарів народився 1898 р. в родині дрібного українського службовця на Донбасі. У 1917 р. вступив до Московського університету на філософський факультет, де студіював соціологію та психологію. У 1918 р. перевівся до Харківського університету, навчання в якому перервав наступного року через громадську роботу. У 1921 р. закінчив Харківський університет²¹.

Ще одним аспірантом секції був Петро Гладнєв, який народився 1892 р. в с. Терни (зараз територія м. Кривого Рогу, Дніпропетровська область) в родині земського лікаря. Батько помер, коли хлопчик

²⁰ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 3282. Арк. 4 зв.

* Іноді зустрічається напис прізвища Олександренко.

²¹ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12 ос. Спр. 8509. Арк. 1, 4 зв.

був маленьким, тому його виховувала мати. В анкеті аспіранта зазначив, що 1910 р. через близькість до революційних кіл був висланий за кордон²². У жодних наступних біографічних нарисах Гладнев не згадує ані цей факт, ані обставини, чому його вислали. Однак стає зрозуміло, що через це він потрапив до Німеччини, де навчався в Берлінському університеті на історичному відділенні філософського факультету і працював над вивченням первісних вірувань: «Теротеїзм та його значення в розвитку релігії», готував дисертацію «Тотемізм у слов'янських народів». Через початок Першої світової війни не склав державні іспити й був змушений повернутися на батьківщину²³. В особовій картці аспіранта за 1925 р. Гладнев зазначив, що підготував кілька наукових текстів, переважно статей, але не вказав їхні вихідні дані, а подав лише назви: «Теротеїзм та тотемізм», «Форми комендації (економічні причини останньої)», «Історія економічного побуту (довів до торговельного капіталізму)», «Суспільно-магічна техніка тотемічної доби», «Тотемічна група (до питання походження феодалізму). Рід і тотем». Деякі роботи було видано німецькою мовою²⁴.

У графі «володіння іноземними мовами» вказано, що вільно володіє німецькою, добре польською, старосєврейською, читає французькою, вивчає англійську²⁵.

Соціальна активність і досвід роботи аспірантів

М. Пакуль після закінчення університету читав багато лекцій для мешканців Харкова, зокрема для робітників. Наприклад, у лютому 1912 р. в газеті «Утро» було розміщено таку замітку: «Третього дня у приміщенні театру Робочого дому відбулась лекція М. М. Пакуля на тему “Європа в XVI ст.”. Були присутні майже сто робітників. Лекція демонструвалась туманними картинами. Слухачі залишились задоволені. Лекція була популярною та живою. Слухачі нагородили

²² ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 442. Арк. 46.

²³ Там само. Оп. 12 ос. Спр. 1609. Арк. 8.

²⁴ Там само. Арк. 9 зв.

²⁵ Там само.

лектора гучними аплодисментами» (пер. з рос.)²⁶. Через місяць історик там же прочитав наступну лекцію з теми «Європа в XVI–XVII ст. (Англія)», цього разу зібралося майже 200 слухачів²⁷.

У грудні 1920 р. його обрали викладачем всесвітньої історії до ХІНО, де з 1921 р. він викладав курс з історії Англії у XVIII–XIX ст. та проводив практичні заняття з нової історії, зокрема з тем: «Накази 1789 р.», «Мемуари, як історичне джерело», «Паризькі секції та їхня роль у Французькій революції». Вивчаючи накази 1789 р., Пакуль зупинявся переважно на визначенні наказів Орлеанського бальяжу, для зіставлення залучаючи накази з інших регіонів Франції. Під його керівництвом студенти оцінювали накази як історичну пам'ятку (вивчали історію їх укладання, ким були укладачі), досліджували їхній інформаційний потенціал (сеньйоральну повинність, селянські оренди та ін.). Особливу увагу викладач приділяв вивченню наказів ремісничих корпорацій, які, на його думку, були недостатньо висвітлені в літературі. Під час проведення семінарів з вивчення мемуарів використовував критичний метод, що полягав у вивченні конкретної історичної події та специфіки її висвітлення в мемуарах. Наприклад, слухачі курсу знайомились із мемуарами маркіза де Фер'єра, Лафаста, Бальї, листами очевидців зі збірника Вассєра, офіційними документами та історіографією, коли вивчали події 5–6 жовтня 1789 р. (вимушений переїзд Людовіка XVI з Версаля до Парижа).

На семінарах про паризькі секції в роки революції М. Пакуль використовував протоколи різних секцій, видані Бреш (секція пошт) та М. Карєвим. Завдяки цим джерелам слухачі зосереджували увагу на зміні складу секцій, їх ставленні до сучасних їм подій та на участі в цих подіях²⁸.

П. Гладнев після повернення з-за кордону викладав нову історію в навчальних закладах Катеринослава, з 1920 до 1921 рр. був членом

²⁶ Среди трудящихся. *Утро*. 02.03.1912. Арк. 6.

²⁷ Среди трудящихся. *Утро*. 09.02.1912. Арк. 5.

²⁸ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 5635. Арк. 5–5 зв.

Катеринославської міської ради²⁹. У період з 1921 до 1925 рр. працював на педагогічній та агітаційній роботі в робітничих поселеннях Донбасу та Кривбасу³⁰. На Донбасі був керівником політгуртків та марксистських гуртків, керівником членів профспілок м. Києва. Окрім того, став організатором комнезамів, сільбудів. Найбільш активно долучився до антирелігійної компанії як лектор, у 1924 р. в Києві прочитав 150 лекцій з історії релігії та історії культури, ось деякі теми: «Праця як чинник культури», «Походження суспільних класів», був активним учасником антирелігійних диспутів³¹.

У 1925 р. криворізький окружний відділ «Робітпросу» характеризував Гладнева як активного громадського діяча та освітянського працівника, який виступав організатором та виконавцем лекцій з соціально-економічних дисциплін, доповідача-пропагандиста, антирелігійника та ін. Відзначено, що лекції мали суто науковий характер, а запас знань, уміння ними користуватися й загальна підготовка давали впевненість у тому, що він виявиться корисним науковим співробітником³².

У Кривому Розі Гладнев працював завідувачем школи фабрично-заводського учнівства, окрім того, був членом правління робітничого клубу та лектором. У клубі читав лекції з історії культури та історії релігії, своїми виступами привертая увагу робітників жвавістю викладу та науковим трактуванням³³.

Приймаючи Гладнева на кафедру в ролі аспіранта, Гольдін писав: «На основі розмов з т. Гладневим, вияснивши характер його наукових інтересів, ступінь його освіченості й знайомства з науковою літературою, вважаю, що є повна можливість чекати, що з нього буде серйозний науковий робітник. Його попередня суспільно-педагогічна діяльність, а також досконале володіння українською мовою — цінна умова для формування наукового робітника того типу, якого потребує україн-

²⁹ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12 ос. Спр. 1609. Арк. 3.

³⁰ Там само. Арк. 6.

³¹ Там само. Арк. 9–9 зв.

³² Там само. Арк. 4.

³³ Там само. Арк. 5.

ська культура, що розвивається. Наукові інтереси т. Гладнева зосереджувались до цього часу — хоча й не виключно, в основному на вивченні історії культури; робота в секції дасть йому, треба думати, поштовх для вивчення пізніших епох суспільного розвитку, якими займається секція історії західноєвропейської культури» (пер. з рос.)³⁴. Оскільки 1925 р. заява Гладнева на вступ до аспірантури так і не була розглянута, то 1926 р. він написав заяву з проханням зарахувати його позаштатним аспірантом, тобто без утримання³⁵, на що отримав дозвіл у лютому 1926 р.³⁶

В. Чучмарів після того як 1919 р. полишив навчання в університеті, займався політико-освітньою роботою на Донбасі, брав участь в організації Донецької губнаросвіти, читав лекції з антирелігійної пропаганди в робітничих та червоноармійських клубах, був співредактором журналу «Зори грядущего», завідувачем науково-методичного відділу пролеткультури³⁷. Л. Олександров одночасно з навчанням працював у сільській школі для дорослих та лектором з історії мистецтв у клубі «Грядущее». О. Кіктев з 1926 р. працював викладачем ХІНО, де читав курс політекономії. Олександров і Кіктев, на відміну від більшості аспірантів, не вели активну громадсько-політичну діяльність.

Отже, аспіранти секції були новим поколінням дослідників, які формувались як спеціалісти в останні роки «Нового часу», а реалізація у професії припала на початок новітньої доби. На ці два епохальні вододіли накладались не менш серйозні, але більш відчутні зміни всередині країни. Більшість аспірантів, принаймні зовні, демонструвала лояльність до радянської влади та адаптувалася до створених умов. Молоді вчені були активними учасниками освітнього процесу на різних рівнях, починаючи від низового й закінчуючи університетським, дехто навіть брав участь у створенні комнезамів. Як уже зазначалося вище, найменш активними учасниками громадсько-політичного життя були

³⁴ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12 ос. Спр. 1609. Арк. 7 зв.

³⁵ Там само. Арк. 11.

³⁶ Там само. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 52.

³⁷ Там само. Оп. 12 ос. Спр. 8509. Арк. 4.

Олександров та Кіктєв. Така пасивність може свідчити про несприйняття радянської влади. Ця теза підтверджується і тим, що в роки німецької окупації ці аспіранти співпрацювали з окупаційною владою та долучалися до процесу творення підручників (Ivchenko 2025).

Усі аспіранти мали серйозний академічний потенціал: здобута вища освіта (і не лише в Російській імперії), знання іноземних мов, досвід зарубіжних наукових відряджень.

Організація підготовки аспірантів

Навчання в аспірантурі тривало три роки. При вступі аспіранта прикріплювали до наукового керівника, який допомагав у вивченні окремої теми. При секції діяли спеціальні семінари, які мали розвивати дослідницькі вміння аспірантів, зокрема з історії педагогіки та школи в епоху Французької революції XVIII ст. (керівник М. Гольдін), а також семінар з вивчення попередників Карла Маркса (керівник М. Пакуль)³⁸.

Керівник секції М. Гольдін зазначав, що аспіранти мали різний ступінь базової підготовки, і це визначало формування індивідуальної траєкторії навчання. Окрім знайомства зі спеціальною літературою та джерелами з обраної тематики, аспіранти мали вивчати літературу, що стосувалася історії Західної Європи в цілому. На секції було визначено ключові епохи Західної Європи, які самотужки студіювали аспіранти: доба феодалізму, торговельного, промислового та фінансового капіталізму. Особливу увагу під час опрацювання тем приділяли вивченню того періоду, знання з якого були найгірші³⁹. У другій половині 1920-х рр. Гольдін відзначав двох, на його думку, найталановитіших аспірантів секції — Олександренка та Гладнева⁴⁰. Це можна пояснити їхнім високим стартовим рівнем освіти та вільним володінням іноземними мовами.

У період 1926–1927 рр. аспірант О. Кіктєв опрацьовував навчальні теми з нової та середньовічної історії: походження феодалізму у Франції,

³⁸ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 35.

³⁹ Там само. Арк. 36.

⁴⁰ Там само. Арк. 41.

аграрну історію Англії в добу аграрного перевороту, релігійні війни у Франції у XVII ст. та добу реформації в Німеччині. Упродовж 1927–1928 рр. О. Кіктев самостійно студіював окремі питання середньовічної та нової історії, зокрема такі теми, як місто й міські рухи в середні віки, еволюція аграрних відносин періоду середньовіччя, селянські повстання XIV–XVI ст., економічний переворот у Західній Європі, утворення національних держав, історія Англії, Франції, Німеччини, Італії в новітню добу⁴¹.

Основні академічні напрями роботи членів секції та їх результати

Визначаючи напрями роботи секції західноєвропейської культури, її керівник проф. М. Гольдін зазначав таке: «Основним питанням, якому присвячено як індивідуальний план керівника, так і індивідуальну роботу учасників секції, є історична доля західноєвропейського селянства в Англії, Франції та Німеччині» (пер. з рос.)⁴². Щоправда, перші фактичні дослідження, які розробляли на секціях, лише частково стосувались задекларованого напрямку. Фактично М. Гольдін розробляв теми: українське селянство під владою Габсбургів; аграрна політика німецьких земських сеймів XVI–XVII ст.; селянське питання в німецькій публіцистиці XVIII ст., а професор В. Бузескул досліджував початок пангерманізму та імперіалізму в Німеччині⁴³. На основі названих планів та реального стану речей фіксуємо факт, що секція вивчала теми, пов'язані з новою історією, що відповідало тогочасним інтересам її членів. Для М. Гольдіна розроблення тем було продовженням його попередніх досліджень, основи яких закладені на початку XX ст. Проф. В. Бузескул в основному фокусувався на питаннях антикознавства та історіографії, але 1915 р. він підготував роботу «Сучасна Німеччина та історична наука XIX ст.», відтак тему пангерманізму він частково порушував, хоча до цього й не досліджував спеціально.

У середині 1920-х рр. М. Гольдін розробляв питання, що стосувалися проблем Французької революції, зокрема організації середньої школи

⁴¹ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 21.

⁴² Там само. Оп. 12. Спр. № 442. Арк. 11.

⁴³ Там само. Оп. 2. Спр. №1196. Арк. 7.

у Франції часів революції та захисту художніх пам'яток тієї доби. Збирав матеріал для роботи «Соціалізм та комунізм у Франції до д. п. XIX ст.». Окрім цього, вивчав історію Англії доби чартизму, опублікував статтю «О'Брейн — вождь робітничого класу». Також він готував збірник «Селяни на Заході в середні віки та новий час»⁴⁴. Гольдіну вдалось видати переклади джерел: «Дантон Ж.-Ж. Избранные речи / Жорж-Жак Дантон» (Holdin 2022, 10), «Социализм и коммунизм во Франции до половины XIX века: (тексты и документы)» (Holdin 2022, 11). Остання праця, написана у 1930-х рр., була вилучена з публічного доступу в бібліотеці та потрапила до спеціального сховища. Лише у 1991 р. вона знову стала доступною (Holdin 2022, 7).

Академік Бузескул, попри поставлені завдання, вивчав питання західноєвропейської історіографії від часів Французької революції до Першої світової війни⁴⁵.

М. Пакуль розробляв теми з історії революційного руху на Заході та СРСР та з історії міжнародного соціалізму в XIX ст. У ході своїх студій з нової історії Пакуль підготував низку статей, присвячених біографіям революціонерів: «Буржуазний революціонер (Мірабо)», «М. Робесп'єр», «П. Кропоткін», «Апостол загальної руйни (М. Бакунін)» та ін.⁴⁶.

Аспірант Л. Олександров вивчав донауковий соціалізм, переважно твори Пекера та Відаля. На одному з засідань секції він прочитав доповідь про Пекера як економіста та соціального мислителя та про генетичний зв'язок економічних поглядів Пекера та першого тому «Капіталу». Доповідь спричинила серйозне обговорення й отримала рекомендацію до друку в журналі «Червоний шлях»⁴⁷. У першому півріччі 1926–1927 рр. аспірант О. Кікєв працював над темою пауперизму у Франції в публіцистиці напередодні революції 1948 р. (1930–1940 рр.). Результатом наукових пошуків став рукопис. Далі Кікєв почав вивчати історію реформації в Німеччині XVI ст. Магістральною науковою те-

⁴⁴ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 37.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. Арк. 38.

⁴⁷ Там само. Арк. 39.

мою 1927–1928 рр. стала тема з історії Селянської війни в Німеччині, у ході її вивчення особливу увагу дослідник приділяв таким питанням, як Селянська війна в публіцистиці нового часу та міський рух і Селянська війна⁴⁸. Л. Калущка та Г. Фрізман, дослідники доробку О. Кіктева, відзначають, що його публікації з цієї тематики — перша в СРСР спроба з марксистських позицій поглянути на витоки Селянської війни в Німеччині. Вершиною його академічної творчості вважають опубліковану 1930 р. монографію «Програма Селянської війни в Німеччині», Калущка та Фрізман відзначають широке коло залучених джерел і ґрунтовний огляд літератури, до помилкових поглядів відносять тезу про те, що 12 статей — це програма заможного селянства (Kalutska, Frizman 1973, 160–161). У цілому для наукових досліджень Кіктева типова постійна зміна фокусу.

Аспірантка Ф. Меєрович вивчала християнські профспілки в Німеччині 1914–1926 рр. Для дослідження цієї теми вона була відряджена до Інституту Маркса і Енгельса в Москві, де її консультантом був проф. В. Волгін. Аспірант П. Гладнев студіював проблему франкського селянства доби середньовіччя, а аспірант В. Чучмарів проводив вивчення ідеологій XVII–XVIII ст., а саме вивчав твори Дідро, Леметрі та Спінози⁴⁹. Публікаційна активність В. Чучмарєва була досить висока, за короткий період він підготував низку розвідок та науково-популярних видань, зокрема брошуру «Матеріалізм и Дідро» (Chuchmarov 1925, 75), дві частини статті «Спіноза як матеріаліст» (Chuchmarov 1926), дві частини статті «Атеїзм і Спіноза» (Chuchmarov 1927). Успіхи науковця в дослідженні Спінози стали досить помітні, і йому запропонували оформити свою роботу в монографію «Матеріалізм Спінози. До переоцінки ідеалістичної традиції» (Chuchmarov 1927). Така інтенсивність досліджень та публікації текстів про Спінозу була пов'язана з 250-ю річницею смерті філософа. Роботи Чучмаріва отримали позитивні відгуки сучасників. Наприклад, у «Віснику ВУЦВК» відзначалося, що до цього часу марксистських робіт про Спінозу не видавали, були лише відомі

⁴⁸ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 22.

⁴⁹ Там само. Арк. 40–41.

виступи Плеханова, ці виступи та погляд Феєрбаха і французьких матеріалістів на Спінозу стали відправною точкою в роботі Чучмаріва, який зробив систематичний огляд поглядів філософа⁵⁰. Професор Г. Челпанов так відгукувався про дослідження Чучмарєва «З цікавістю прочитав [Вашу роботу — А. В.], вважаю, що своєчасно виступили з цією роботою. Ваша робота є виразником наукового підходу до ідеології марксизму, чого в психологів-марксистів зовсім немає. Ви прогнозуєте, що з цього питання, найближчим часом виникнуть дискусії. Я цього не прогножую. Старші марксисты цілком погодяться з Вашим трактуванням питання, а молодші марксисты зустрінуть мовчанням, оскільки у філософських питаннях зовсім не компетентні. Вам варто приїхати до Москви і прочитати доповідь на цю тему в будь-якому закладі, найкраще, безумовно, у Державному Психологічному інституті... Якщо таку доповідь Вам вдасться провести, то Ви вплинете на суспільну думку» (пер. з рос.)⁵¹.

Аспірант В. Язиков досліджував питання, пов'язані з історичним матеріалізмом, зокрема спеціальну тему «Вплив соціології на історіографію нового часу», паралельно вивчав матеріалістичну філософію XIX ст.⁵².

Українізація секції

У 1926 р. проф. Гольдін зазначав, що кафедра не має календарного плану українізації своєї роботи. Водночас з-поміж аспірантів спостерігалась самостійна, а не планова українізація, це проявлялось у тому, що доповіді й друкована продукція були українською мовою. У секції три з шістьох аспірантів (Олександренко, Гладнев та Кіктев) усі свої доповіді писали українською, а також нею викладали. Решта працівників кафедри вивчала українську мову та складала відповідний іспит⁵³. Варто зазначити, що значна частина робіт, які написав того часу М. Пакуль, опублікована українською мовою.

⁵⁰ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. № 1681. Арк. 5.

⁵¹ Там само. Арк. 6.

⁵² Там само. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 41.

⁵³ Там само. Арк. 43.

Фінансове становище співробітників та аспірантів секції та його вплив на академічну роботу

Істотною перепоною для дослідницької роботи стали не так проблеми з бібліотеками, у яких не було новітньої зарубіжної літератури та археографічних публікацій, як злиденне становище співробітників та аспірантів секції. Частина з них була зламана морально, як-от професор Бузескул, якого 1920 р. виселили з будинку, який він звів власним коштом. Стосовно цієї події професор зазначав: «Під час виселення, попри розпорядження вищої влади, мені було дозволено взяти з собою та вивезти лише постільне плаття, книги та різне манаття. Усі інші речі нашої родини (разом з нами на моєму утриманні жили сестри дружини) меблі, обстановка (два ліжка, дивани, сільці, столи, шафи, зокрема й книжкові комоди, рояль, дзеркала, люстри, лампи та інше) залишилось невивезеним у будинку. Так я позбавився майже всього майна, якби не стільці, що належали господарям моєї нової квартири, нам ні на чому було б сидіти» (пер. з рос.) (Kiselova 2021, 52–53). Ситуація з фінансами була такою тяжкою, що вчені не мали можливості придбати собі взуття. Наприклад, Гольдін 1922 р. звернувся до Всеукраїнського комітету сприяння вченим з проханням виділити йому взуття, адже не мав у чому ходити на роботу; з аналогічним проханням звертався і професор Бузескул (Kiselova 2021, 25).

Керівник секції М. Гольдін у своїх звітах відзначав, що частина членів кафедри не отримує зарплати. Передусім йшлося про співробітника Пакуля та аспіранта Гладнева. «[Гладнев] постійно відволікається службовою роботою, зможе вести свої аспірантські справи ще з більшим успіхом, якщо буде можливо ввести його в штат аспірантів, які отримують постійну зарплату. Бажано було би встановити фінансову винагороду для наукового співробітника товариша Пакуля, який не отримує будь-якої платні, тим паче, що наступного року йому доведеться вести як керівникові один із семінарів, присвячених англійським попередникам К. Маркса. Президіум вважає своїм прямим обов'язком висунути прохання про оплату праці названих товаришів (Гладнева, Пакуля) як найбільш серйозних за стажем та підготовкою робітників» (пер. з рос.)⁵⁴.

⁵⁴ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 41.

Для більшості аспірантів секції виплати за аспірантську працю (75 крб) були основним джерелом прибутку. Окремі аспіранти, наприклад Гладнев, були позаштатними й жодних виплат не отримували⁵⁵. Аспірант Олександренко просив перевести його на штатне утримання, у своїх проханнях зауважував, що стипендії розміром 75 крб не вистачає, щоб прогодувати його та дружину⁵⁶. Кіктев отримував виплати на кафедрі 51 крб та зарплату в ХІНО (112 крб, 80 коп.), чого, з його слів, ледь вистачало на утримання дружини-студентки, дитини та матері дружини⁵⁷.

Про вплив фінансового становища на інтенсивність наукових досліджень писав аспірант Гладнев. Основною перешкодою для наукової діяльності називав необхідність віддаватися професії (викладанню) і стверджував, що якби отримував стипендію, то справа з дослідженнями пішла би швидше⁵⁸. Гальмування роботи полягало також і в тому, що Гладнев мешкав за межами Харкова, йому доводилося витратити по 9 годин, щоб доїхати до міста та взяти книгу в бібліотеці. Він просив Гольдіна, щоб той поклопотався щодо нього й рекомендував на отримання стипендії, адже тільки за цієї умови він міг скласти іспити в 1928 р., стати науковим співробітником і спокійно займатися дослідженнями. Гольдін наклав резолюцію про необхідність виплати Гладневу стипендії⁵⁹. Чи отримав Гладнев надалі стипендію, невідомо.

Така ситуація з фінансовим забезпеченням науковців була типова не лише для харківської кафедри. Д. Яворницький, керівник кафедри українознавства в тодішньому Дніпропетровську, зазначав у звітах, що робота його підрозділу гальмувалась, а академічний план не виконувався через відсутність заробітної плати в частини співробітників, які для виконання наукових задач власним коштом їздять до книгозбірень інших міст⁶⁰.

⁵⁵ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6(3). Спр. № 4579. Арк. 46.

⁵⁶ Там само. Арк. 64.

⁵⁷ Там само. Арк. 62, 68.

⁵⁸ Там само. Арк. 23–23 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 24.

⁶⁰ Архів Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького. Оп. І (1918–1967). Арх. № 15. Арк. 9.

Висновок

Отже, секція західноєвропейської історії при кафедрі історії культури відіграла значну роль у процесі об'єднання дослідників історії західної Європи. Фактично вона планувалась як дослідницьке ядро, в межах якого мали розробляти окремі наукові напрями та готувати нові кадри істориків-дослідників західноєвропейської історії. Біля її витоків стояли відомі харківські історики В. Бузескул та М. Гольдін. Провідну роль у розвитку напрямку відіграв М. Гольдін, В. Бузескул виконував більш статусну функцію, його дослідження торкалися історіографії, а не прикладних питань новітньої історії, як планувалося. Робота секції значно посилилась після того, як до її складу ввійшов колишній аспірант М. Пакуль. Від середини 1920-х рр. значно збільшилася кількість аспірантів. Їхні біографії наочно демонструють, що в середині 1920-х рр. до цеху академічних істориків приходили спеціалісти з високою фаховою підготовкою, досвідом навчання в найкращих університетах колишньої Російської імперії та Західної Європи. Водночас багато вчених були вихідцями з незаможних верств суспільства.

Основним напрямом роботи секції стало вивчення нової історії, нижня хронологічна межа якої в ті часи сягала XV ст. Увагу дослідників привертало питання революційних рухів, народних повстань, біографії лівих інтелектуалів та інші схожі теми. Середньовічна проблематика фактично перебувала на маргінесі, але це була загальносоюзна тенденція, про що говорив один з членів кафедри Г. Лозовик. Основним дослідником середньовіччя був М. Пакуль, його зусилля зосереджувались довкола написання критичних оглядів зарубіжної літератури. До роботи М. Пакуль ставився серйозно, він не був критиканом, для верифікації поглядів західних колег використовував широкий арсенал джерел. Частина його зауважень була цілком обґрунтована та наукова, проте загальні висновки щодо цінності робіт західних істориків зводилися до дихотомії буржуазна/марксистська інтерпретація історії, у якій перша була апіорі неправильною. З усього грона аспірантів лише один — П. Гладнев — науково вивчав питання середньовіччя (у тих хронологічних рамках, якими воно тоді визначалося: V–XV ст.), але його розвідки ніде не були опубліковані, а через фінансову скруту

він не міг якісно проводити дослідження. Протягом короткого часу членом кафедри був Г. Лозовик — автор підручника з всесвітньої історії для вишів та науково-популярної брошури для школярів старших класів з історії міст. На відміну від вищезгаданих колег, він працював у жанрі метанаративу й намагався викласти світову історію крізь призму марксизму. Можна констатувати, що науковий доробок секції в царині середньовіччя був практично не помічений подальшою історіографією, за винятком нечисленних досліджень з історії науки.

Те, що частина членів кафедри та аспіранти не отримували зарплати й стипендії, працювали на багатьох роботах, значно гальмувало розвиток наукової роботи підрозділу, а також впливало на роль кафедри й секції в організації історичної науки. Секція не змогла стати організатором певних наукових напрямів досліджень, фактично плани та завдання поступово мімікували під наукові зацікавлення її членів. Справді важливу роль секція виконувала в підготовці аспірантів. Вона була тією інституцією, яка розвивала напрям підготовки істориків — дослідників Західної Європи.

Список літератури / References

- Bohdashyna O. M. Dіialnist Kharkivskoi naukovo-doslidnoi kafedry istorii ukrainskoi kultury imeni akademika D. I. Bahaliia (1921–1934 rr.). Kharkiv: Vyd. KhDPU, 1994. 196 s. (In Ukrainian)
- Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). Харків: Вид. ХДПУ, 1994. 196 с.
- Buzeskul V. Iz istorii kriticheskogo metoda. Geeren. *Izvestiya AN SSSR*. 1927. S. 211. (In Russian)
- Бузескул В. Из истории критического метода. Геерен. *Известия АН СССР*. 1927. С. 211.
- Buzeskul V. Iz istorii kriticheskogo metoda. Ranke i Shtentsel'. *Izvestiya AN SSSR*. 1926. S. 11–28. (In Russian)
- Бузескул В. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель. *Известия АН СССР*. 1926. С. 11–28.
- Buzeskul V. Iz istorii Monumenta Germaniae. *Doklady AN SSSR*. 1925. S. 63–66. (In Russian)
- Бузескул В. Из истории monumenta germaniae. *Доклады АН СССР*. 1925. С. 63–66.

Buzeskul V. Iz oblasti novejshej zapadnoevropejskoj istoriografii. *Zbirnyk zakhodoznavstva*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1929. S. 148. (In Russian)

Бузескул В. Из области новейшей западноевропейской историографии. *Збірник заходознавства*. Київ: Державне видавництво України, 1929. С. 148.

Chuchmarev V. Materializm Spinozy. K pereotsenke idealisticheskoi traditsii. Moskva: Moskovskii rabochii, 1927. 132 s. (In Russian)

Чучмарев В. Материализм Спинозы. К переоценке идеалистической традиции. Москва: Московский рабочий, 1927. 132 с.

Chuchmarev V. Materializm Spinozy. K pereotsenke idealisticheskoi traditsii. Moskva: Moskovskij rabochij, 1927. 132 s. (In Russian)

Чучмарев В. Материализм Спинозы. К переоценке идеалистической традиции. Москва: Московский рабочий, 1927. 132 с.

Chuchmariv V. Ateizm i Spinoza. *Chervonyi shliakh*. Kharkiv, 1927. No. 9–10. S. 91–116. (In Ukrainian)

Чучмарів В. Атеїзм і Спіноза. *Червоний шлях*. Харків, 1927. № 9–10. С. 91–116.

Chuchmariv V. Ateizm i Spinoza. *Chervonyi shliakh*. Kharkiv, 1927. No. 12 (57) (hruden'). S. 95–116. (In Ukrainian)

Чучмарів В. Атеїзм і Спіноза. *Червоний шлях*. Харків, 1927. № 12 (57) (грудень). С. 95–116.

Chuchmariv V. Ateizm i Spinoza. *Chervonyj shliakh*. Kharkiv, 1927. No. 9–10. S. 91–116. (In Ukrainian)

Чучмарів В. Атеїзм і Спіноза. *Червоний шлях*. Харків, 1927. № 9–10. С. 91–116.

Chuchmariv V. Ateizm i Spinoza. *Chervonyj shliakh*. Kharkiv, 1927. No. 12 (57) (hruden'). S. 95–116. (In Ukrainian)

Чучмарів В. Атеїзм і Спіноза. *Червоний шлях*. Харків, 1927. № 12 (57) (грудень). С. 95–116.

Chuchmarov V. Materializm i Didro. Kharkiv: Gos. izd-vo Ukrainy, 1925. 71 s. (In Russian)

Чучмар'ов В. Материализм и Дидро. Харьков: Гос. изд-во Украины, 1925. 71 с.

Chuchmar'ov V. Materializm i Didro. Kharkiv: Gos. izd-vo Ukrainy, 1925. 71 s. (In Russian)

Чучмар'ов В. Материализм и Дидро. Харьков: Гос. изд-во Украины, 1925. 71 с.

Chuchmarov V. Spinoza kak materialist. *Chervonyj shliakh*. Kharkiv, 1926. No. 1. S. 131–153. (In Ukrainian)

Чучмар'ов В. Спіноза, як матеріаліст. *Червоний шлях*. Харків, 1926. № 1. С. 131–153.

Chuchmarov V. Spinoza kak materialist. *Chervonyj shliakh*. Kharkiv, 1926. No. 2. S. 94–123. (In Ukrainian)

Чучмар'ов В. Спіноза, як матеріаліст. *Червоний шлях*. Харків, 1926. № 2. С. 94–123.

Chuchmar'ov V. Spinoza, yak materialist. *Chervonyi shliakh*. Kharkiv, 1926. No. 1. S. 131–153. (In Ukrainian)

Чучмарьов В. Спіноза, як матеріаліст. *Червоний шлях*. Харків, 1926. № 1. С. 131–153.

Chuchmar'ov V. Spinoza, yak materialist. *Chervonyi shliakh*. Kharkiv, 1926. No. 2. S. 94–123. (In Ukrainian)

Чучмарьов В. Спіноза, як матеріаліст. *Червоний шлях*. Харків, 1926. № 2. С. 94–123.

Domanovskij A. G. N. Lozovik i osveshchenie problem gosudarstvennogo regulirovaniya vneshnej torgovli v rannej Vizantii. *Antichnaya drevnost' i srednie veka* [Classical Antiquity and the Middle Ages.]. 2004. Вып. 35. S. 265–278. (In Russian)

Домановский А. Н. Г. Н. Лозовик и освещение проблем государственного регулирования внешней торговли в ранней Византии. *Античная древность и средние века*. 2004. Вып. 35. С. 265–278.

Fridliand Ts. Dva shaga nazad. *Pod znamenem marksizma*. 1928. No. 2. S. 147–161. (In Russian)
Фридлианд Ц. Два шага назад. *Под знаменем марксизма*. 1928. № 2. С. 147–161.

Holdin Mykola Serhiiiovych: biobibliohrafichnyj pokazhchyk / uklad. O. H. Pavlova; nauk. red. S. I. Posokhov; avt. vst. st. S. I. Posokhov, O. H. Pavlova; uklad. bibliohraf. S. R. Marchenko. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2022. 18 s. (In Ukrainian)

Гольдін Микола Сергійович: біобібліограф. покажч. / уклад. О. Г. Павлова; наук. ред. С. І. Посохов; авт. вст. ст. С. І. Посохов, О. Г. Павлова; уклад. бібліограф. С. Р. Марченко. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 18 с.

Holovko O. B. In memoriam: Mykola Makarovych Pakul'. *Kharkivskyj istoriografichnyj zbirnyk* [Kharkiv Historiography Collection]. 2013. Вып. 12. S. 160–170. (In Ukrainian)

Головко О. Б. In меморіам: Микола Макарович Пакуль. *Харківський історіографічний збірник*. 2013. Вип. 12. С. 160–170.

Holubkin Yu. Iz istorii medievistiki v Kharkovskom universitete (L. P. Kalutskaya). *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu* [Bulletin of Kharkiv State University]. 1992. No. 363. S. 110–114. (In Russian)

Голубкин Ю. Из истории медиевистики в Харьковском университете (Л. П. Калущкая). *Вісник Харківського державного університету*. 1992. № 363. С. 110–114.

Istoriya vsesoyuznoy kommunisticheskoy partii (bolshevikov). *Kratkiy kurs / pod red. Komissii TsK VKP(b)*. Moskva: Pravda, 1938. 352 s. (In Russian)

История всесоюзной коммунистической партии (большеви́ков). *Краткий курс / под ред. Комиссии ЦК ВКП(б)*. Москва: Правда, 1938. 352 с.

Istoryky Kharkivskoho universytetu: biobibliohrafichnyj dovidnyk (1905–2013 rr.) / uporiad. Bohdashyna O. M., Butenko V. I., Marchenko S. R. ta in. vidp. red. S. I. Posokhov. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2013. 316 s. (In Ukrainian)

Историки Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 pp.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.]; відп. ред. проф. С. І. Посохов. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 316 с.

Ivchenko B. Yak maly navchaty istorii v okupovanomu Kharkovi (1941–1943 rr.). Data onovlennia: 2025. URL: <https://varta.kharkov.ua/blogs/ivchenko/1228620> (data zvernennia: 12.12.2025). (In Ukrainian)

Івченко Б. Як мали навчати історії в окупованому Харкові (1941–1943 pp.). Дата оновлення: 2025. URL: <https://varta.kharkov.ua/blogs/ivchenko/1228620> (дата звернення: 12.12.2025).

Kadeev V. I. Vladislav Petrovich Buzeskul i «Istoriya Afinskoy demokratiï». Ideal svobody i ravnopraviya. Istoriya Afinskoy demokratiï. Kharkiv: Typ. V. Skorniakova, 2004. S. 469–479. (In Russian)

Кадеев В. И. Владислав Петрович Бузескул и «История Афинской демократии». Идеал свободы и равноправия. История Афинской демократии. Харьков: Тип. В. Скорнякова, 2004. С. 469–479.

Kadeev V. I. Vladislav Petrovich Buzeskul: k 150-letiyu so dnya rozhdeniya. Kharkiv: Izd-vo KhNU imeni V. N. Karazina, 2008. 60 s. (In Russian)

Кадеев В. И. Владислав Петрович Бузескул: к 150-летию со дня рождения. Харьков: Изд-во ХНУ имени В. Н. Каразина, 2008. 60 с.

Kalutska L., Frizman H. Pro mediievistyku na Ukraini v 1917–1936 rr. *Seredni viky na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, 1973. Vyp. 2. S. 154–164. (In Ukrainian)

Калуцька Л., Фрізман Г. Про медієвістику на Україні в 1917–1936 pp. *Середні віки на Україні*. Київ: Наукова думка, 1973. Вип. 2. С. 154–164.

Kalutska Z., Frizman H. Akademik V. P. Buzeskul — istorik serednikh vikiv. *Visnyk Kharkivskoho universytetu* [Bulletin of Kharkiv University]. 1967. No. 22. Vyp. 2. S. 84–93. (In Ukrainian)

Калуцька З., Фрізман Г. Академік В. П. Бузескул — історик середніх віків. *Вісник Харківського університету*. 1967. № 22. Вип. 2. С. 84–93.

Kalutska Z., Frizman H. Bilia dzherel ukrainskoi marksystskoi mediievistyky: Oleksandr Yakovych Kyktiev (1899–1944). *Pytannia istorii narodiv SRSR* [Issues in the History of the Peoples of the USSR]. 1968. Vyp. 7. S. 142–147. (In Ukrainian)

Калуцька З., Фрізман Г. Біля джерел української марксистської медієвістики: Олександр Якович Киктев (1899–1944). *Питання історії народів СРСР*. 1968. Вип. 7. С. 142–147.

Kalutska Z., Frizman H. Z istorii ukrainskoi radianskoi mediievistyky (M. M. Pakul). *Visnyk Kharkivskoho universytetu* [Bulletin of Kharkiv University]. 1966. No. 17. Vyp. 1. S. 143–155. (In Ukrainian)

Калуцька З., Фрізман Г. З історії української радянської медієвістики: (М. М. Пакуль). *Вісник Харківського університету*. 1966. № 17. Вип. 1. С. 143–155.

Komarenko N. Ustanovy istorychnoi nauky v Ukrains'kii RSR (1917–1937 rr.). Kyiv, 1973. 167 s. (In Ukrainian)

Комаренко Н. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). Київ, 1973. 167 с.

Kyktiev A. K voprosu o proiskhozhdenii krestyanskoj vojny v Germanii. *Naukovi zapysky. Pratsi naukovo-doslidnoi katedry istorii yevropeiskoi kultury*. Kharkiv, 1929. Vyp. 3. S. 78–105. (In Russian)

Киктев А. К вопросу о происхождении крестьянской войны в Германии. *Наукові записки. Праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури*. Харків, 1929. Вип. 3. С. 78–105.

Lozovyk H. Istoriia klasovoi borotby z najdavnishykh chasiv. Kyiv, 1927. 434 s. (In Ukrainian)

Лозовик Г. Історія класової боротьби з найдавніших часів. Київ, 1927. 434 с.

Lozovyk H. Kak proizoshli goroda. Moskva–Leningrad, 1927. 78 s. (In Russian)

Лозовик Г. Как произошли города. Москва–Ленинград, 1927. 78 с.

Matveeva L. V. Vladislav Buzeskul — istorik svoego vremeni. Kyiv: Stylos, 2008. 713 s. (In Russian)

Матвеева Л. В. Владислав Бузескул — историк своего времени. К.: Стилос, 2008. 713 с.

Mitriaiev A. Lozovik kak istorik. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*. 1989. No. 23. S. 102–106. (In Russian)

Митряев А. Лозовик как историк. *Вестник Харьковского университета*. 1989. № 23. С. 102–106.

Naukovi zapysky. Pratsi naukovo-doslidnoi katedry istorii yevropeis'koi kul'tury. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. T. I. 282 s. (In Ukrainian)

Наукові записки. Праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Харків: Державне видавництво України, 1927. Т. I. 282 с.

Naukovi zapysky. Pratsi naukovo-doslidnoi katedry istorii yevropeis'koi kul'tury. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. T. II. 286 s. (In Ukrainian)

Наукові записки. Праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Харків: Державне видавництво України, 1927. Т. II. 286 с.

Naukovi zapysky. Pratsi naukovo-doslidnoi katedry istorii yevropeis'koi kul'tury. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1929. T. III. 300 s. (In Ukrainian)

Наукові записки. Праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Харків: Державне видавництво України, 1929. Т. III. 300 с.

Neusykhin A. Kulturnaya katastrofa antichnogo mira ili stolknovenie dvukh kultur? *Pechat' i revolyutsiya*. 1922. No. 8. S. 8–22. (In Russian)

Неусыхин А. Культурная катастрофа античного мира или столкновение двух культур? *Печать и революция*. 1922. № 8. С. 8–22.

Pakul M. Nova knyha pro serednovichni mista. *Prapor marksyzmu*. 1928. No. 3. S. 255. (In Ukrainian)

Пакуль М. Нова книга про середньовічні міста. *Прапор марксизму*. 1928. № 3. С. 255.

Pakul M. Povstannia niurnberzkykh remisnykiv 1348–1349 roku. *Prapor marksyzmu*. 1928. No. 2. S. 145–166. (In Ukrainian)

Пакуль М. Повстання нюрнберзьких ремісників 1348–1349 року. *Прапор марксизму*. 1928. № 2. С. 145–166.

Pakul M. Pytannia pro hroshove gospodarstvo za karolinhskoi doby. *Prapor marksyzmu*. 1928. No. 1. S. 141–164. (In Ukrainian)

Пакуль М. Питання про грошове господарство за каролінгської доби. *Прапор марксизму*. 1928. № 1. С. 141–164.

Perfilova T. B. Obraz afinskoy demokratii v antikovedenii Novogo vremeni: interpretatsiya V. P. Buzeskula / pod red. M. V. Novikova. Yaroslavl: Izd-vo YaGPU, 2007. 400 s. (In Russian)

Перфилова Т. Б. Образ афинской демократии в антиковедении Нового времени: интерпретация В. П. Бузескула / под ред. М. В. Новикова. Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2007. 400 с.

Petrushevskii D. Ocherki iz ekonomicheskoi istorii srednevekovoi Evropy. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1928. 323 s. (In Russian)

Петрушевский Д. Очерки из экономической истории средневековой Европы. Москва: Государственное издательство, 1928. 323 с.

Pirenne H. Les villes du Moyen Age. Essai d'histoire economique et sociale. Bruxelles: Maurice Lamertin, 1927. 203 p.

Proshu ne otkazat'...»: zvernennia do vlady vchenykh-humanitariiv Kharkivs'koho universytetu ta chleniv yikhnikh rodyn na pochatku 1920-kh rokiv / uklad. ta vstup. stattia Yu. A. Kisel'ova. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2021. 116 s. (Seriiia «Dzhereloznavchi zoshyty»: Zoshyt 7). (In Ukrainian)

«Прошу не отказать...»: звернення до влади вчених-гуманітаріїв Харківського університету та членів їхніх родин на початку 1920-х років / уклад. та vstup. стаття Ю. А. Кісельова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 116 с. (Серія «Джерелознавчі зошити»: Зошит 7).

Shchukarev A. Iz deiatel'nosti nauchno-issledovatel'skikh uchrezhdenii. *Nauka na Ukraine*. 1922. No. 1. S. 48–70. (In Russian)

Щукарев А. Из деятельности научно-исследовательских учреждений. *Наука на Украине*. 1922. № 1. С. 48–70.

Stalin I., Kirov S., Zhdanov A. Zamechaniia o konspekte uchebnika «Novoi istorii». *Pravda*. 27.01.1936. S. 2 (In Russian)

Сталин И., Киров С., Жданов А. Замечания о конспекте учебника «Новой истории». *Правда*. 27.01.1936. С. 2.

Tunkina I. V. Akademik V. P. Buzeskul i sud'ba ego knigi «Vseobshchaya istoriya i ee predstaviteli v Rossii v XIX i nachale XX veka». Moskva: Indrik, 2008. S. 11–42. (In Russian)

Тункина И. В. Академик В. П. Бузескул и судьба его книги «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века». Москва: Индрик, 2008. С. 11–42.

Vodotyka S. Istorychna nauka USRR 1920-kh rokiv: sotsiolohichni, orhanizatsiini ta kontseptualni osnovy funktsionuvannia. Kherson: KhYuI KhNUVS, 2006. 335 s. (In Ukrainian)

Водотика С. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. 335 с.

Albert Venher

Candidate of History, Associate Professor

Oles Honchar Dnipro National University

72 Nauky Avenue, 49045, Dnipro, Ukraine

Email: vengeralbert@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

**THE SECTION FOR THE HISTORY
OF WESTERN EUROPEAN CULTURE
AT THE KHARKIV INSTITUTE OF PUBLIC EDUCATION**

In the early twentieth century, Ukrainian historical scholarship underwent a profound transformation driven by the entrenchment of a novel Marxist methodology and sweeping changes in the structure and organization of higher education. Universities as centers of academic life were abolished and replaced by institutes of public education, whose primary mission was teaching rather than research. To preserve the scholarly potential of university-level instructors, special research departments were established. The largest center for the study of world history in Kharkiv was the Department of the History of European Culture at the Kharkiv Institute of Public Education (KhINO), which included a Section for the History of Western European Culture specializing in the history of Europe from the Middle Ages to the modern era. The department recruited such prominent Kharkiv historians as V. Buzeskul and M. Holdin, whose research focused on modern history. It also hosted a graduate program; one of its first graduates, M. Pakul, subsequently joined the department's faculty. By the mid-1920s, the department boasted a substantial cohort of graduate students, most of them working in modern and, to a lesser extent, medieval history. The Section for the History of Western European Culture at the KhINO pursued wide-ranging research in modern history, with special attention to social movements, the history of the peasantry, and the development of European thought. Holdin worked on topics from agrarian policy and the labor movement to French socialism, while Buzeskul studied Western European historiography. The section's graduate students (Kytkiev, Chukmarov, Oleksandrov, and others) tackled problems of the Peasants' War in Germany, pre-scientific socialism, and materialist philosophy, producing some of the earliest Marxist interpretations of these subjects in the USSR. Their work contributed to the shaping of new approaches to the study of European history and bore fruit in important publications and document collections.

Keywords: historiography, historical scholarship, medieval history, Kharkiv, Kharkiv Institute of Public Education.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 05.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 05.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 10.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-07>
УДК 94(477.54)«1931/1933»:322

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ДУХОВЕНСТВО ХАРКІВЩИНИ В ЧАСИ ГОНІНЬ ТА ПОНЕВІР'ЯНЬ (1931–1933)

Стаття присвячена вивченню становища духовенства та релігійних громад Харківщини під час насильницької колективізації та Голодомору. Проаналізовано науковий доробок попередників та зроблено висновок, що хоча за останні десятиріччя з'явилися численні роботи, у яких висвітлено різні аспекти цієї проблематики, загалом розвиток подій у регіонах і особливості їх перебігу, зокрема в Харківській області, вивчені в історіографії все ще недостатньо та здебільшого поверхово, що робить її дослідження науково актуальним. Джерельна база статті ґрунтується на матеріалах періодики, опублікованих тематичних збірниках документів, а найважливішим її складником є раніше не опубліковані матеріали архівів. Насильницька суцільна колективізація сільського господарства супроводжувалась атеїстичним штурмом суспільства, форсованою його секуляризацією, різким погіршенням становища духовенства та релігійних громад усіх конфесій.

Як цитувати: Волосник Ю. Духовенство Харківщини в часи гонінь та поневір'янь (1931–1933). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 141–163. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-07>

How to cite: Volosnyk Yu. The Clergy of Kharkiv Region in a Time of Persecution and Hardship, 1931–1933. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 141–163. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-07> (In Ukrainian)

© Волосник Ю., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Для боротьби з релігією та духовенством більшовицька влада в умовах голоду і Голодомору активно застосовувала широкий набір методів: податковий натиск, непосильні натуральні поставки сільськогосподарської продукції та перешкодження священникам збору пожертвуваль, примусову купівлю облігацій державних позик, безпідставні штрафи, «трудова мобілізація», репресії, розкуркулення і вислання, заборону здійснювати богослужіння, відмову реєструвати священнослужителів, створення нестерпних умов їх перебування в селах і закриття молитовень. Нормою повсякденної поведінки представників місцевої адміністрації щодо духовенства та церковного активу стали відверта брутальність та приниження їх людської гідності, знущання над церковно- та священнослужителями, що нерідко набували демонстративного характеру, наруга над релігійними почуттями вірян, грубе порушення норм законодавства, зокрема свободи совісті.

Ключові слова: секуляризація, духовенство, конфесії, Голодомор, репресії, колективізація, церковний актив, свобода совісті.

Ця публікація є продовженням нашої попередньої статті (Volosnyk 2025, 132–151). Атеїстичний штурм суспільства радянською тоталітарною державою, поновлений у 1930-ті рр., супроводжувався масовим закриттям храмів, їхнім нищенням, переслідуванням духовенства й вірян, агресивною атеїстичною пропагандою. Цей потужний більшовицький «безбожний штурм» охопив усі без винятку регіони України. Однак попри те, що тема антирелігійних гонінь початку 1930-х рр. загалом отримала в останні десятиліття пристойне відображення в історіографії (Ignatusha 2004; Rubl'ova 2007; Lysenko 2011; Yevseeva 2012; Conquest 1993; Husband 1998; Luukkanen 1994), особливості перебігу тих трагічних подій в різних регіонах України, зокрема на Харківщині, що постраждала найбільше, все ще залишаються недостатньо вивченими.

Тому автор статті ставить за мету схарактеризувати становище духовенства та релігійних громад в умовах насильницької колективізації та Голодомору на Харківщині.

Хронологічні межі статті — 1931–1933 рр., тобто час проведення суцільної колективізації, Голодомору, початку здійснення «безбожної п'ятирічки».

Територіальні межі — територія Харківщини в адміністративних кордонах початку 1930-х рр.

Джерельною базою статті стали опубліковані тематичні збірки («Мартирологія українських церков у 4 т.», т. 1, 1987; «Голодомор 1932–1933 років на Харківщині», 2008), періодична преса («Безвірник», 1934), матеріали архівів (ДАХО, ЦДАВО України, ЦДАГОУ).

Під час проведення в країні суцільної примусової колективізації становище духовенства та релігійних громад різко погіршилось. За активної «допомоги» з боку влади інтенсивно відбувався процес скорочення чисельності релігійних громад. За інформацією очільника української «філії» спілки войовничих безвірників (СВБ) О. Г. Шліхтера, до ЦК КП(б)У лише за 1931 р. кількість релігійних громад в різних місцевостях УСРР (дані 120 районів) зменшилась на 15–50 % (а в деяких районах на обліку не перебувало вже жодної з них). І це при тому, що 1932 р. на території радянської України ще «залишалось 9 тис. молитовних будинків, 10 500 релігійних громад, 9200 слугівників (так у тексті — Ю. В.) культів всіх напрямків»¹ (Rubl'ova 2007, 205).

У першій половині 1930-х рр. тривав, постійно наростаючи, процес закриття церков і молитовень. Наприклад, за час з 1930 р. до початку 1934 р. в Україні було закрито понад 2 000 молитовних будинків, а понад третина релігійних організацій розпалася². За інформацією, що надходила з усіх районів УСРР до секретаріату президії ВУЦВК у лютому–березні 1932 р., вже чимала кількість храмів, які формально не були закриті, не використовувалась для богослужінь внаслідок «відсутності службовців культу». Повідомлення про це надійшли від переважної кількості районів УСРР (у Харківській області з Лозівського, Нововодолазького, Куп'янського, Старосалтівського, Ізюмського, Золочівського, Олексіївського, Сахновщанського, Балаклійського та багатьох ін.) вже навесні 1932 р.³

¹ ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українців). Ф. 1 (фонд ЦК КП(б)У). Оп. 20. Спр. 5309. Арк. 6.

² Антирелігійна робота між двома з'їздами ВКП(б). *Безвірник*. 1934. № 1. С. 3.

³ ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1 (фонд ВУЦВК). Оп. 8. Спр. 124. Арк. 6, 8, 34, 57, 73, 81, 86, 91, 132 зв., 145, 190, 199, 201, 203, 204, 211, 219, 223, 250.

Зокрема, за відомостями Петрівського райвиконкому Харківської області (березень 1932 р.), що були направлені до секретаріату президії ВУЦВК, у районі функціонували лише 10 молитовень, а не «функціонували через відсутність “служника культу”» — 4⁴. За інформацією Балаклійського райвиконкому (22 березня 1932 р.), у районі діяло 25 молитовень, тоді як «не використовується молитовень за відсутністю службовців культу» — 7⁵. Липецький райвиконком сповіщав секретаріат президії ВУЦВК 23 березня 1932 р., що 3 церкви «не використовується за браком служителів культу», тоді як «функціонує 10 молитовень»⁶. У Великобубнівському районі Харківщини станом на 16 березня 1932 р. функціонувало 17 молитовень, але 6 молитовних будинків не діяли через «відсутність службовців культу»⁷.

Уже в цей час в багатьох районах склалася ситуація, коли через брак кадрів духовенства не функціонувало непропорційно багато молитовень. Наприклад, в Олексіївському районі Харківщини у березні 1932 р., за даними райвиконкому, ще «працювало» 12 храмів, тоді як «б — не використовуються, бо немає служників культу» — тобто через нестачу священнослужителів не працювало 50 % храмів від кількості діючих⁸. У деяких районах Харківщини цей відсоток був ще вищий. Зокрема, з Сахновцанського району тоді ж надійшла інформація про те, що діючих храмів було 9, а таких, що «не використовуються через відсутність службовця культу» — 6 (тобто 2/3 від числа працюючих в районі молитовень не функціонували внаслідок «дефіциту» кадрів священнослужителів)⁹. Ще гірша була ситуація в Куп'янському районі: тут служба Божа відбувалася в 16 молитовних будинках, а 11 «за браком службовців (культу — Ю. В.)» не діяло. Тобто майже 69 % храмів від числа тих, що діяли в районі, не функціонували з причини «відсутності» кадрів духовенства¹⁰.

⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп.8. Спр.124. Арк. 219.

⁵ Там само. Арк. 6.

⁶ Там само. Арк. 8.

⁷ Там само. Арк. 57.

⁸ Там само. Арк. 34; Оп.6. Спр. 216. Арк. 7.

⁹ Там само. Оп. 8. Спр. 124. Арк. 250.

¹⁰ Там само. Арк. 73.

Така інформація від райвиконкомів звучить дивно, якщо згадати, що, за даними О. Г. Шліхтера, в Україні у 1932 р. ще нараховувалось 9 200 представників духовенства. Нагадаємо також, що станом на 1 січня 1933 р., за відомостями бюро культів Харківської міськради, у Харкові та приміській смузі (тобто з навколишніми населеними пунктами) було офіційно зареєстровано 235 служителів релігійного культу різних конфесій¹¹. Хоча навряд чи інформація бюро культів міськради є повною та вичерпною (оскільки на цей час деякі відомі в місті священнослужителі, що їх згадано в цьому документі, виїхали за кордон (Е. Мілейковський, С. Ляде) або були репресовані (П. Кратиров, В. Ільгін та ін.) чи перебували «на покої» або вже відійшли у вічність (П. Кратиров (помер невдовзі після засудження), С. Х. Самуелян, Р. А. Узбеков)¹² (Pravoslavnaia enciklopediya 2009, 363, 437).

Тобто справа була зовсім не у відсутності достатньої кількості кадрів духовенства, як це намагалась представити офіційна влада, а в іншому. Влада, особливо на місцях, як і раніше, чинила всілякі перешкоди та здійснювала шалений тиск на представників духовенства, залякуючи їх і змушуючи залишати свої парафії. У зв'язку з тим, що місцеві органи влади продовжували тиснути на духовенство, Чугуївське вікарне управління в червні 1932 р. скаржилося до відділу культів ВУЦВК, що сільради Троїцького району «...шляхом адміністративного впливу на духовенство і церковні ради перешкоджали здійсненню богослужінь храмах, фактично не закритих», що районна влада «...не виправляє перегини сільрад, які порушують радянське законодавство». У цій скарзі також ішлося про те, що «у селах Троїцького району... під тиском сільрад священники змушені були залишати свої парафії, і знов призначених священників сільради не допускають здійснювати богослужіння. В селах Сиротино та Н.-Красне сільради здійснюють тиск на священників з метою змусити їх залишити парафії»¹³. Всеукраїнська церковна рада УПЦ у Харкові в жовтні 1931 р. у своєму зверненні до ВУЦВК зазначала,

¹¹ ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-845 (фонд Харківського окрвиконкому). Оп. 2. Спр. 1081. Арк. 1–7. Підраховував автор.

¹² Там само. Арк. 1–7; Спр. 938. Арк. 152.

¹³ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 177. Арк. 29–29 зв.

що в тих районах, де парафії і храми ще не ліквідовані, «... місцева влада утруднює використовувати релігійним громадам свої храми, утворює такі умови, при яких священник ніяк не може перебувати в парафії»¹⁴.

В Охтирському районі в 1932 р. у громади євангельських християн-баптистів місцевою владою без будь-яких пояснень були відібрані релігійні книжки та заборонено «проведення молитовних зборів»¹⁵. Нерідкими також були й випадки фізичного насильства, побиття церковнослужителів, погрози зброєю (не кажучи вже про повсякденне моральне приниження духовенства) з боку місцевих можновладців (і не лише їх), що уособлювали тоталітарну владу на місцях¹⁶. Зокрема, голова сільради с. Ніколаївка (Дворічанський район Харківщини) М. Колесников (1931 р.) побив місцевого священника В. Долгова і тероризував інших священників, яких призначали в Ніколаївку. Через це, як вказувалося у надісланій скарзі, «упродовж року вікарне управління не може призначити постійного священника»¹⁷. У липні 1932 р. ВУЦВК переслав до Охтирського райвиконкому скаргу «служника культу» с. Журавного М. Коренєва про «виселення його з квартири та відібрання зерна й картоплі». У надісланій відповіді райвиконком без «зазріння совісті» повідомив ВУЦВК, що М. Коренєва з квартири «ніхто не виганяв», «зерна та картоплі не забирали» та що він сам «залишив с. Журавне»¹⁸.

У листі-відповіді до секретаріату ВУЦВК (січень 1932 р.) Олексіївський райвиконком Харківщини був змушений визнати, що в с. Друга Старовірівка місцева сільрада вчинила «натиск на прибулого попа» Є. Сапухіна, який приїхав у село вже після офіційної реєстрації в райвиконкомі. За словами останнього, його не тільки не допустили «до виконання пастирських обов'язків», але й вигнали зі Старовірівки¹⁹. Сільрада

¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 199. Арк. 8.

¹⁵ Там само. Спр. 177. Арк. 116.

¹⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 320, 321; ДАХО. Ф. Р-408 (фонд Харківської міськради). Оп. 8. Спр. 1913-б. Арк. 61–61 зв.

¹⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 179. Арк. 269.

¹⁸ Там само. Спр. 177. Арк. 111–112.

¹⁹ Там само. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 7, 144.

с. Береки «різними заходами перешкоджала місцевій релігійній громаді заарендувати квартиру для служника культу», а отже, позбавляла священника можливості проживати в цьому селищі²⁰. Голова Куземівської сільради на Куп'янщині (листопад 1932 р.) щоденно погрожував «службовцю культу» Я. Сороці арештом, тюрмою, знущався з нього в присутності міліціонера та активістів, використовуючи ненормативну лексику, і вимагав залишити с. Куземівку²¹.

Важким тягарем для кліриків, що мешкали в сільській місцевості, було притягнення їх до виконання різних натуральних поставок, зокрема картоплі та м'яса. Хоча законом було заборонено притягати священнослужителів до виконання таких поставок, якщо вони не займалися сільським господарством, але влада на місцях постійно вдавалася до таких дій²². Незаконного обкладання (1932 р.) натуральним податком у 15 пудів картоплі (це майже чверть тонни!) зазнав священнослужитель хутора Шевченка (що біля Харкова) К. Владиков. Ринкова вартість 15 пудів картоплі становила 500 крб — великі гроші на той час²³. Священнослужитель релігійної громади с. Опришек Глобинського району Харківської області М. І. Комарецький скаржився на дії сільської ради (1932 р.), яка оподаткувала його м'ясним податком в розмірі 66 кг м'яса, хоча він «ніколи жодного зв'язку з сільським господарством не мав»²⁴.

При цьому представники влади виявляли свавілля та нерідко відверту брутальність щодо священнослужителів. Ось типовий приклад. У травні 1933 р. священник с. Міхновки Решетилівського району Харківської області О. Васановський звернувся до секретаріату ВУЦВК із заявою, в якій повідомляв про незаконне притягнення його до виконання м'ясозаготівель за куркульською ставкою — 94 кг м'яса²⁵.

²⁰ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 7.

²¹ Там само. Оп. 7. Спр. 197. Арк. 155, 158–158 зв.

²² Там само. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 303, 333, 335.

²³ ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 8. Спр. 1913-б. Арк. 49.

²⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 161.

²⁵ Там само. Арк. 253.

Він звернувся по допомогу до прокуратури, але отримав відмову. Тим часом міліція склала акт про злісне ухиляння священнослужителя від виконання обов'язкових поставок, щоб притягти до кримінальної відповідальності. Голова сільради Тертичний викликав священника до сільради, кричав на нього й лаявся, погрожуючи: «ідіот, я тобі голову поверну назад, душу вон, а гроші плати». Потім посадив його під арешт на дві доби, після цього знову арештував, протримав у сільраді цілий день, не давши священнику здійснити богослужіння в церкві. Напередодні Великодня 1933 р. Тертичний знову протримав Васановського в сільраді під арештом і не дав здійснити урочисте пасхальне богослужіння²⁶.

Місцева влада не припиняла практику примусового нав'язування священнослужителям купівлі облігацій державних позик, попри те, що офіційно така заборонялася²⁷. Віряни Ново-Георгіївської церкви с. Ново-Олександрівка Троїцького району в січні 1932 р. скаржилися до ВУЦВК на дії місцевої влади, яка «запропонувала» служителю культу придбати позику на 300 крб, а коли він відмовився, то йому заборонили здійснювати «релігійні потреби»²⁸. Голова Дементіївської сільради Липецького району в серпні 1932 р. заборонив проведення богослужінь у місцевій церкві, «заарештував голову церковної ради та служителя культу», примусив їх купити облігацій держпозики на суму 700 крб та наклав податок у розмірі 1 652 крб²⁹.

І. Власовський, посиляючись на нариси протоієрея Демида Бурка «З книги буття Української Церкви», опубліковані в журналі «Рідна Церква», зазначає, що він «подає цінні відомості зі стану УАПЦ в Україні 30-их рр., але, на жаль, в тих нарисах мемуарного характеру скупі фактичного історичного матеріалу з життя УАПЦ в тих часах». «В 1931 й 1932 рр., — пише о. Бурко, — плановий погром Церкви на Україні та й у всьому СССР наче був притих, можливо з причин обурення в Європі. Советська преса почала частіше писати, що влада,

²⁶ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 253–253 зв.

²⁷ ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 8. Спр. 1912. Арк. 52–52 зв.

²⁸ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 177. Арк. 66.

²⁹ Там само. Спр. 200. Арк. 1, 2.

мовляв, не переслідує Церкви, а дозволяє лише вільну антирелігійну пропаганду, що ліквідація парафій та знесення церков dokonується “з волі трудящих”. Про заслання та замучених священнослужителів та преса мовчала; іноді лише подавались короткі вістки, що такого-то єпископа заарештовано “як контрреволюціонера”. Але офіційне тимчасове послаблення советських утисків на Церкву не перешкоджало активістам антирелігійної пропаганди на місцях. Кожен з них міг тероризувати священників, а то й позбавляти їх життя, кожен мав право збиткуватися над святощами й руйнувати церкви, не відповідаючи за ці злочинства. Таких фактів було дуже багато» (Vlasovs'kiy 1998, 325).

Тривали розкуркулення і репресії. В цей час розкуркулили значну кількість церковного активу — церковних старост, регентів церковних хорів, сторожів, членів церковних рад і п'ятидесятків. У березні 1931 р. у с. Колупаївці Липецького району був заарештований ДПУ за антирадянську агітацію та висланий до Північного краю терміном на 3 роки церковний староста Ф. І. Рошупкін (Reabilitovani istoriieiu 2008, 1, ch. 2, 354). Церковний староста с. Велика Цапівка Золочівського району Т. П. Тельний 1932 р. був розкуркулений і в квітні того ж року висланий в адміністративному порядку за межі України (Reabilitovani istoriieiu 2005, 1, ch. 1, 479). 1931 р. було розкуркулено колишнього псаломщика храму Різдва Божої Матері с. Черкаські Тишки О. П. Семейкіна (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 434). За повідомленням протоієрея Архангело-Михайлівської церкви М. Ільїна с. Ново-Краснянки (Куп'янщина) (серпень 1931 р.), багато членів церковної п'ятдесятки зазнали розкуркулення³⁰.

Однією з форм тиску на духовенство була заборона священнослужителям ходити по будинках вірян з молитвою для збирання пожертвувань, що набувало особливого значення в умовах голоду і Голодомору 1931–1933 рр. Зокрема, начальник Печенізького району міліції в повідомленні, що було направлено до адміністративного управління НКВС УСРР (січень 1931 р.) повідомляв (далі мовою оригіналу — Ю. В.): «Цим доно-

³⁰ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 171. Арк. 22 зв.

шу, що Н.-Бурлуцькій релігійній громаді тимчасово відмінено збирати добровільні пожертвування на користь церкви, так як по Н.-Бурлуцькій сільраді стягували другі податки, а також село на той момент було в напруженому стані проти всіх кампаній»³¹. Це означало, що і релігійна громада, і духовенство мали залишитися без будь-яких коштів. У травні 1931 р. секретаріат ВУЦВК переслав до Балаклійського райвиконкому «...заяву служника релігійного культу Миколи Суслова — мешканця с. Вишневе про заборону ходити йому з молитвою по хатах віруючих перед релігійними святами»³². Священнослужитель с. Благодатного Великобурлуцького району М. Тимофіїв наприкінці грудня 1932 р. теж скаржився до секретаріату ВУЦВК, що місцевий райвиконком «заборонив йому ходити по будинках віруючих з молитвою перед релігійними святами — Різдвом та Пасхою». Секретаріат ВУЦВК нагадав райвиконкому, що «відвідування служителями культу будинків віруючих дозволяється безперешкодно» і що вони «мають право збору пожертв під час відправи по будинках віруючих перед святами Різдва і Пасхи»³³.

Одним з дієвих засобів обмеження діяльності духовенства була безпідставна відмова в реєстрації священнослужителів в адміністративних органах. Нагадаємо, що чинним законодавством був встановлений порядок, за яким «жодний служник культу не повинен приступати до виконання своїх релігійних обов'язків до реєстрації в окладмінвідділі чи в райадмінвідділі...»³⁴. Рубежанський райвиконком (1932 р.) чинив перешкоди реєстрації «службовців культу», зокрема не брав на облік «службовця культу» С. Лядського при Троїцькому молитовному будинку»³⁵. Керівництво Сватівського райвиконкому (березень 1932 р.) не лише відмовилося взяти на облік «службовців культу при Сошественському молитовному будинку» в с. Сватово, але й звернулося до ВУЦВК з клопотанням відмовити священнослужителям С. Зуммеру

³¹ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 315.

³² Там само. Спр. 215. Арк. 186.

³³ Там само. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 413–414.

³⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 5 зв.

³⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 171. Арк. 17, 28.

та Н. Чернявському в реєстрації, мотивуючи це тим, що останній нібито «групував навколо себе всю контрреволюційну наводоч, яка проводила агітаційну роботу проти колгоспів...»³⁶. Охтирський райвиконком (березень 1932 р.) безпідставно відмовлявся брати на облік «служителя культу» В. Богданця, без чого той не міг провадити служби³⁷.

А Петрівський райвиконком Харківщини у квітні 1931 р. пішов ще далі, ухваливши спеціальну директиву, що забороняла (всупереч конституції) священнослужителям «відправляти релігійні треби для віруючих». Служителю культу Я. Г. Мартинову райвиконкомом навіть було надано про це спеціальну довідку³⁸. Віряни с. Ольшани Харківської округи (жовтень 1931 р.) також скаржилися до ВУЦВК, що місцева влада заборонила їм відправляти «релігійні потреби»³⁹.

Раніше, у липні 1931 р., секретаріат ВУЦВК надіслав до Чугуївського райвиконкому лист від місцевих священнослужителів, які скаржилися на заборону відправляти їм релігійні треби⁴⁰. Священник Введенської церкви с. Нижньої Писарівки С. Полікарпов (червень 1931 р.) здійснював панахиди на місцевому цвинтарі в день проводів, за що місцева влада на нього наклала штраф 100 крб. У ВУЦВК, куди він звернувся з заявою, йому роз'яснили, що штраф не є законним, а до Старосалтівського райвиконкому було надіслано відповідне повідомлення про звільнення священнослужителя від сплати штрафу. Та коли Полікарпов з'явився в Нижній Писарівці, його негайно викликали до сільради та посадили під арешт. Разом із священником за несплату такого штрафу посадили й голову місцевої церковної ради та деяких її членів. Такі арешти тривали декілька днів поспіль, поки не було сплачено штраф. Лише після цього їх звільнили⁴¹.

Аналогічні дії з боку влади навесні 1931 р. відбулися в с. Хотімлі, де на священнослужителів Чугуївського вікаріатства (6-й округ)

³⁶ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 180. Арк. 112.

³⁷ Там само. Спр. 177. Арк. 114.

³⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 133.

³⁹ Там само. Спр. 214. Арк. 92.

⁴⁰ Там само. Спр. 217. Арк. 44.

⁴¹ Там само. Оп. 7. Спр. 179. Арк. 267–267 зв.

М. Помізанського та Семенова головою Хотімлянської сільради також було складено акти за здійснення ними панакхид на цвинтарях Хотімлі та Нижньої Писарівки без дозволу Старосалтівського райвиконконкому (Ignatuscha 2004, 221). Це при тому, що секретаріат ВУЦВК у травні 1931 р. дав роз'яснення «що відправу панакхидок на кладовищах не можна вважати за публічну релігійну церемонію, тому... будь-якого дозволу як релігійній громаді, так і віруючим брати не треба»⁴².

Однак навіть після цього мало що змінилося. Про це, зокрема, свідчить звернення від 18 квітня 1932 р. єпископа Гавріїла, який від імені Чугуївського єпархіального управління, просив інспектора культів при секретаріаті ВУЦВКу скасувати незаконне розпорядження Старосалтівського РВК про заборону благочинному служити панакхиди на кладовищах. «Поховання без молитви також поступово ставало сумною новою традицією», — зазначає Т. Євсєєва (Yevseeva 2004, 329).

В умовах колективізації типовими явищами були такі дії з боку представників місцевої влади та активістів щодо релігійних громад і духовенства, які ображали релігійні почуття вірян⁴³. Зокрема, восени 1931 р. до ВУЦВК надійшла заява від Тучнянської общини євангельських християн Ульяновського (Харківщина) району, де йшлося про одну з таких витівок з боку голови сільради (далі мовою оригіналу): «... 20 вересня 1931 р. о 10 год. вечора головою сільради П. Барановим зроблений такий вчинок: не запитавши общини і її п'ятидесятки, не діждавшись ключа від молитовного будинку...», він зламав двері і «увійшовши у молитовний будинок відкрив комсомольські збори, котрі проводив у картузах і з курінням табаку...». Після комсомольських зборів у приміщенні молитовні залишилось багато недопалків «і плакатів, писаних на бумазі та по кафедрі»⁴⁴. У своєму поясненні Баранов все заперечував, а скаргу пояснив помстою з боку керівників місцевої громади баптистів⁴⁵. Загалом під час колективізації, як слушно зазначає

⁴² ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 129.

⁴³ Там само. Спр. 218. Арк. 94, 106, 165; Оп. 7. Спр. 172. Арк. 102; ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 8. Спр. 1913-б. Арк. 8 зв.

⁴⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 165.

⁴⁵ Там само. Арк. 168.

О. Лисенко, була постійна «наруга сільських активістів над релігійними віруваннями селянства, що зачіпала як внутрішній психологічний стан селянина (віра в Бога, потойбічний світ як перспективу “вічного радісного життя”, уявлення про справедливую побудову “світу на основі божих заповідей”), так і символи (ікони, хрести, церковні будівлі, священні могили)» (Lysenko 2011, 37, 176).

У квітні 1933 р. 66-річний протоїєрей Різдва-Богородичної церкви с. Вишневого Балаклійського району Іван Жилін скаржився інспектору релігійних культів ВУЦВК Г. Катуніну на свавілля голови місцевої сільради Ільченка. Останній, як зазначав Жилін, «13 квітня ... взяв мене з церкви у сільраду, лаяв мене поганими словами, не дав служити Страсті Господні, посадив мене під арешт на замок і тримав чотири дні голодним, 16 квітня наказав забиратися з Вишневого і не служити в церкві, відібрав ключі від церкви за те, що немає (церковної — Ю. В.) п'ятидесятки... З ним брали участь лаяли і безчестили мене його співробітники ... Жінки просили голову Ільченка відпустити мене служити в церкву та обіцяли сплатити податки, але він їх вигнав з сільради. Таким чином парафіяни на Пасху залишились без богослужіння, а я опинився викинутим на вулицю без роботи та без квартири»⁴⁶. Але на цьому поневіряння І. Жилина не скінчились. Після свого вигнання він оселився на квартирі на хуторі Дудниковка, але невдовзі сільрада заявила господині будинку, що якщо «вона буде тримати попа у себе на квартирі, то її вигонять з колгоспу». В інспектора культів ВУЦВК Жилін запитував: «Що робити? Порадьте, де мені жити можна і де мені можна працювати, щоб не пропасти з голоду на вулиці»⁴⁷.

У створеній більшовицькою владою атмосфері класової ненависті та антирелігійної істерії, що охопила країну на початку 1930-х рр. відбувалися вбивства священнослужителів. Зокрема, наприкінці травня 1933 р. в одному з сіл Ізюмського району був убитий 73-річний священнослужитель С. Р. Евва⁴⁸. Сучасні дослідники наводять факти

⁴⁶ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 236.

⁴⁷ Там само. Арк. 236 зв.

⁴⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Харківська область. Кн. 2. Харків: Золоті сторінки, 2018. С. 193.

жорстоких вбивств священнослужителів, що відбувалися і в інших районах, що входили тоді до складу Харківської області (Olits'kuj 2018, 91–92).

На початку 1930-х рр. знов спостерігається посилення тиску з боку владних структур на духовенство і вірян, вчинення різних перешкод під час здійснення релігійних обрядів — освяченні джерел, полів, проведенні хресних ходів тощо. Робилося це найчастіше з надуманих причин. Наприклад, напередодні свята Хрещення Господнього (січень 1932 р.) керівник міліції м. Чугуєва відмовив місцевій громаді вірян у проведенні традиційного Хресного ходу, пояснюючи це тим, що в місті розміщуються військові частини і Хресний хід, мовляв, «буде заважати рухові й безпеці» (Ignatuscha 2004, 221). Це були явно незаконні дії з боку органів влади на місцях.

Використовувався і такий метод «впливу» на духовенство, про який у своєму листі (грудень 1932 р.) до секретаріату ВУЦВК обурено згадував патріарший екзарх в Україні митрополит Харківський Костянтин (Дьяков): «...Екзарше управління в Україні просить секретаріат ВУЦВК зробити своє залежне (так у тексті — Ю. В.) розпорядження районам України взагалі відносно припинення безцільних викликів духовенства в сільраду, і навіть найчастіше вночі, де допускаються знущання над духовенством і без того знемагаючим від непосильних та безкінечних податків»⁴⁹.

Широко продовжували використовувати «трудові мобілізації» священнослужителів для виконання (у примусовому порядку) різних робіт. За ухиляння від них священнослужителів нещадно штрафували⁵⁰. Наприклад, у с. Липці Липецького району Харківщини сільська рада притягла в примусовому порядку священників К. Попова та О. Бутова до роботи на городах, а в с. Константинівка Краснокутського району до роботи знов (як і в попередні роки) були притягнуті священник П. Сухов і члени його родини. Такі випадки, судячи зі звернення влітку 1931 р. голови обновленського священного синоду митрополита

⁴⁹ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 1.

⁵⁰ Там само. Арк. 267.

Пимена до ВУЦВК, були зовсім не поодинокі⁵¹. За інформацією, що була надіслана до ВУЦВК з Харківського округу Олексіївським райвиконкомом у січні 1932 р., визнавалися факти незаконних дій влади щодо духовенства, зокрема й примусове притягнення «в с. Лозова служника культу Соломка до копання буряків разом з усіма позбавленцями» тощо⁵².

Чимало проблем для священнослужителів створило скасування сплати військового податку та заміна його трудовою повинністю («трудовим відбутком» мовою закону УСРР від 7 грудня 1930 р.), яку в обов'язковому порядку мали відбувати служителі релігійних культів віком від 20 до 40 років. При цьому один з пунктів закону передбачав: «Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт та систематичне невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилу від виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність залежно від характеру зламання» (цит. за: Yevseeva 2012, 157, 159).

Притягнутих до трудової повинності священнослужителів влада використовувала переважно на важких фізичних роботах, нерідко у віддалених районах України, без надання днів відпочинку та без повідомлення їм чіткого терміну проходження повинності. Священники І. Веснянцев, О. Діонісєв, Ф. Шкуратенко, що відбували трудову повинність на Харківському тракторобуді, у своєму зверненні до митрополита Костянтина (травень 1931 р.) просили його клопотати перед «вищими громадянськими властями про скорочення нам терміну відбування труд повинності». Зі схожим клопотанням невдовзі звернувся й псаломщик О. Чумаковський, який просив замінити трудову повинність на сплату грошового податку⁵³. Внаслідок цього нововведення не лише священнослужителі, але й їхні сім'ї опинилися в дуже скрутних умовах, оскільки на термін проходження ними трудової повинності парафії залишалися

⁵¹ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 267.

⁵² Там само. Спр. 216. Арк. 7.

⁵³ Там само. Спр. 218. Арк. 255, 256.

без священнослужителів, без здійснення богослужінь, а отже, релігійні общини залишалися без коштів і родини священників були позбавлені коштів для існування⁵⁴. Один зі згаданих вище кліриків священник Кирило-Мефодіївської церкви с. Райгородка 2-го Куп'янського благочиння І. Т. Веснянцев «мав сім'ю з 4 душ». Він спочатку виконував військово-трудова повинність в м. Коростені (на Волині), працюючи на важких роботах в каменоломні, а потім на Харківському тракторобуді та поінформував ще в березні 1931 р. митрополита Костянтина про своє скрутне становище⁵⁵. Священнослужитель тоді також повідомив, що, попри наказ наркомату праці УСРР про демобілізацію тих, хто відбуває трудову повинність, його не звільняють⁵⁶ (Yevseeva 2012, 163).

Отже, для врегулювання цього питання та полегшення становища представників духовенства, що проходили трудову повинність, патріарший екзарх митрополит Харківський і Охтирський Костянтин Дьяков мусив звертатися до ВУЦВК. В одному з таких звернень до вищої влади (червень 1931 р.) він вказував, що «...сім'ї призваних приречені на голодне існування» і просив ВУЦВК «полегшити важке становище служителів культу», притягнутих до трудового відбутку⁵⁷ (Yevseeva 2012, 164).

Керівництво радянсько-компартійних органів та очільники органів держбезпеки, нагнітаючи антирелігійну атмосферу в країні, всіляко намагалися представити релігійні конфесії у виключно негативному світлі, спотворити картину їх реальної діяльності, приписати їм неіснуючі «контрреволюційні злочини» та наміри. Доповідаючи у ЦК КП(б)У про масовий вихід селян з колгоспів України (липень 1932 р.), заступник голови ДПУ УСРР К. М. Карлсон наголошував: «В деяких місцях посиленню тенденцій до виходу з колгоспів сприяє діяльність куркульського, церковного та іншого ворожого елементу, спрямована на розвал колгоспів...»⁵⁸.

⁵⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 144, 255–259 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 58, 259.

⁵⁶ Там само. Арк. 58.

⁵⁷ Там само. Арк. 144–144зв.

⁵⁸ Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. Харків: Оригінал, 2008. С. 39.

Тим самим виправдовувалась необхідність посилення репресій проти духовенства і вірян. Зокрема, якщо за період вересень-листопад 1932 р. трійкою та особливою нарадою ДПУ УСРР було розглянуто 23 справи про «церковно-сектантську контрреволюцію» з 45 звинуваченими⁵⁹, то лише за час з кінця листопада 1932 р. до 1 січня 1933 р. секретно-політичний відділ ДПУ УСРР за звинуваченням у «церковно-сектантській контрреволюції» заарештував уже 738 осіб, з яких 183 були діючими служителями культу, а ще 54 — колишніми⁶⁰.

У своїх оцінках діяльності «церковників» не «відставало» від чекістів і керівництво української філії СВБ. «Релігійники... докладають усіх сил, щоб пристосувати свою реакційну діяльність до сучасних умов, діяльність, спрямовану проти будівництва соціалізму. Слід відмітити, що в деяких випадках це їм вдається...», — читаємо в матеріалах до доповіді «Про стан та перспективи антирелігійної роботи на Україні», що їх підготував для ЦК КП(б)У «головний атеїст» УСРР О. Г. Шліхтер (квітень 1932 р.). «...Немає жодного заходу партії та уряду, проти якого б не виступали релігійні організації всіх мастей. Є цілком певні факти участі церковників і сектантів у всіляких змовах проти колгоспів, проти незаможників, проти сільських активістів»⁶¹. Серед численних звинувачень у різних «контрреволюційних» злочинах «церковників» пролунало з метою дискредитації духовенства і вірян звинувачення «... про переховування релігійниками хліба по вітцях, ямах, могилах на цвинтарі», зокрема на Куп'янщині та в інших районах УСРР⁶².

Використовуючи подібні звинувачення як привід, влада проводила обшуки в представників духовенства в пошуках прихованих запасів збіжжя. Проте наслідки таких перевірок виявились скромними. Зокрема, наприкінці грудня 1932 р. заступник голови раднаркому УСРР К. Сухомлін у доповідній записці до ЦК КП(б)У навіть навів «випадок

⁵⁹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упор. С. Богунов. Київ: «КМА», 2008. С.473–474.

⁶⁰ Там само. С. 487–489.

⁶¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5309. Арк. 7.

⁶² Там само. Арк. 8.

з попом с. Лиговки, під час обшуку в якого знайдено лише 22 фунти зерна»⁶³ (пер. з рос.)^{*}.

Голодомор 1932–1933 рр. забрав життя багатьох представників духовенства. Матеріали «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.» дозволяють зробити висновок, що жертвами Голодомору на території Харківщини є щонайменше 11 служителів культу, з яких 4 священники. До цієї цифри не входять 3 померлі церковні сторожі та дружина священника⁶⁴.

Проте й в умовах Голодомору представники церкви, самі сильно потерпаючи від голоду, намагалися надати можливу допомогу голодуючим селянам, що в цей період масово заповнили міста, сподіваючись отримати продовольчу допомогу. Наприклад, глава УПЦ митрополит І. Павловський та настоятель Воскресенського собору в Харкові протоієрей М. Кохно, всупереч забороні представників радянської влади впускати до церков голодуючих селян, порушили цю вимогу 1933 р. Голодуючим не лише дозволили постійно перебувати в соборі, але й організували їм допомогу. За ці дії І. Павловського та М. Кохна заарештували, їм винесли суворе попередження, а невдовзі, у лютому 1934 р., Воскресенський собор було закрито та незабаром зруйновано⁶⁵.

Прийдешнє майбутнє не «обіцяло» священнослужителям нічого доброго. У своєму виступі на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.) Й. Сталін, підбиваючи підсумки першої п'ятирічки, заявив: «Опинились вибитими з колії останні рештки вмираючих класів: приватні промисловці та їхня челядь, приватні торгівці... колишні

⁶³ Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 113.

^{*} Тут і далі, якщо не вказано інше, усі переклади належать авторові.

⁶⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Харківська область. Кн. 1. Харків: Фоліо, 2008. С. 303, 486, 530, 543, 566, 595, 683, 803, 838; Кн. 2. Харків: Золоті сторінки, 2018. С. 134, 222, 416, 482, 319, 328, 601. На жаль, в документах у багатьох випадках соціальний стан померлого та причина смерті взагалі не вказувалися.

⁶⁵ Мартирологія українських церков у 4 т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. С. 1038.

дворяни та попи, куркулі та підкуркульники...та усі інші антирадянські елементи». І далі вже в дусі власної теорії «загострення класової боротьби» наголошував: «...ці колишні люди розповзлися по наших заводах і фабриках, по наших установах...колгоспам і радгоспам... З чим вони прийшли туди? Звісно, з почуттям ненависті до радянської влади, з почуттям лютої ворожнечі...Єдине, що залишається їм робити, — це капостити та шкодити робітникам, колгоспникам, радянській владі, партії. І вони капостять як тільки можуть... Завдання полягає в тому, щоб вибити цих колишніх людей з наших же власних підприємств та установ і остаточно їх знешкодити» (пер. з рос.), — давав настанови компартійно-радянському апарату та органам НКВС радянський диктатор⁶⁶.

Отже, наведений матеріал свідчить, що на початку 1930-х рр. духовенство на Харківщині, як в усій країні, опинилося у край тяжкому становищі. Форсована секуляризація суспільства в її радянському виконанні супроводжувалася безпрецедентним в історії широкомасштабним насильством. Більшовицька держава, реалізуючи на практиці «безбожну п'ятирічку» в умовах насильницької колективізації та Голодомору, здійснювала політику гонінь та переслідувань священно- та церковнослужителів і вірян. Використовуючи широкий арсенал методів — репресії, залякування, адміністративні обмеження, позаекономічний примус та економічний натиск, влада робила все від неї залежне, щоб знекровити духовенство, зменшити його чисельність, підірвати авторитет священнослужителів, звести нанівець або істотно послабити вплив інституту релігії та церкви в радянському суспільстві.

«Нормою» поведінки можновладців на місцях (з мовчазного «благословіння» центральної влади та в умовах фактичної безкарності) щодо духовенства, церковного активу та вірян нерідко були відверта брутальність, приниження людської гідності, систематичне знущання над священнослужителями, що часто мало демонстративний характер, а також грубо порушувало норми законодавства про свободу совісті.

Внаслідок цього на Харківщині вже на початку 1930-х рр. значна кількість формально ще не закритих храмів перестала функціонувати

⁶⁶ Сталин И. Итоги первой пятилетки. Доклад 7 января 1933 г. *Сочинения*. Т. 13. Москва: Госполитиздат, 1951. С. 207, 211.

через штучно створені владою перешкоди духовенству здійснювати богослужіння та постійне перешкоджання дозволеній чинним законодавством релігійній діяльності.

Список літератури / References

Husband W. B. Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance, 1917–1932. *Journal of Modern History*. Vol. 70. No. 1. PP. 74–107. <https://www.doi.org/10.1086/235003>

Ignatuscha O. Instytutysijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.). Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s. (In Ukrainian)

Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.

Konkvest R. Zhnyva skorboty: radians'ka kolektyvizatsiia i holodomor. Kyiv: Lybid', 1993. 235 s. (In Ukrainian)

Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 235 с.

Luukkanen A. The Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party, 1917–1929. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1994. 274 p.

Lysenko O. Diial'nist' sil's'kykh aktyvistiv iak odyz z faktoriv vynyknennia selians'kykh povstan' vesnoi 1930 r. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty* [History of Ukraine: Little-Known Names, Events, and Facts]. 2011. Vyp. 37. S. 166–179. (In Ukrainian)

Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 166–179.

Olits'kyj V. O. Blazhenni hnani za pravdu... (represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Sumschyni v 1920–1930-ti roky. Sumy: Trytoriia, 2018. 242 s. (In Ukrainian)

Оліцький В. О. Блаженні гнані за правду... (репресії проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки. Суми: Тристорія, 2018. 242 с.

Pravoslavnaya enciklopediya Khar'kovschiny / Sost. i otv.red. A. D. Kaplin. Kharkov: Maydan, 2009. 564 s. (In Russian)

Православная энциклопедия Харьковщины / Сост. и отв. ред. А.Д. Каплин. Харьков: Майдан, 2009. 564 с.

Reabilitovani istoriiei. Kharkivs'ka oblast'. Kn.1, ch.1 / Obl. red. kol.: Dulub V. H., Bakirov V. S., Yarmysh O. N. ta in. Kharkiv: Oryhinal, 2005. 800 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн.1, ч.1 / Обл. ред. кол.: Дулуб В. Г., Бакіров В. С., Ярмиш О. Н. та ін. Харків: Оригінал, 2005. 800 с.

Reabilitovani istoriiei. Kharkivs'ka oblast'. Kn. 1, ch. 2 / Obl. red. kol.: Terekhov I. O. ta in. Kyiv; Kharkiv: Oryhinal, 2008. 672 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1, ч. 2 / Обл. ред. кол.: Терехов І. О. та ін. Київ; Харків: Оригінал, 2008. 672 с.

Rubl'ova N. Represii proty «tserkovnykiv i sektantiv» v URSR, 1917-1939 rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB* [From the Archives of the VUChK-GPU-NKVD-KGB]. 2007. No. 1 (28). S. 205–219. (In Ukrainian)

Рубльова Н. Репресії проти «церковників і сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 1 (28). С. 205–219.

Vlasovs'kiy I. F. Narysy istorii Ukrain'skoi Pravoslavnoi Tserkvy. Repryn. vyd. V 4 t. T. IV. Ch. 1. Kyiv: Ukrain'ska Pravoslavna Tserkva Kyivs'koho patriarkhatu, 1998. 384 s. (In Ukrainian)
Власовський І. Ф. Нариси історії Української Православної Церкви. Реприн. вид. В 4 т. Т. IV. Ч. 1. Київ: Українська Православна Церква Київського патріархату, 1998. 384 с.

Volosnyk Yu. Dukhovenstvo Kharkivschyny v umovakh pochatku kolektyvizatsii (druha polovyna 1929 — kinets' 1930 rokiv). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2025. Vyp. 67. S. 132–151. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07> (In Ukrainian)

Волосник Ю. Духовенство Харківщини в умовах початку колективізації (друга половина 1929 — кінець 1930 років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 132–151. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07>

Yevseeva T. Zapil'ne rushennia/tylove opolchennia iak riznovyd hromadians'kykh obov'iazkiv pravoslavnoho kliru v 1930-ti rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, and Inquiries]. 2012. Vyp. 21. S.157–165. (In Ukrainian)

Євсєєва Т. Запільне рушення/тилове ополчення як різновид громадянських обов'язків православного кліру в 1930-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2012. Вип. 21. С.157–165.

Yevseeva T. T. Diial'nist' spilky «voiovnychkh bezvirnykiv» Ukrainy pid chas sutsil'noi kolektyvizatsii 1929–1933 rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, and Inquiries]. 2004. Vyp. 11. S. 303–331. (In Ukrainian)

Євсєєва Т. Діяльність спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 303–331.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

THE CLERGY OF KHARKIV REGION IN A TIME OF PERSECUTION AND HARDSHIP, 1931–1933

The paper considers the situation of the clergy and religious communities of Kharkiv region during the violent collectivization campaign and the Holodomor. A review of the existing scholarship leads to the conclusion that, while numerous studies addressing various aspects of this subject have appeared in recent decades, the regional dimension of events, including in Kharkiv Oblast, remains insufficiently and largely superficially treated in the historiography. Further research in this area is both timely and necessary. The paper's source base encompasses periodical publications, published thematic document collections, and, most importantly, a wide range of unpublished archival materials. The violent wholesale collectivization of agriculture was accompanied by an atheist assault on society, forcible secularization, and a sharp deterioration in the position of the clergy and religious communities of all confessions. In its campaign against religion and the clergy, the Bolshevik regime deployed, amid conditions of hunger and famine, a wide arsenal of methods: tax pressure, crushing requisitions of agricultural produce, obstruction of priests' collection of donations, forced buying of government bonds, frivolous fines, "labor mobilizations", repression, dekulakization and deportation, prohibition of religious services, refusal to register clergy, the creation of intolerable conditions for their residence in villages, and the closure of houses of worship. Outright brutality and humiliation of clergymen and church activists became routine for local administrators – including often ostentatious mockery of clergy and church officials, contempt for the religious feelings of believers,

and flagrant violations of the law, including the right to freedom of conscience and other fundamental civil rights and freedoms.

Keywords: secularization, clergy, religious confessions, Holodomor, repression, collectivization, church activists, freedom of conscience.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 13.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 13.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 15.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-08>
УДК 373.091.64:94(100)«04/14»](47+57)(091)«1934/1956»

Сергій Д'ячков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

**ПІДРУЧНИК І МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК:
ГОЛОВНІ ІНСТРУМЕНТИ ШКІЛЬНОГО ВЧИТЕЛЯ
З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ УПРОДОВЖ 1934–1956 РОКІВ**

Комуністична тоталітарна система відмовилася від освітнього експерименту, який панував у народній просвіті перші п'ятнадцять років радянської влади. Зокрема, реформа 1934 р. передбачала рішучі зміни в організації історичної освіти в середній школі СРСР. Радянська держава озброювала освітян різноманітним «арсеналом» навчально-методичних засобів. У загальноосвітній школі сталінського періоду (1934–1956) бібліотека пересічного учителя історії середніх віків складалася з єдиного «всесоюзного» підручника, до якого додавався методичний посібник для вчителів, а також хрестоматія і книга для читання. Цю статтю присвячено аналізу головних «робочих» книжок вчителя: підручника та методичного поурочного посібника. Важливою особливістю радянського підходу до шкільної системи викладання

Як цитувати: Д'ячков С. Підручник і методичний посібник: головні інструменти шкільного вчителя з історії середніх віків упродовж 1934–1956 років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 164–180. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-08>

How to cite: Dyachkov S. Textbook and Teaching Manual: The Primary Tools for the Teaching of Medieval History in Soviet Secondary Schools, 1934–1956. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 164–180. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-08> (In Ukrainian)

© Д'ячков С., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

та навчання було залучення провідних науковців вищої школи і академічних установ, а також висококваліфікованих методистів. У зазначений період визначена партійною верхівкою професорська «обойма» виступала авторами та редакторами підручників, методичних посібників, хрестоматій та книг для читання (С. Космінський, С. Сказкін, М. Граціанський та ін.). До команди науковців залучали довірену групу методистів, які разом з професурою забезпечували відповідний рівень фахової підтримки навчального процесу. На думку радянських керівників, така науково-методична сполука гарантувала високий рівень навчання. Найбільш важливі видання (підручники, хрестоматії, посібники) перекладали мовами союзних республік, — зокрема українською, — забезпечуючи виконання радянської освітньої політики серед національних меншин. Важливою особливістю та компонентою викладання історії середніх віків у загальноосвітній школі була перевантаженість змісту й суті навчання радянськими ідеологічними настановами та марксистсько-ленінськими-сталінськими постулатами на шкоду реальним знанням та розумінню історичних процесів, явищ та подій.

Ключові слова: історія середніх віків, радянські шкільні підручники, методичні посібники.

У перше п'ятнадцятиріччя радянської влади імперська система освіти була неабияк скалічена новаціями А. Луначарського, Н. Крупської та їхніми прибічниками на кшталт «академіка в будьоновці» М. Покровського, який пропонував відмовитися від систематичної історичної освіти і замість неї запровадити у школі штучні, схематизовані курси з історії, соціології, суспільствознавства. На початку 30-х рр. партійна верхівка зрозуміла, що настав час покласти край романтично-революційній вольниці в освітній галузі, оскільки вона не відповідала вимогам тоталітарного суспільства й суперечила планам будування «комуністичного майбутнього». Заходи реформи, сформульовані 1934 р. у спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР»¹ виконувалися з революційним ентузіазмом під суворим партійним контролем, оскільки передбачали радикальні

¹ Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б). О преподавании гражданской истории в школах СССР. 15 мая 1934 г. Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК от 16 мая 1934 г. № 113. С. 368–369.

зміни в організації історичної освіти у вищій та середній школі СРСР (Zhosan 2021, 104). Рішення здійснювалися комплексно, системно, з використанням найкращих спеціалістів та потужного адміністративного апарату тоталітарної держави. Попри це, виникали серйозні проблеми, які вирішувалися не завжди успішно. Про це свідчить, наприклад, не проста доля шкільних підручників з історії середніх віків.

Вивчення та викладання історії середньовіччя, тобто «феодалної соціально-економічної формації», вважалося невід'ємним складником марксистської історичної освіти. Переможцем першого конкурсу шкільних підручників у 1935 р. призначили навчальну книгу «Історія середніх віків» для 6-7 класів у двох частинах Є. Космінського, О. Гуковського, О. Трахтенберга. Треба підкреслити, що авторський склад першого підручника було затверджено відповідним партійним рішенням². На жаль, автору статті не вдалося ознайомитися з паперовим або електронним варіантом цього підручника, який на сьогодні перетворився на антикварну рідкість.

Є. Космінському, О. Гуковському, О. Трахтенбергу вдалося створити по суті перший радянський підручник громадянської історії середніх віків, однак він не мав довгого життя — перший млинець нанівець — підручник, вочевидь, не виправдав надій, на нього покладених. Мабуть, саме тому макет нового, виправленого варіанта цього підручника опинився в бібліотеці робочого кабінету Й. Сталіна та був ним редагований³. Добре відомо, що керівник комуністичної партії особисто опікувався шкільними підручниками з історії.

Треба відзначити, що до першого радянського підручника з викладом громадянської історії середніх віків додавався фундаментальний

² Постановление Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР. Об учебниках истории. *Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК* от 26 января 1936 г. № 23. С. 93–94.

³ Косминский Е. А., Гуковский И. А., Трахтенберг О. В. История Средних веков. Учебник для 6 класса неполной средней и средней школы. Часть 1. Макет. Москва, 1937. *Российский государственный архив социально-политической истории*. Ф. 558. Оп. 3. Д. 101. Л. 175. Косминский Е. А., Гуковский А. И., Трахтенберг О. В. История Средних веков. Учебник для 7 класса неполной средней и средней школы. Часть 2. Макет. Москва, 1937. 317 л. *Российский государственный архив социально-политической истории*. Ф. 558. Оп. 3. Д. 102. Л. 317.

методичний посібник, який заслуговує окремого розгляду (*Istoriya srednikh vekov* 1939). Загальною редакцією цього навчально-методичного видання опікувався професор С. Сказкін, а методичну редакцію здійснював доцент А. Фохт. Серед фахівців, залучених до складання посібника, були автори згаданого підручника, а також професори-медієвісти: Б. Заходер, Г. Кара-Мурза, І. Рейснер, активну участь брали відомі лєнінградські методисти Н. Андрієвська, М. Зинов'єв та інші. Посібник призначався для використання вчителями історії і складався з методичних вказівок, планів уроків та докладного переказу змісту уроків. Читачам пропонували методичні рекомендації та напучування до 78-ми уроків. Відповідно видання охоплювало весь курс середньовіччя за сталінською періодизацією всесвітньої історії: від падіння Західної Римської імперії до Англійської буржуазної революції XVII ст. Курс був розрахований на три півріччя і вивчався у 6-7-х класах середньої школи. Методичні рекомендації до великих тем містили список рекомендованої літератури, причому автори посібника не соромилися посилалися на праці дореволюційних «буржуазних» істориків. Треба підкреслити, що посібник містив рекомендації до проведення уроків повторення та узагальнення. Книга пропонувала вчителю також ще 20 карт, п'ять хронологічних і синхроністичних таблиць і три схеми. Слідом за змістом підручника в методичному посібнику вперше пропонували цікавий та корисний матеріал з історії країн середньовічного Сходу (Арабський халіфат, Китай, Японія, Туреччина), однак величезний обсяг навчального матеріалу привів до того, що авторам не завжди вдавалося подолати структурні труднощі. Наприклад, дивною виглядає тема уроку «Польща, Туреччина і Швеція у XVI–XVIII ст.».

Утім, наявність ґрунтового й корисного методичного посібника не скасувала певних проблем єдиного та основного підручника. 1940 р. побачив світ новий підручник, створений колективом авторів Інституту історії АН СРСР, МДУ, Ленінградського педінституту (*Istoriya Srednikh vekov* 1940). Шість років нову навчальну книгу готували до видання згадані автори методичного посібника, до яких доєднався М. Граціанський. Значну частину підручника написав Є. Космінський, якому належить і загальна редакція всієї книги (Kosminskiy 1941, 127).

Саме тому це видання та наступні редакції підручника пов'язують зазвичай з його ім'ям. До особливої й суперечливої діяльності на «освітнянській ниві» видатного медієвіста академіка Олексія Євгеновича Космінського дослідники зверталися неодноразово (Valenskiy 1954; Nauchnaja i obshhestvennaja dejatel'nost' 1956; Sharova 2003; Dyachkov 2025, 168–170). Підручники Є. Космінського багато разів перевидавали аж до 1960 р., включаючи воєнний час — 1941, 1943, 1945 рр. У підручниках була розроблена структура курсу, що у своїх основних рисах збереглася до кінця СРСР. Безумовно, підручники Є. Космінського зробили значний крок уперед, наближаючись до реальних потреб радянської середньої освіти того часу. Вважається, що навчальна книга Є. Космінського досягла рівня «сталінського буквара». У цій статті аналізуються видання другої половини 40-х — першої половини 50-х рр. (Kosmins'kuu 1949; Kosminskij 1951), що відбивають головні досягнення явища «підручник Космінського».

У перше післявоєнне десятиліття шкільні підручники Є. Космінського за накладом випередили всі інші підручники й досягли 18,6 млн примірників (без урахування накладів національними мовами та мовами країн так званої «народної демократії») (Bushchik 1961, 384). Наприклад, українською мовою цей підручник видавали в 1941, 1945, 1949, 1953, 1954, 1959 рр. Зрозуміло, що цей успіх треба вважати умовним, оскільки він мав директивне походження і спирався переважно на партійно-адміністративні важелі. Головними перевагами підручника, на думку автора, були його «науковість, марксистська витриманість, насиченість фактичним змістом, що вдало поєднувалися з висновками та узагальненнями» (пер. з рос.)* (Kosminskiy 1946, 50). Встановлена ієрархія тоталітарного суспільства у той час не дозволяла відверто вказати на методичну безпорадність та безпомічність цієї навчальної книги. Водночас підручник 1940 р. за редакцією академіка й «головного медієвіста» країни отримав значну порцію критики з боку шкільної спільноти.

Треба зауважити, що претензії до підручника були міцно пов'язані з дуже невдалою структурою викладання історії стародавнього світу

* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

й середніх віків, згідно з якою кожен з курсів викладали три півріччя. За цією системою в п'ятому класі школярі вивчали історію первісного суспільства, Стародавнього Сходу та історію Давньої Греції. В шостому класі вивчали історію Стародавнього Риму та історію середніх віків до XII ст. Семикласники повинні були засвоїти історію середніх віків після XII ст. до XVII ст., тобто до початку історії Нового часу за сучасною періодизацією (*Programma sredney shkoly* 1940, 24). Вчителі вказували, що так порушувалася цілісність уявлень та системи понять за кожним курсом, крім того, така структура обходилася державі в мільйони рублів на додаткові накладі підручників (Bushchik 1961, 388).

На вчительських конференціях та нарадах учителі історії наголошували, що підручник з історії середніх віків дуже складний для учнів, і взагалі «професорські підручники» дещо перевершують можливості учнів середньої школи (Bushchik 1961, 359). Про це йшлося навіть у за-мовних лояльних рецензіях на підручник: «Проблема суворо наукового і водночас доступного дітям викладу історичних подій дуже складна, і було би перебільшенням сказати, що в цьому виданні підручника Є. О. Космінського вона знайшла своє рішення» (пер. з рос.) (Korkhov 1950, 74).

Методичну безпорадність основного підручника намагалися компенсувати виданням спеціально підготовленого методичного посібника за авторством висококваліфікованих методистів і загальною редакцією академіка Є. Космінського (Ber, Zinovyev, Epshteyn 1948) Вступну ідеологічно вивірену статтю про задачі вивчення історії середніх віків написав автор підручника та редактор посібника. Визнаний методист М. Зинов'єв у своїй статті, присвяченій методам роботи з навчальною книгою Є. Космінського, відчайдушно намагався хоч якось повернути до шкільних потреб занадто сухий та «академічний» зміст підручника. Суто методичні поради посібника зібрані у 38 стислих главах, які не збігалися повною мірою зі змістом підручника. Наприклад, на відміну від підручника, у посібнику приділяється увага лише Арабському халіфату, Китаю та Японії. Інші східні країни та народи не згадуються. До позитиву цього посібника можна віднести бібліографічний додаток до кожної глави. Вчителю пропонували список літератури, який включав твори кла-

сиків марксизму, збірки джерел, навчальні посібники та художню літературу. Зрозуміло, що в цих списках ідеологічний складник часто-густо домінував. Наприклад, до глави «Німеччина XIII — XV» рекомендувалися твори з відповідними назвами: «Боротьба слов'ян та народів Прибалтики з німецькою агресією», «Пруссія до її завоювання німцями», «Грюнвальд — кінець могутності Тевтонського ордену» тощо.

Ще одну спробу заповнити методичну порожнечу підручника Є. Космінського було зроблено в середині 50-х рр., коли було видано новий посібник з історії середніх віків для вчителів і знову за редакцією автора навчальної книги. Видання містило чотири великі статті, присвячені загальним питанням про методологію та методи роботи з текстом підручника, ілюстраціями та картами. Статті написали відомі на той час фахівці (Є. Космінський, М. Зинов'єв, Д. Никифоров, В. Классен), але практична користь цих публікацій знижувалася, оскільки їхній зміст не був узгоджений та об'єднаний єдиною метою. Другий розділ посібника становили так звані «Поурочні розробки», які переважно містили розгорнуті плани викладення нового матеріалу уроку. По суті це був додатковий матеріал до тексту підручника, або його простий переказ з відповідним ідеологічним забарвленням. Рекомендації вчителям викладали, наприклад, у такий спосіб: «Наголосивши на тяжкості феодального гніту, треба пояснити і неминучість боротьби, яку закріпачені селяни вели зі своїми гнобителями-феодалами. ... Учні зрозуміють, що кам'яний замок дозволяв феодалу, його родині та його челяді ховатися від гніву селян. Він був побудований саме для зміцнення панування феодалів» (пер. з рос.) (Posobiye po istorii srednikh vekov 1956, 131).

Відверте політичне підґрунтя мало видання дуже специфічного методичного посібника для вчителів з історії Китаю (Symonovskaia, Egenburh, Yuriev 1956). Здається, що це видання готували викладачі МДУ наспіх під державне замовлення й планували для використання у 5–10-х класах середньої школи, тобто охоплювало період від первісних часів до «соціалістичної індустріалізації» Китаю. Глави 4–11 цього посібника було присвячено «середньовічному періоду» історії Китаю. За фактичною суттю зміст книжки являв собою текст університетських

лекцій з картами, який жодним чином не був забезпечений методичним апаратом. Утім, посібник був виданий тридцятитисячним накладом. Очевидно, що надії про «вічну дружбу» з комуністичним Китаєм передбачали відповідний поворот в освіті, який повинен був мати хоч якесь методичне підґрунтя.

Труднощі творення підручників цього періоду знайшли несподіване відбиття в дуже цікавому методичному посібнику з викладання історії у 5–7-х класах семирічної школи, підготовленому фахівцями Ленінградського педінституту Н. Андрієвською та В. Бернадським (Andreevskaja, Bernadskij 1947). Якщо відкинути обов'язкове ідеологічне лушпиння, можна визнати, що цей посібник містив багато необхідних та корисних для вчителя рекомендацій з організації та проведення уроків історії давнини та середньовіччя. Спеціальний розділ посібника присвятили роботі з підручником. Він містить розгорнуту, але приховану критику навчальної книги Є. Космінського. У тексті методичного посібника йшлося саме про те, чого у підручнику зовсім не було, оскільки він фактично був позбавлений будь-якого методичного забезпечення.

Серед критичних зауважень підкреслювалося, що не можна оперувати висловлюваннями, поняттями й термінами, які не можуть бути відомі учню. Серед побажань автори посібника згадували також про необхідність оздоблення підручника так, щоб школярі краще запам'ятовували дати, зокрема було запропоновано виносити їх на поля, як це було в дореволюційному (!) підручнику П. Виноградова. У кінці підручника, поряд із змістом, потрібен допоміжний довідковий матеріал — хронологічні, синхроністичні, родовідні таблиці. У посібнику вказувалося, що після директивних скорочень навчальної програми підручник виявився ширше за неї. Відзначимо також, що в підручнику Є. Космінського майже не знайшлося місця планам, схемам, таблицям. Учням та вчителям пропонували лише хронологічний мінімум.

Велику увагу автори методичного посібника приділяли роботі з ілюстраціями. Більше 140 чорно-білих ілюстрацій (гравюри, прорисовки) були важливими доповненнями до тексту підручника. Наголошувалося, що підписи до ілюстрацій повинні бути коректними й змістовно та методично обґрунтованими (Andreevskaja, Bernadskij 1947, 127). Є. Космін-

ському вирішити цю проблему у підручниках 40–50-х років не вдалося. Наприклад, безумовно некоректними та безпомічними виглядають підписи на кшталт: «Сім'я Ярослава Мудрого. З фрески XI століття» (Яка фреска? Звідки?); «Угон полонених і худоби половцями» (Мініатюра з літопису чи творчість художника?); «З'їзд князів» (Який саме? Про що йдеться? Хто автор зображення?). Прикладів таких підписів до ілюстрацій у навчальній книзі забагато. Деякі ілюстрації підручника взагалі не відповідають його змісту. Наприклад, найдавніші торгові стосунки східних слов'ян чомусь проілюстровано зображенням малюнком вази зі скіфського кургану Куль-Оба V ст. до н. е. (Kosmins'kuu 1949, 56, 58, 60-61). Про якість, зміст та підписи до ілюстрацій параграфів з історії середньовічного Сходу вже йшлося (Dyachkov 2025, 176). Про інші відверті «ляпи» підручника згадується в деяких рецензіях того часу (Korkhov 1950, 75).

Водночас треба визнати, що підручники Є. Космінського завжди містили багато фахово виконаних і змістовно виправданих історичних карт. У підручнику 1940 р. їх двадцять сім. В українськомовному виданні підручника 1949 р. — 23 карти. До підручників, виданих наприкінці 40-х — початку 50-х рр. додавався також вкладиш, який містив якісні (як на той час) кольорові карти, що їх підготував А. Л. Нарочницький. Однак у цьому сегменті підручника автори не змогли подолати певний європоцентризм, — у вкладиші немає жодної карти з історії країн Сходу.

У шкільних підручниках Є. Космінського не було таких традиційних на сьогодні структурних одиниць, як «передмова», «вступ», «висновки», «запитання та завдання», «термінологічний покажчик» тощо. Здебільшого читачеві підручника Є. Космінського пропонували лише сухий академічний текст, оздоблений ідеологічними та марксистськими напучуваннями. У деяких випадках автор намагався додати живі характеристики деяких історичних персонажів, розповісти про особливості життя людей у середні віки, але зроблено це переважно з «класових» позицій на шкоду об'єктивності.

Методична неспроможність шкільного підручника Є. Космінського зазнала значної критики в монографії Ю. Валенського, присвяченій саме цій навчальній книзі. Автор монографії запевняв, що Є. Космінський

ніколи не був методистом, ніколи не мав справжнього творчого інтересу до питань елементарної історичної освіти і розглядав свою роботу на цій ниві як офіційне доручення (Valenskiy 1954, 100). На наш погляд, з цим твердженням повною мірою не можна погодитися. Річ у тому, що свій трудовий шлях майбутній академік починав саме в середній школі, щоправда, ще в царські часи (1912–1915). Кілька років Є. Космінський працював в Інституті методів навчання АПН СРСР (1944–1948). До речі, він був обраний академіком Академії педагогічних наук (Nauchnaja i obshhestvennaja dejatel'nost' 1956). До питань методики викладання історії він ставився серйозно, про що свідчить низка публікацій у різні роки його діяльності, а також участь у складанні та редагуванні навчальних програм для середньої школи, методичних посібників, хрестоматій, книг для читання (Bibliografija trudov, 1956). Виключний інтерес має післявоєнна стаття у фаховому журналі «Викладання історії в школі». Тут академік Є. Космінський визначає шляхи покращення підручника, виданого 1940 р. Ця публікація заслуговує на спеціальний розгляд, оскільки вона перетворилася на своєрідний маніфест з методичного оздоблення нової редакції підручника (Kosmins'kiy 1946).

Зрозуміло, що в перших рядках статті проголошувалася обов'язкова мантра про те, що фактичний та емоційний виклад підручника мусить підводити учнів до марксистсько-ленінського розуміння історичного процесу. Крім того, автор формулює задачу боротьби проти європоцентризму й обіцяє в новій редакції підручника показати велику і своєрідну культуру країн Сходу, відзначити, що в середні віки вона була вищою за культуру напівварварського Заходу.

Далі на шпальтах журналу академік Є. Космінський несподівано пропонує використовувати досягнення зарубіжних шкільних видань. Він вважає за необхідне взяти до уваги досягнення авторів шкільних підручників з Великої Британії та Франції (!). Мабуть, у 1946 р. «Велика Вітчизняна війна» у свідомості Є. Космінського ще не закінчилася, тому, на його погляд, методичні досягнення союзників можна було впроваджувати.

Автор статті позитивно оцінював досвід англійських підручників, коли за допомогою ілюстрацій навчальні тексти перетворюються

на живі образи. Є. Космінський уважав продуктивною практику, коли всі ілюстрації до підручника виготовляв один художник за завданням та під безпосереднім керівництвом автора.

У статті підкреслювалося, що в більшості зарубіжних підручників наприкінці кожного розділу запропоновано коротке резюме, у якому наголошувалися найважливіші події та хронологічні дати, згадані в розділі. Також учням пропонували питання для повторення, причому відповіді на них можуть бути знайдені безпосередньо в тексті підручника, а частково вимагають нових комбінацій матеріалу, зіставлень, звернення до раніше пройдених розділів. Є. Космінський уважав корисним та високо оцінював зарубіжний досвід, коли деякі питання були пов'язані з аналізом ілюстрацій та карт. Він позитивно ставився до формулювання в підручнику завдань для письмових робіт.

На думку Є. Космінського, наприкінці підручника повинна бути вміщена глава, присвячена характеристиці істотних рис середньовічного (феодального) розвитку. Цей розділ має бути висновком, узагальненням з усього попереднього викладу підручника. Він допускав доцільність наявності в підручнику особливих додатків до основного тексту, які б містили цікавий історичний матеріал або витяги з джерел й дозволяли вчителю ілюструвати або поглиблювати основний навчальний матеріал. При цьому підручник, на його думку, не повинен був перетворюватися на збірку анекдотів чи історичну хрестоматію. Є. Космінський уважно ставився до використання шрифтів (корпус, петит, розрядка), за допомогою яких потрібно позначати найважливіші дати, події, імена, терміни, висновки.

Отже, Є. Космінський продемонстрував глибоке й сучасне на той час розуміння методичного оздоблення шкільного підручника. Він намагався зробити підручник за редакцією 1949 р. більш доступним і легко засвоюваним, що компенсувало б деяке збільшення його обсягу. На мій погляд, якби ідеї й пропозиції, викладені в цій статті, були реалізовані, то підручник за авторством Є. Космінського став би видатним досягненням радянської методичної науки й підручникотворення. Дивною обставиною є також той факт, що ці ідеї мали бути реалізовані ще в підручнику 1940 р., але, за словами академіка, «були відкинута Наркомпросом» (пер. з рос.) (Kosmins'kiy 1946, 60).

Визнання Є. Космінським досягнень зарубіжних колег у створенні підручників, його пропозиції щодо використання іноземного досвіду стали додатковими аргументами у цькуванні академіка в часи «нешадної» боротьби з «космополітизмом» та «низькопоклонством перед Заходом». У 1949 р. визнаного в світі вченого, лауреата Державної премії звинуватили в «буржуазному об'єктивізмі» та змусили залишити керівництво університетською кафедрою, а пізніше й сектором Інституту історії (Sharova 2003, 256–296; Gorova 2014, 96–99). Попри цькування вченого, видання підручника дивом не припинили, але про жодні методичні новації у навчальній книзі вже не йшлося.

Підсумовуючи, можна констатувати, що пересічний учитель, який викладав історію середніх віків у загальноосвітній школі 30–50-х рр. був повною мірою забезпечений методичним «арсеналом», наданим радянською державою. Навчально-методична робота трималася на єдиному, «всесоюзному» підручнику, до якого додавався методичний посібник для вчителів. Зрозуміло, що жодних «інших варіантів» не передбачалося. Що стосується хрестоматії, книги для читання, а також інших джерел навчально-методичної інформації, рекомендацій та напучувань, — журнали, збірки, інструктивні листи — вони відігравали важливу, але допоміжну роль.

Після 1934 р. одним з дієвих важелів державної політики у школі став суворий партійний контроль за процесом підготовки та видання підручників. Саме тому питання творення шкільних підручників з історії вирішували на найвищих щаблях партійно-радянської системи, включаючи безпосереднє втручання «вождя народів». У руслі цієї політики до творення підручників і методичних посібників залучалися найкращі кадри, які, — це добре відомо, — вирішують все. Певна професорська «обойма» протягом тривалого часу брала безпосередню участь у створенні підручників, методичних посібників, хрестоматій та книг для читання, забезпечуючи нібито «академічний» рівень шкільної освіти (Є. Космінський, С. Сказкін, М. Граціанський). До команди науковців додавали довірену групу визнаних та досвідчених методистів (Н. Андрієвська, М. Зінов'єв, А. Епштейн, Д. Никифоров та ін.). Така науково-методична сполука, як гадалося, повинна була забезпечити

високий рівень навчання. Треба підкреслити, що підручники й посібники перекладали мовами народів союзних республік, — зокрема українську, — забезпечуючи в такий спосіб виконання радянської освітньої політики серед національних меншин.

Найбільш вагомою фігурою в «шкільному середньовіччі» став видатний вчений, провідний медієвіст країни професор Є. Космінський. Під його керівництвом і авторством шкільні підручники з історії середніх віків для 6–7 класів видавали чверть століття (1935–1960). Головне досягнення шкільного підручника академіка Є. Космінського полягає в тому, що зміст навчальної книги пропонував учням необхідний обсяг науково обґрунтованої інформації з історії середніх віків, включаючи проблеми історії Росії та країн Сходу. Звичайно, що цьому змісту було надано відповідне марксистське та ідеологічне забарвлення. Головний недолік шкільного підручника — практично повна відсутність методичного апарату. Вважалося, що методичним складником можна знехтувати заради збереження величезного обсягу навчальної книги. Цей істотний недолік підручника Є. Космінського намагалися компенсувати виданнями методичних посібників для вчителів, однак це розв'язувало проблему лише частково.

Важливою характерною рисою викладання історії середніх віків у загальноосвітній школі була перевантаженість освітнього процесу ідеологічними настановами та марксистсько-ленінськими постулатами на шкоду реальному навчанню. Напучування комуністичної ідеології наскрізь пронизували зміст навчального матеріалу шкільного курсу історії середньовіччя, істотно впливали на методичну роботу і гальмували розвиток історичного мислення вчителів та учнів.

Список літератури / References

- Andreevskaja N. V., Bernadskij V. N. Metodika prepodavaniya istorii v semiletnej shkole. Moskva: Gosuchpedizdat, 1947. 216 s. (In Russian)
- Андреевская Н. В., Бернадский В. Н. Методика преподавания истории в семилетней школе. Москва: Госучпедиздат, 1947. 216 с.

Ber Yu. A., Zinov'yev M. A., Epshteyn A. D. Metodicheskoye posobiye po istorii srednikh vekov. Dlya prepodavateley sredney shkoly. Pod redaktsiyey akademika Ye. A. Kosminskogo. Moskva: Uchpedgiz, 1948. 150 s. (In Russian)

Бер Ю. А., Зиновьев М. А., Эпштейн А. Д. Методическое пособие по истории средних веков. Для преподавателей средней школы. Под редакцией академика Е. А. Косминского. Москва: Учпедгиз, 1948. 150 с.

Bibliografija trudov E. A. Kosminskogo. *Srednie veka* [Middle Ages]. 1956. Vyp. 8. S. 20–38. (In Russian)

Библиография трудов Е. А. Косминского. *Средние века*. 1956. Вып. 8. С. 20–38.

Bushchik L. P. Ocherk razvitiya shkol'nogo istoricheskogo obrazovaniya v SSSR. Moskva: Izdatel'stvo APN RSFSR, 1961. 540 s. (In Russian)

Бущик Л. П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Издательство АПН РСФСР, 1961. 540 с.

Dyachkov S. Istoriia serednovichnoho Skhodu v «stalinskomu bukvari» akademika Ye. Kosminskoho. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2025. Vyp. 67. S. 166–185. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09> (In Ukrainian)

Д'ячков С. Історія середньовічного Сходу в «сталінському букварі» академіка Є. Космінського. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 166–185. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09>

Gorova A. O. Radjans'ki ideologichni kampanii povoennoho periodu ta ih vpliv na rozvitok medievistiki. *Visnik students'kogo naukovohto tovaristva: zbirnik naukovih prac' studentiv* [Bulletin of the Student Scientific Society: collection of students' scientific papers]. Vyp. 11. Nizhin: NDU im. M. Gogolja, 2014. S. 96–99. (In Ukrainian)

Горова А. О. Радянські ідеологічні кампанії повоєнного періоду та їх вплив на розвиток медієвістики. *Вісник студентського наукового товариства: збірник наукових праць студентів*. Вип. 11. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 96–99.

Istoriya srednikh vekov. Metodicheskoye posobiye dlya VI – VII klassov sredney shkoly. Pod redaktsiyey S. D. Skazkina i A. V. Fokhta. Moskva: Uchpedgiz, 1939. 343 s. (In Russian)

История средних веков. Методическое пособие для VI – VII классов средней школы. Под редакцией С. Д. Сказкина и А. В. Фохта. Москва: Учпедгиз, 1939. 343 с.

Istoriya Srednikh vekov: uchebnik dlya 6–7 klassov sredney shkoly. Pod redaktsiyey Ye. A. Kosminskogo. Moskva: Uchpedgiz, 1940. 284 s. (In Russian)

История Средних веков: учебник для 6–7 классов средней школы. Под редакцией Е. А. Косминского. Москва: Учпедгиз, 1940. 284 с.

Korkhov Yu. Kosminskiy Ye. A. «Istoriya srednikh vekov». *Prepodavaniye istorii v shkole* [Teaching history at school]. 1950. No. 2. S. 72–75. (In Russian)

Корхов Ю. Косминский Е. А. «История средних веков». *Преподавание истории в школе*. 1950. № 2. С. 72–75.

Kosminskiy Ye. Ob «Istorii srednikh vekov». *Istoricheskiy zhurnal* [Historical journal]. 1941. No. 2. S. 127–130. (In Russian)

Косминский Е. Об «Истории средних веков». *Исторический журнал*. 1941. № 2. С. 127–130.

Kosminskiy Ye. A. O trebovaniyakh k novomu uchebniku istorii srednikh vekov. *Prepodavaniye istorii v shkole* [Teaching history at school]. 1946. No. 5. S. 50–61. (In Russian)

Косминский Е. А. О требованиях к новому учебнику истории средних веков. *Преподавание истории в школе*. 1946. № 5. С. 50–61.

Kosminskiy Ye. A. Istoriya srednikh vekiv : Pidruchnyk dlya 6–7 klasiv sredn'oyi shkoly. Pereklad z pershoho rosiys'koho vydannya. Kyiv: Radyans'ka shkola 1949. 263 s. (In Ukrainian)

Косминський Є. А. Історія середніх віків. Підручник для 6–7 класів середньої школи. Переклад з першого російського видання. Київ: Радянська школа, 1949. 263 с.

Kosminskiy E. A. Istoriya srednih vekov: Uchebnik dlja 6–7 klassov sred. shkoly. 3-e izd. Moskva: Uchpedgiz, 1951. 272 s. (In Russian)

Косминский Е. А. История средних веков: Учебник для 6–7 классов сред. школы. 3-е изд. Москва: Учпедгиз, 1951. 272 с.

Nauchnaja i obshhestvennaja dejatel'nost' E. A. Kosminskogo. *Srednie veka* [Middle Ages]. 1956. Вып. 8. S. 5–15. (In Russian)

Научная и общественная деятельность Е. А. Косминского. *Средние века*. 1956. Вып. 8. С. 5–15.

Posobiye po istorii srednikh vekov. Dlya uchiteley VI – VII klassov. Materialy k urokam. Pod redaktsiyey akademika Ye. A. Kosminskogo. Moskva: Uchpedgiz, 1956. 359 s. (In Russian)

Пособие по истории средних веков. Для учителей VI – VII классов. Материалы к урокам. Под редакцией академика Е. А. Косминского. Москва: Учпедгиз, 1956. 359 с.

Programma sredney shkoly. Istoriya drevnego mira. Istoriya srednikh vekov. Dlya V – VII klassov. Moskva: Narkompros RSFSR, 1940. 28 s. (In Russian)

Программы средней школы. История древнего мира. История средних веков. Для V – VII классов. Москва: Наркомпрос РСФСР, 1940. 28 с.

Sharova A. V. Istorik srednevekovoj Anglii v sovetskoj Rossii: kompromissy akademika Je. A. Kosminskogo. *Odissey: chelovek v istorii*. 2003. Gl. red. A. Ja. Gurevich. Institut vseobshhej istorii. Moskva: Nauka, 2003. S. 256–296. (In Russian)

Шарова А. В. Историк средневековой Англии в советской России: компромиссы академика Э. А. Косминского. *Одиссей: человек в истории*. 2003. Гл. ред. А. Я. Гуревич. Институт всеобщей истории. Москва: Наука, 2003. С. 256–296.

Symonovskaia L. V., Erenburh H. B., Yuriev M. F. Ocherki istorii Kitaia. Posobie dlia uchitelia. Moskva: Uchpedhyz, 1956. 424 s. (In Russian)

Симоновская Л. В., Эренбург Г. Б., Юрьев М. Ф. Очерки истории Китая. Пособие для учителя. Москва: Учпедгиз, 1956. 424 с.

Valenskiy YU. Akademik Ye. A. Kosminskiy i voprosy interpretatsii istorii srednikh vekov v sovetskoj shkole. *Institut po izucheniyu istorii i kul'tury SSSR. Issledovaniya i materialy*. Myunkhen, 1954. 112 s. (In Russian)

Валенский Ю. Академик Е. А. Косминский и вопросы интерпретации истории средних веков в советской школе. *Институт по изучению истории и культуры СССР. Исследования и материалы*. Мюнхен, 1954. 112 с.

Zhosan O. E. Pidruchnyky i posibnyky dlia zahalnoi serednoi osvity u 1921–1991 rokakh. Kropyvnytskyi: Ekskliuzyv-System, 2021. 345 s. (In Ukrainian)

Жосан О. Е. Підручники і посібники для загальної середньої освіти у 1921–1991 роках. Кропивницький: Ексклюзив-Систем, 2021. 345 с.

Serhiy Dyachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

TEXTBOOK AND TEACHING MANUAL: THE PRIMARY TOOLS FOR THE TEACHING OF MEDIEVAL HISTORY IN SOVIET SECONDARY SCHOOLS, 1934–1956

The Communist totalitarian system eventually abandoned the experimental efforts that dominated public education during the first fifteen years of Soviet rule. The reform of 1934 introduced sweeping changes in the organization of history education in Soviet secondary

schools. The Soviet state equipped teachers with a diverse “arsenal” of instructional and methodological resources. In the general-education school of the Stalinist era (1934–1956), the library of the average teacher of medieval history consisted of a single “union-wide” textbook supplemented by a methodological manual for teachers, a reader, and a book for classroom reading. The present paper analyzes the teacher’s two primary working tools: the textbook and the lesson-by-lesson methodological manual. A defining feature of the Soviet approach to teaching and learning in secondary schools was the involvement of leading scholars from institutions of higher education and research, along with highly qualified methodologists. Throughout this period, a select professorial cohort handpicked by the Party leadership (Ye. Kosminsky, S. Skazkin, N. Gratsiansky, and others) served as authors and editors of textbooks, methodological manuals, readers, and classroom reading books. A trusted group of methodologists worked alongside these scholars, together providing the necessary level of professional support for the instructional process. In the view of Soviet authorities, this combination of expertise in research and teaching methods guaranteed a high standard of instruction. The most important publications (textbooks, readers, and manuals) were translated into the languages of the union republics, including Ukrainian, ensuring the implementation of Soviet educational policy among the national minorities. A major feature of the teaching of medieval history in Soviet general-education schools was the oversaturation of its content and substance with Soviet ideological directives and Marxist-Leninist-Stalinist postulates, to the detriment of genuine knowledge and understanding of historical phenomena, developments, and events.

Keywords: medieval history, Soviet school textbooks, methodological manuals.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 04.02.2026.

Date of the article’s initial submission to the Journal: 04.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 10.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-09>
УДК 930(100)-042.3:005.745-027.543«1900/2022»

Марія Доценко

аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: m-i-dotsenko161@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0085-6807>

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ КОНГРЕСІВ ІСТОРИЧНИХ НАУК (1900–2022) У ФОРМУВАННІ НАУКОВОГО РЕПЕРТУАРУ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА ІСТОРИКІВ

Статтю присвячено дослідженню ролі Міжнародних конгресів історичних наук у функціонуванні світової історичної науки у ХХ—на початку ХХІ ст. Для осмислення зв'язку між діяльністю всесвітніх форумів істориків і загальними тенденціями розвитку світової історичної науки застосовано репертуарний підхід, що дозволить проаналізувати внесок цих заходів у формування наукового репертуару міжнародної академічної спільноти істориків. У роботі розглянуто вплив Міжнародних конгресів історичних наук на формування організаційного, теоретико-методологічного та тематичного репертуарів світового наукового співтовариства істориків. Визначено, що поява такої форми наукової комунікації була зумовлена потребою в продукуванні антикризового репертуару, спрямованого на подолання організаційної

Як цитувати: Доценко М. Роль Міжнародних конгресів історичних наук (1900–2022) у формуванні наукового репертуару світового співтовариства істориків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 181–199. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-09>

How to cite: Dotsenko M. The Role of the International Congresses of Historical Sciences in Shaping the Scholarly Repertoire of the Global Community of Historians, 1900 To 2022. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 181–199. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-09> (In Ukrainian)

© Доценко М., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

та теоретико-методологічної кризи в історичній науці кінця XIX століття. Особливу увагу в статті приділено аналізу впливу геополітичної ситуації на перебіг процесу трансформації репертуару світового наукового співтовариства істориків. Наголошено, що становлення конгресів як комунікаційного простору для продукування нових репертуарів відбувалося за активного сприяння Міжнародного комітету історичних наук. Зазначено, що високий рівень залученості цієї інституції до організації та проведення форумів дозволив консолідувати вчених з різних країн для пошуку шляхів подолання кризових явищ у світовій історичній науці. У статті зроблено висновок про важливу роль Міжнародних конгресів істориків у формуванні т. зв. «горизонтальної» моделі наукової комунікації та механізмів трансляції організаційних та дослідницьких практик світового наукового співтовариства істориків. Зокрема, встановлено, що діяльність всесвітніх історичних форумів сприяла реалізації переходу від позитивістської моделі історіописання до т. зв. антропологічно орієнтованої «нової історичної науки» та легітимації нових проблемних полів світової історіографії.

Ключові слова: Міжнародні конгреси історичних наук, Міжнародний комітет історичних наук, наукова комунікація, наукове співтовариство, науковий репертуар, нова історична наука.

Одними з особливостей розвитку світової історичної науки у XX — на початку XXI ст. стали активізація міжнародних професійних контактів вчених та поява розгалуженої мережі нових комунікативних майданчиків для обміну досвідом між науковцями з різних країн. Починаючи з 1900 р., провідне місце в комунікаційному просторі академічного співтовариства істориків посідають Міжнародні конгреси історичних наук (далі — МКІН) — масштабні форуми, що скликають раз на п'ять років для обговорення широкого кола питань світової історичної науки та пошуку можливих шляхів розв'язання її нагальних проблем. Утім, попри визначний статус цієї форми наукової комунікації і стабільно високий рівень залученості представників різних країн до участі в цих заходах, діяльність конгресів залишається на маргінесі дослідницьких інтересів українських істориків. Нечисленні публікації, присвячені цим форумам, здебільшого мають характер інформаційних повідомлень про перебіг подій (Isaievych 2001; 2009; Sereda 2010; Samojlenko 2015) або висвітлюють окремі аспекти процесу інтеграції

спільноти українських істориків до міжнародного фахового наукового співтовариства (Atamanenko 2009; Bazhenova 2007; 2008; Yusov 2014), залишаючи поза увагою питання про значення Міжнародних конгресів істориків для розвитку світової історичної науки. Єдиною спеціальною працею, спрямованою на аналіз історії цих форумів у контексті процесів розвитку світової історіографії лишається дослідження С. Таборанського (Taborans'kyj 2012), що являє собою спробу осмислення результатів таких зустрічей науковців крізь призму деяких теоретико-методологічних новацій, привнесених в історіюписання в період «холодної війни». Подібна ситуація спостерігається й у зарубіжній історіографії, де єдиним ґрунтовним дослідженням, що проблематизує зв'язок між діяльністю конгресів і розвитком світової історичної науки, є монографія К. Ердманна (Erdmann 2005), яка охоплює історію цієї форми наукової комунікації від моменту її появи і до кінця ХХ ст.

Вищезгадані праці ґрунтуються на застосуванні оптики парадигмального підходу до дослідження історії МКІН, оминаючи увагою проблеми впливу цих заходів на організацію наукової діяльності світового фахового наукового співтовариства та інституалізацію нових напрямів історичних студій. Відсутність в українській та зарубіжній проблемній історіографії праць, які б відображали зазначені аспекти діяльності цих форумів, визначає необхідність подальшого дослідження трансформацій організаційних і теоретико-методологічних засад світової історичної науки крізь призму аналізу діяльності МКІН.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі Міжнародних конгресів істориків у функціонуванні світової історичної науки у ХХ — на початку ХХІ ст. Для реалізації поставленої мети запропоновано застосування т. зв. «репертуарного підходу» Р. Анкенні та С. Леонеллі (Leonelli, Ankeny 2015; Ankeny, Leonelli 2016) як альтернативи традиційній парадигмальній візії процесів розвитку світової науки. Концептуальну основу підходу становить поняття «науковий репертуар», яке автори розглядають як узгоджену сукупність матеріальних, соціальних та епістемічних компонентів наукової діяльності, навичок та моделей поведінки членів наукового співтовариства, що має комунікативний характер і високу здатність до трансляції (Ankeny, Leonelli 2016,

24–28). Виходячи з цього, розвиток будь-якої науки, за Р. Анкенні та С. Леонеллі, визначається як процес формування, функціонування та зміни дослідницьких репертуарів, що відбувається внаслідок взаємодії внутрішніх чинників організації науки та зовнішніх процесів, що можуть впливати на її розвиток (міжнародні конфлікти, геополітичні протистояння, соціально-економічні трансформації тощо). Тяглість історії МКІН, їхня спрямованість на забезпечення діалогу та пошук консенсусу між представниками академічних спільнот різних країн визначають доцільність аналізу ролі цих форумів у продукуванні та трансформації дослідницького репертуару світового наукового співтовариства істориків.

Джерельна база дослідження представлена офіційними програмами МКІН за 1900–2022 рр., організаційною документацією Міжнародного комітету історичних наук, звітами національних комітетів істориків країн-організаторів та учасниць цих форумів.

Кінець XIX — початок XX ст. став періодом організаційно-комунікаційної та теоретико-методологічної кризи у світовій історичній науці. Визнання науковим співтовариством вичерпаності можливостей панівної інституційної («вертикальної») моделі наукової комунікації, що базувалася на практиках взаємодії між ученими на рівні національних академій наук та університетів, мала елітарний характер і відзначалася низькою інтенсивністю та спорадичністю контактів між ученими (Bigg et al. 2023), сприяло появі ідеї створення міжнародного комунікаційного майданчика для оперативного обміну досвідом між істориками з різних країн та їхньої позаінституційної кооперації для пошуку шляхів подолання епістемологічної кризи в історіописанні та вирішення інших нагальних питань світової історичної науки. Висока популярність міжнародних конгресів фахівців з окремих дисциплін, що ознаменувала функціонування світового наукового простору наприкінці XIX ст. (Schroeder-Gudehus 1990, 143), та значний потенціал таких комунікативних форм для продукування колективних стандартів наукової діяльності створили підґрунтя для проведення у 1900 р. I МКІН, відомого як Міжнародний конгрес порівняльної історії. Відповідно в межах того підходу, який покладено в основу статті, можна сказати, що таким

форумам як новій формі комунікації вчених, відводилася функція продукування антикризового наукового репертуару.

Діяльність перших МКІН, що відбулися в Парижі (1900 р.), Римі (1903 р.), Берліні (1908 р.) і Лондоні (1913 р.) була спрямована на пошук можливих шляхів подолання епістемологічної кризи, що виникла наприкінці XIX — на початку XX ст. в умовах поширення філософії модернізму й супроводжувалася визнанням світовим науковим співтовариством неможливості осмислення індивідуального досвіду людини в рамках панівної структуралістської парадигми позитивізму. Починаючи з форуму у Парижі, одними з центральних тем дискусій під час перших конгресів стали питання, пов'язані з критикою пізнавальних можливостей позитивізму (Erdmann 1990). Також увага приділялася гносеологічному потенціалу т. зв. «історичного синтезу», «історіометрії» та марксистського підходу до історіописання, що обговорювалося на конкретно-історичному матеріалі (Haskin 1908; Monod 1909; Erdmann 1990). Логічним продовженням цих дискусій стало ухвалення під час I МКІН рішення про заснування журналу «*Revue de Synthèse Historique*» (Erdmann 1990), що мав стати першим друкованим комунікаційним органом світового наукового співтовариства істориків для висвітлення нагальних методологічних проблем у міждисциплінарній перспективі. Вже високий рівень залученості учасників форумів з різних країн до осмислення наведених вище засадничих проблем історичної науки дозволяє твердити про помітну роль таких заходів у формуванні епістемічної основи антикризового дослідницького репертуару міжнародної академічної спільноти істориків.

Проведення перших МКІН сприяло формуванню та трансформації тематичного ядра дослідницького репертуару світового наукового співтовариства істориків. Масштабність заходів та їхня орієнтація на широку аудиторію дослідників мотивувала організаторів зустрічей науковців до оптимізації мережі секцій поєднанням «традиційних» напрямів історичних досліджень і нових проблемних полів, що виникали в історичній науці під впливом процесів спеціалізації та диференціації соціогуманітарного знання. З огляду на це, формування програм Па-

ризького¹, Римського², Берлінського³ та Лондонського⁴ конгресів відбувалося на основі тематико-хронологічного принципу організації обговорень. Нарівні з традиційною політичною проблематикою, що посідала центральне місце в репертуарі класичної історичної науки впродовж XIX ст. і розглядалася на матеріалі різних епох, програми заходів містили засідання, присвячені проблемам історії права, науки, мистецтва, широкого кола спеціальних історичних дисциплін (археологія, нумізмати́ка, сфрагістика, історична географія, епіграфіка тощо). Стабільно висока частка сесій, присвячених таким напрямам історичних досліджень під час перших всесвітніх історичних форумів, дає підстави зауважити, що формування практики проведення цих заходів супроводжувалося появою спеціалізованих комунікаційних майданчиків для обговорення на міжнародному рівні проблем зазначених дослідницьких полів і сприяло їхній подальшій інституалізації як окремих наукових дисциплін.

Важливе значення для трансформації організаційного репертуару світового наукового співтовариства істориків мали започатковані під час перших конгресів практики підготовки та проведення заходів. Орієнтація форумів на забезпечення кооперації між ученими з різних країн зумовила включення до програм цих зустрічей науковців різноманітних культурних заходів, спрямованих на забезпечення неформальних контактів між ученими з різних країн для подальшої позаінституційної співпраці. Високий рівень відвідуваності таких заходів та їхня позитивна оцінка представниками різних національних спільнот істориків дозволяє констатувати значну роль цього елементу роботи конгресів у формуванні нової «горизонтальної» моделі комунікації світового наукового співтовариства істориків.

¹ Annales internationales d'histoire. Congrès de Paris 1900. 1re section. Histoire générale et diplomatique. Paris: Librairie Armand Collin. 1901. P. 3–5.

² Müntz E. Programme du Congrès international des Sciences historiques, Rome, 1902. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. 1901. No. 45–4. P. 556–557.

³ Congrès international des sciences historiques à Berlin en 1908. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1907. No. 68. P. 680.

⁴ Brenton A. The International Congress of Historical Studies. *American Anthropologist, New Series*. 1913. Vol. 15. No. 3. PP. 460–469.

Початок Першої світової війни перервав традиції проведення МКІН до 1923 р. Геополітичні реалії, що склалися в перші міжвоєнні роки, актуалізували проблему необхідності продукування нового антикризового репертуару світового наукового співтовариства істориків для організації ефективної взаємодії між ученими з країн, що опинилися в стані політико-ідеологічної конфронтації. За таких умов нагальною проблемою, що супроводжувала підготовку та проведення V МКІН у Брюсселі (1923 р.), стало питання про необхідність створення незалежного координаційного органу, що мав би перебрати на себе функції забезпечення комунікації між національними співтовариствами істориків під час наступних форумів і в період між ними (Leland 1923). Таким органом згідно з рішенням організаційного комітету зустрічі науковців у Брюсселі став Міжнародний комітет історичних наук, заснований 1926 р. для «сприяння розвитку історичної науки через міжнародне співробітництво»⁵. Загальні принципи діяльності цієї організації та механізми її взаємодії з національними співтовариствами істориків набули відображення в ухваленому того ж року Статуті Міжнародного комітету історичних наук.

Заснування Міжнародного комітету історичних наук сприяло унормуванню практик взаємодії між ученими з різних країн, ознаменувало появу нової комунікаційної мережі світового наукового співтовариства істориків та започаткувало формування нового механізму трансляції дослідницького репертуару в рамках міжнародної академічної спільноти. Наприклад, Статут Міжнародного комітету історичних наук з-поміж іншого передбачав утворення мережі національних комітетів істориків як офіційних організацій, що мають представляти інтереси своїх країн під час підготовки та проведення наступних конгресів. За цим документом право на участь у форумах отримували лише ті країни, чії національні комітети увійшли до складу Міжнародного комітету історичних наук. Національні комітети істориків відповідно до Статуту отримували право висувати своїх кандидатів для членства

⁵ Constitution of the International Committee of Historical Sciences. International Committee of Historical Sciences: website. URL: <http://surl.li/ggwahf> (accessed: 20.12.2025).

в керівному органі комітету — Бюро Міжнародного комітету історичних наук, та пропонувати експертів для підвищення ефективності роботи запланованих під час конгресів засідань⁶. За таких умов МКІН з відкритого майданчика для обміну досвідом між ученими з різних країн перетворювалися на елітарну форму наукової комунікації істориків, спрямовану на обговорення нагальних проблем світової історичної науки. Низький рівень залучення представників національних комітетів істориків з країн, що не були приймаючими сторонами, до прийняття рішень, пов'язаних з організацією та проведенням конгресів, і набуття Міжнародним комітетом історичних наук широких повноважень щодо організації цих заходів, підготовки програм засідань, культурної програми тощо створили передумови для формування низхідної моделі трансляції репертуару світового наукового співтовариства істориків.

Специфіка геополітичної ситуації міжвоєнного періоду актуалізувала проблему пошуку можливих механізмів консолідації світового наукового співтовариства істориків для посилення міжнародних зв'язків учених з різних країн і створення сприятливих умов для їхньої подальшої позаінституційної співпраці. Розв'язання проблеми передбачало трансформацію наявного організаційного репертуару міжнародної академічної спільноти істориків, що відбувалася навколо тези про необхідність об'єднання зусиль істориків з різних країн для протидії інструменталізації історичного знання з політичною метою і недопущення в майбутньому нових світових воєнних конфліктів. Реалізація цієї ідеї втілилася в започаткуванні практик використання культурної програми як інструменту примирення вчених з різних країн (екскурсії до м. Іпр та місця битви на р. Ізер під час форуму в Брюсселі) (Leland 1923, 642), обмеження хронологічних рамок обговорень періодом до початку Першої світової війни⁷ (VIII МКІН у м. Цюрих, 1938 р.). Нормативним оформленням ідеї консолідації наукового співтовариства для недо-

⁶ Constitution of the International Committee of Historical Sciences. International Committee of Historical Sciences: website. URL: <http://surl.li/ggwahf> (accessed: 20.12.2025).

⁷ VIIIe Congrès International des Sciences Historiques. *Revue d'Histoire du XIXe siècle*. 1936. No. 159. PP. 243–245.

пушення використання історичного знання з політичною метою стало ухвалення під час конгресового засідання Міжнародного комітету історичних наук у Венеції (1929 р.) Декларації про загальний осуд порушень академічної свободи (Isaievych 2009).

Як і під час попередніх конгресів, наріжним каменем дискусій під час форумів істориків у Брюсселі (1923 р.), Осло (1928 р.), Варшаві (1933 р.) та Цюриху (1938 р.) стало питання про модернізацію теоретико-методологічного репертуару світової історичної науки. Визнання світовим науковим співтовариством нагального характеру проблеми пошуку можливих альтернатив парадигмі позитивізму сприяло появі під час форуму в Брюсселі окремої методологічної секції, що була представлена на всіх подальших заходах міжвоєнного періоду і стала одним із перших спеціалізованих комунікаційних майданчиків цього профілю⁸. Втім, за свідченнями учасників форумів 1920–1930-х рр., перебіг сесій методологічного спрямування ознаменувався розгортанням методологічної конфронтації між прихильниками т. зв. «історичного синтезу», що представляли т. зв. «західну» історичну науку, та марксистського підходу до історіописання, який передовсім намагалися просувати радянські вчені (Goyau 1928; Martin 1933; Fling 1934). Стрімке зростання популярності ідей т. зв. «історичного синтезу», який під час перших конгресів розглядався як одна з перспективних методологічних рамок для розвитку світової історичної науки, супроводжувалося активізацією компаративних досліджень. Визнаючи здобутки історичної компаративістики, міжнародне наукове співтовариство виступило з підтримкою представленої під час Брюссельського конгресу ініціативи заснування журналу «*Revue Internationale d'histoire Universelle et Comparée*»⁹. Значна увага учених з різних країн до проблем та перспектив розвитку цих підходів до історіописання в ході засідань конгресів 1920–1930-х рр. дозволяє констатувати успішність їхньої інтеграції до дослідницького репертуару світового наукового співтовариства істориків.

⁸ Ve Congrès international des sciences historiques, à Bruxelles. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1922. No. 83. PP. 477–478.

⁹ Warland G. 5th International Congress of Historical Sciences, Brussels 1923: website. URL: <https://surl.li/jxlpzg> (accessed: 20.12.2025).

Діяльність МКІН у міжвоєнний період продемонструвала значні трансформації тематичного репертуару світового наукового співтовариства істориків, пов'язані зі зміною пріоритетного проблемного поля досліджень і дедалі більшою увагою вчених з усього світу до прикладних аспектів функціонування історичної науки. Тематичний спектр сесій, організованих під час цих форумів у період 1920–1930-х рр. дає підстави стверджувати про поступову переорієнтацію наукових інтересів міжнародного співтовариства істориків з політичної проблематики на дослідження у сфері економічної та соціальної історії (Leland 1923; 1938). Важливим явищем, що супроводжувало цей процес, стало посилення уваги до джерелознавчих практик у репертуарі міжнародної академічної спільноти, що сприяло інтеграції до програм форумів міжвоєнного періоду спеціальних секцій, присвячених проблемам виявлення, дослідження та публікації історичних джерел, розроблення методики їхнього аналізу в рамках різних спеціальних історичних дисциплін тощо (Leland 1923; Goyau 1928; Martin 1933; Fling 1934; Leland 1938). Нарівні з зазначеними процесами програми історичних форумів міжвоєнного періоду дозволяють зафіксувати сплеск інтересу істориків з різних країн до проблем викладання історії, що набули особливої актуальності в нових геополітичних умовах і стали предметом обговорення на засіданнях відповідної секції під час конгресів в Осло (1928 р.)¹⁰, Варшаві (1933 р.)¹¹ і Цюриху (1938 р.)¹².

Початок Другої світової війни зумовив порушення традиції скликання всесвітніх історичних форумів раз на п'ять років і відтермінував проведення IX МКІН на 1950 р. Початок «холодної війни» вплинув на посилення політико-ідеологічної конфронтації між учасниками даних заходів з різних країн і актуалізував проблему продукування нового антикризового репертуару світового наукового співтовариства істориків. За таких

¹⁰ Proceedings of the Sixth International Congress of Historical Sciences. Oslo 1928. *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*. 1929. No. 9. P. 1.

¹¹ VIIe Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie, du 21 au 28 août 1933 sous le haut patronage de S. E. le Président de la République de Pologne. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*. 1932. No. 37. PP. 38–43.

¹² VIIIe Congrès International des Sciences Historiques ...

умов ключовим вектором діяльності Міжнародного комітету історичних наук у 1950–1980-ті рр. став пошук можливих стратегій мінімізації геополітичних впливів на функціонування міжнародної академічної спільноти, а засідання всесвітніх форумів істориків перетворювалися на майданчики для їхньої апробації. Робота конгресів у часи «холодної війни» сприяла привнесенню до організаційного репертуару світового наукового співтовариства істориків практик модерації дискусій експертами з відповідної проблематики, побудови культурної програми навколо політично незаангажованих тем організації окремих тематичних панелей, пов'язаних з історією країн, які лише починають шлях інтеграції до світового наукового співтовариства істориків¹³, що сприяло формуванню нової культури діалогу в міжнародному академічному середовищі. Запровадження практики залучення всіх національних комітетів істориків до формування програм роботи форумів, що була вперше застосована під час підготовки Х МКІН у Римі (1955 р.)¹⁴, мало забезпечити рівноправність національних академічних спільнот учених незалежно від місця репрезентованих ними країн на геополітичній арені та сприяло формуванню висхідної моделі дослідницького репертуару світового наукового співтовариства істориків.

Розгортання «холодної війни» неминуче сприяло загострення теоретико-методологічного антагонізму між національними співтовариствами вчених, що опинилися по різні боки «залізної завіси». Високий рівень політизації дискусій засвідчив неможливість досягнення методологічного консенсусу для вироблення загальних стандартів продукування наукового знання і проблематизував необхідність пошуку нової, релевантної стану розвитку тогочасної світової гуманітаристики методологічної основи дослідницького репертуару світового наукового співтовариства істориків. Поширення філософії постмодернізму знову сприяло посиленню уваги міжнародної академічної спільноти до проблеми вичерпності пізнавальних можливостей структуралістської парадигми,

¹³ François M. XIIe Congrès international des sciences historiques à Vienne. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1964. No. 122. PP. 403–412.

¹⁴ Xe Congrès International des Sciences Historiques. *Revue du Nord*. 1952. No. 136. PP. 261–262.

що стала однією з центральних тем під час всесвітніх форумів істориків у Москві (1970 р.)¹⁵ та Сан-Франциско (1975 р.)¹⁶. Значна увага істориків з усього світу до ідей «лінгвістичного», «культурного» та «візуально-го» поворотів, що опинилися у фокусі уваги дослідників під час заходів у Москві (1970 р.)¹⁷, Сан-Франциско (1975 р.)¹⁸, Бухаресті (1980 р.)¹⁹ та Штутгарті (1985 р.)²⁰ і розглядалися під час окремих засідань як «головні теми», дозволяє стверджувати про важливість значення МКІН у продукуванні теоретико-методологічного репертуару «нової історичної науки».

Формування «нової історичної науки» ознаменувалося утвердженням т. зв. «антропоцентричної» парадигми в історіописанні та супроводжувалося трансформацією наявного тематичного репертуару світового наукового співтовариства істориків. Визнання міжнародною академічною спільнотою вичерпності пізнавальних можливостей структуралістської парадигми зумовило поступове зменшення уваги вчених з усього світу до проблем економічної історії на противагу зародженню стійкого інтересу до проблем, що перебувають у дисциплінарному полі т. зв. «нової соціальної історії» та «нової культурної історії». Запровадження під час форумів у Бухаресті (1980 р.)²¹ і Штутгарті (1985 р.)²² практики проведення сесій, присвячених проблемам та перспективам розвитку таких напрямків досліджень як усна, жіноча та гендерна історія,

¹⁵ XIIIe Congrès international des sciences historiques à Moscou. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1969. No. 127–1. PP. 282–289.

¹⁶ François M. XIVe Congrès international des sciences historiques à San Francisco. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1973. No. 131–2. PP. 707–713.

¹⁷ XIIIe Congrès international des sciences historiques à Moscou. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1969. No. 127–1. PP. 282–289.

¹⁸ François M. XIVe Congrès international des sciences historiques à San Francisco. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1973. No. 131–2. P. 707–713.

¹⁹ XVe Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest 1980. *Quaderni storici*. 1979. Vol. 14. No. 42(3). PP. 1210–1212.

²⁰ Тихвинский С. Л. О заседании Бюро МКІН. *Вопросы истории*. 1983. № 3. С. 136–140.

²¹ XVe Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest 1980 ...

²² Тихвинский С. Л. О заседании Бюро МКІН ...

дозволяє констатувати значну роль Міжнародних конгресів історичних наук у легітимації цих проблемних полів та їх інституалізації як окремих субдисциплін.

Завершення «холодної війни» спричинило згасання політико-ідеологічної конфронтації під час конгресів і актуалізувало проблему продукування нового, посткризового організаційного репертуару світового наукового співтовариства істориків. За нових геополітичних умов одним з важливих аспектів діяльності Міжнародного комітету історичних наук стали пошук та апробація нових механізмів розширення комунікаційної мережі вчених завдяки інтеграції до неї дослідників з держав т. зв. «пострадянського простору» й т. зв. «третього світу». Реалізація ініціативи ознаменувалася утвердженням практики проведення конгресів у неєвропейських країнах нарівні з країнами Європи, що традиційно виступали приймаючими сторонами для таких зустрічей науковців, і започаткуванням практики індивідуальної фінансової підтримки учених з країн Центрально-Східної Європи, Азії та Африки в разі неможливості забезпечення їхньої присутності на форумах за кошти національних комітетів істориків, які вони репрезентують. Визнання міжнародною академічною спільнотою доцільності створення спеціальних комунікаційних майданчиків, спрямованих на переосмислення історії названих країн, спричинило відродження ідеї проведення відповідних тематичних засідань у форматі «регіональних робочих семінарів» (XIX МКІН у м. Осло, 2000 р.)²³ чи «спеціальних сесій» (XXI МКІН у м. Амстердам, 2010 р.)²⁴. Спрямованість сучасних МКІН на подолання європоцентризму в академічному середовищі дозволяє говорити про глобалізаційний характер сучасного організаційного репертуару світового наукового співтовариства істориків.

Падіння «залізної завіси» та активізація контактів між істориками з різних країн зумовили визнання світовим науковим співтовариством певної вичерпаності епістемологічних можливостей традиційних націо-

²³ The Program of the 19th International Congress in Oslo: website. URL: <http://surl.li/bdmvb> (accessed: 20.12.2025)

²⁴ The Program of the 21st International Congress in Amsterdam: website. URL: <http://surl.li/bdmpg> (accessed: 20.12.2025).

нально орієнтованих підходів до історіописання і зумовили орієнтацію сучасних МКІН на пошук альтернативних підходів до історіописання. Тематика конгресів, що відбулися у період з 2000 до 2022 рр. дозволяє констатувати, що важливим явищем, яке характеризує теоретико-методологічний репертуар світової історичної науки, є зростання популярності ідеї глобальної історії та активний пошук проблемних полів «нової історичної науки» для її реалізації (екоісторія²⁵, водна історія²⁶, історія взаємодії людини та тварин²⁷ тощо). Пріоритетний характер розробки теоретико-методологічних засад глобально-історичного підходу набув відображення у започаткуванні під час XXII МКІН у Цзинані (2015 р.) практики присудження Міжнародної премії у галузі історії ученим, чий внесок у розвиток світової історичної науки безпосередньо пов'язаний з дослідженнями, реалізованими у транснаціональній перспективі, і з розробленням теоретико-методологічних засад глобальної історії²⁸.

Діяльність МКІН у період 1990–2022 рр. продемонструвала масштабні трансформації сучасного тематичного репертуару світового наукового співтовариства істориків. Утвердження парадигми т. зв. «нової історичної науки», що фіксується на матеріалах роботи даних форумів, починаючи з XVIII МКІН у м. Монреаль (1995 р.) (Isaievych 2009), спричинило посилення уваги вчених з усього світу до проблем т. зв. «нової культурної», «нової соціальної» та «нової політичної» історії та витіснення на маргінес «традиційних», структурно орієнтованих досліджень у царині економічної та соціальної історії. Систематичне проведення сесій, присвячених проблемам інтелектуальної історії, історії емоцій, усної та публічної історії, жіночої та гендерної історії, історії дитинства, історії читання тощо дозволяє помітити посилення ролі всесвітніх історичних форумів у формуванні дисциплінарного поля сучасної антропологічно орієнтованої світової історичної науки.

²⁵ The Program of the 20th International Congress in Sydney: website. URL: <http://surl.li/bdmtl> (accessed: 20.12.2025).

²⁶ The Program of the 21st International Congress in Amsterdam ...

²⁷ XXIII International Congress of Historical Sciences. Poznań 2020/2022. Program: website. URL: <http://surl.li/dkdqy> (accessed: 20.12.2025).

²⁸ The CISH Prize: website. URL: <http://surl.li/bdmwk> (accessed: 20.12.2025).

Отже, МКІН упродовж усієї історії свого існування виступають комунікаційними просторами для продукування дослідницького репертуару світового наукового співтовариства істориків. Організаційний вимір діяльності всесвітніх історичних форумів дозволяє констатувати визначну роль цих заходів у формуванні «горизонтальної» моделі фахової наукової комунікації та механізмів трансляції організаційних та дослідницьких практик, що визначають функціонування міжнародної академічної спільноти істориків. Тематична спрямованість дискусій, що ознаменували перебіг конгресів упродовж 1900–2022 рр., дає підстави стверджувати про визначну роль МКІН у реалізації переходу від позитивістської моделі історіописання до т. зв. «нової історичної науки», легітимації нових проблемних полів світової історіографії та їх інституалізації як окремих субдисциплін. Узгодженість організаційних, теоретико-методологічних та тематичних практик сучасного дослідницького репертуару світового наукового співтовариства істориків визначає його посткризовий характер і сприяє забезпеченню сталого розвитку міжнародної академічної спільноти.

Список літератури / References

Ankeny R., Leonelli S. Repertoires: A Post-Kuhnian Perspective on Scientific Change and Collaborative Research. *Studies in History and Philosophy of Science*. 2016. No. 60. PP. 18–28.

Atamanenko A. Ye. Ukrains'ke istorychne tovarystvo ta Mizhnarodni istorychni konhresy. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademii»*. *Istorychni nauky* [Proceedings of The National University of Ostroh Academy: Historical Studies]. 2009. Vyp. 14. S. 260–272. (In Ukrainian)

Атаманенко А. Є. Українське історичне товариство та Міжнародні історичні конгреси. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2009. Вип. 14. С. 260–272.

Bazhenova H. III Mizhnarodnyj konhres istorychnykh nauk 1908 roku v Berlini ochyma joho suchasnykiv. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoryia* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]. 2007. No. 89–90. S. 4–6. (In Ukrainian)

Баженова Г. III Міжнародний конгрес історичних наук 1908 року в Берліні очима його сучасників. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. № 89–90. С. 4–6.

Bazhenova H. Yu. IV Mizhnarodnyj konhres istorychnykh nauk 1913 r. ta uchast' u n'omu vitchyznianskykh vchenykh. *Visnyk Akademii pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy: naukovo – praktychnyj zbirnyk* [Bulletin of the Academy of Labour and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine: Scholarly and Practical Collection]. 2006. No. 1. S. 154–160. (In Ukrainian)

Баженова Г. Ю. IV Міжнародний конгрес історичних наук 1913 р. та участь у ньому вітчизняних вчених. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науково – практичний збірник*. 2006. № 1. С. 154–160.

Bigg Ch., Reinisch J., Somsen G., Widmalm S. The Art of Gathering: Histories of International Scientific Conferences. *The British Journal for the History of Science*. 2023. No. 56 (4). PP. 423–433. <https://doi.org/10.1017/S0007087423000638>

Erdmann K. D. Toward a Global Community of Historians: the International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences. New York – Oxford: Bergbahn Books, 2005. 448 p.

Erdmann K. D. Les Congrès internationaux des Sciences historiques. *Relations internationales*. 1990. No. 62. PP. 201–211.

Fling F. M. Seventh International Congress of Historical Sciences Warsaw, August 21–28, 1933. *The American Historical Review*. 1934. Vol. 39. No. 2. PP. 269–274.

Haskins Ch. H. The International Historical Congress at Berlin. *The American Historical Review*. 1908. Vol. 14. No. 1. PP. 1–8.

Isaievych Ya. D. Mizhnarodni konhresy istorykiv: website.URL: <http://surl.li/bdmvr> (data zvernennia: 23.12.2025). (In Ukrainian)

Ісаєвич Я. Д. Міжнародні конгреси істориків: website. URL: <http://surl.li/bdmvr> (дата звернення: 23.12.2025).

Isaievych Ya. D. XIX Mizhnarodnyj konhres istorykiv v Oslo. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2001. No. 1. S. 159–160. (In Ukrainian)

Ісаєвич Я. Д. XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 159–160.

Leland W. G. The Congress of Historical Sciences at Zurich. *The American Historical Review*. 1939. Vol. 44. No. 2. PP. 290–293.

Leland W. G. The International Committee of Historical Sciences. *The American Historical Review*. 1926. Vol. 31. No. 4. PP. 726–731.

Leland W. G. The International Congress of Historical Sciences, Held at Brussels. *The American Historical Review*. 1923. Vol. 28. No. 4. PP. 639–655.

Leonelli S., Ankeny R. Repertoires: How to Transform a Project into a Research Community. *BioScience*. 2015. No. 65. PP. 701–708.

Martin O. Le Congrès Historique d'Oslo. *Revue historique de droit français et étranger*. 1928. Vol. 7. PP. 441–460.

Martin O. Le Congrès Historique de Varsovie. *Revue historique de droit français et étranger*. 1933. Vol. 12. No. 3. PP. 525–544.

Monod G. Le Congrès Historique De Berlin. *Revue Historique*. 1909. No. 99. PP. 298–307.

Samojlenko N. I. XXII Mizhnarodnyj konhres istorychnykh nauk: website. URL: <http://surl.li/bdmpru> (data zvernennia: 23.12.2025). (In Ukrainian)

Самойленко Н. І. XXII Міжнародний конгрес історичних наук: website. URL: <http://surl.li/bdmpru> (дата звернення: 11.11.2025).

Schroeder-Gudhus B. Les congrès scientifiques et la politique de coopération internationale des académies des sciences. *Relations internationales*. 1990. No. 62. PP. 135–148.

Sereda O. V. XXI Mizhnarodnyj konhres istorykiv. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2010. No. 6. PP. 224–225. (In Ukrainian)

Середа О. В. XXI Міжнародний конгрес істориків. *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 224–225.

Taborans'kyj S. P. Teoretychni dyskusii ta ideolohichne protystoiannia na mizhnarodnykh konhresakh istorychnykh nauk (1950–1990): dys. ... kandydata istorychnykh nauk: 07.00.02 «Vsesvitnia istoriia» / Kyivs'kyj natsional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2012. 245 s. (In Ukrainian)

Таборанський С. П. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990): дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. 245 с.

Yusov S. L. Ukrains'ki vcheni na XI Mizhnarodnomu konhresi istorychnykh nauk (Stokhol'm, 1960 r.). *Ukraina XI stolittia: kul'tura, ideolohiia, polityka* [Ukraine in the Twentieth Century: Culture, Ideology, Politics]. 2014. № 19. S. 176–193. (In Ukrainian)

Юсов С. Л. Українські вчені на XI Міжнародному конгресі історичних наук (Стокгольм, 1960 р.). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. № 19. С. 176–193.

Mariia Dotsenko

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: m-i-dotsenko161@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0085-6807>

THE ROLE OF THE INTERNATIONAL CONGRESSES OF HISTORICAL SCIENCES IN SHAPING THE SCHOLARLY REPERTOIRE OF THE GLOBAL COMMUNITY OF HISTORIANS, 1900 TO 2022

The paper examines the role of the International Congresses of Historical Sciences in the functioning of historical scholarship worldwide during the twentieth and early twenty-first centuries. To explore the relationship between the work of these global forums and the broader trends in the evolution of historical scholarship, the study applies a repertoire-based approach, which makes it possible to analyze the congresses' contribution to shaping the scholarly repertoire in the field of history. The paper considers the influence of the International Congresses of Historical Sciences on the formation of the organizational, theoretical, methodological, and thematic repertoires of the global research community of historians. It argues that the emergence of this form of academic communication was driven by the need to develop a crisis-response repertoire aimed at overcoming the organizational and theoretical-methodological crisis in historical scholarship at the end of the nineteenth century. Particular attention is given to analyzing the impact of the geopolitical upheavals of the period on the transformation of the repertoire of the global historical community. The paper stresses that the emergence of the congresses as a communicative space for generating new repertoires took place with the active support of the International Committee of Historical Sciences, and that this institution's close involvement in organizing and hosting the forums enabled it to bring together scholars from diverse countries in the search for ways to overcome the crisis in global historical scholarship. The paper concludes that the International Congresses of Historical Sciences played an important

role in establishing what may be called a "horizontal" model of scholarly communication and in developing transmission mechanisms for the organizational and research practices of the global historical community. In particular, it is shown that the congresses facilitated the transition from the positivist model of historical writing to anthropologically oriented "new history" and helped to legitimize new problem fields in historiography worldwide.

Keywords: International Congresses of Historical Sciences, International Committee of Historical Sciences, scholarly communication, scholarly community, scholarly repertoire, new history.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 08.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 08.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 13.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-10>
УДК 930.2+37.016:930]:004.77

Євген Рачков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

ВИКОРИСТАННЯ ВЕБПЛАТФОРМИ ОМЕКА В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ І ВИКЛАДАННІ

Стаття присвячена особливостям використання вебплатформи Омека в історичних дослідженнях і в процесі викладання в умовах значного інтересу до розроблення та поширення цифрових ресурсів історичної тематики за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення. Омека — система керування вмістом з відкритим кодом, яка дозволяє створювати та публікувати цифрові колекції та виставки, забезпечуючи стандартизований опис метаданих і комплексну репрезентацію історичних матеріалів. Омека має кілька різновидів: Омека Classic та Омека.net (хостингова версія) найкращі для персонального використання та локальних проєктів, а Омека S — для великих установ та масштабних колективних проєктів. Вебплатформа пропонує низку переваг для істориків для провадження освітнього процесу та наукових досліджень, зокрема завдяки відповідності високим науковим стандартам і орієнтації на користувачів, які не мають спеціальних технічних

Як цитувати: Рачков Є. Використання вебплатформи Омека в історичних дослідженнях і викладанні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 200–224. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-10>

How to cite: Rachkov Ye. Using the Omeka Web Publishing Platform in Historical Research and Teaching. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 200–224. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-10> (In Ukrainian)

© Рачков Є., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

навичок. Омека забезпечує гнучке поєднання аудиторної та дистанційної роботи, а також сприяє розвитку міждисциплінарної співпраці істориків із представниками інших наукових дисциплін і галузей знань. Особливої актуальності застосування вебплатформи набуває в умовах російсько-української війни, коли оцифрування об'єктів культури, створення та поширення цифрових архівів, документування культурної спадщини тощо стає пріоритетним завданням для дослідників та інституцій. Звичайно, подібно до більшості програмних продуктів, використання Омека пов'язане з певними потенційними ризиками, подолання яких вимагає від користувачів посиленої уваги до методологічних, організаційних, технічних та інших аспектів роботи з вебплатформою, а також пошуку компромісів між наявними ресурсами, цілями освітніх та дослідницьких проєктів, вимогами до якості цифрової репрезентації історичних матеріалів тощо. Лише поєднання системного та критичного підходів до роботи з вебплатформою дозволяє повною мірою реалізувати її потенціал в історичних дослідженнях і викладанні, а також сприяє усвідомленому використанню цифрових інструментів і критичному сприйняттю створюваних цифрових ресурсів.

Ключові слова: **Омека, відкрите програмне забезпечення, система керування вмістом, цифрова гуманітаристика, цифрова історія, «цифровий поворот», цифрова колекція, цифрова виставка, історична освіта, історичні дослідження.**

Вступ

Омека — система керування вмістом, призначена для створення та публікації цифрових колекцій і виставок, що здобула поширення та визнання користувачів у багатьох країнах світу. Вона пропонує низку переваг, зокрема завдяки відповідності високим науковим стандартам і орієнтації на користувачів із базовими технічними навичками.

Мета цієї статті, що має методичний характер, полягає в окресленні можливостей використання вебплатформи користувачами, які прагнуть ознайомитися з принципами створення цифрових колекцій і виставок, опанувати базові інструменти представлення історичних матеріалів в Інтернеті, а також інтегрувати набуті навички в освітній процес та наукові дослідження. У тексті свідомо обмежено використання спеціальної термінології, натомість запропоновано різноманітні узагальнення, які покликані зробити статтю корисною для студентів, викладачів, дослідників і всіх, хто прагне поєднати зацікавлення історією з інформаційними технологіями.

З огляду на зазначену мету стаття структурована в такий спосіб: теоретична частина (загальні міркування щодо місця цифрових технологій в історичних дослідженнях і викладанні; нарис історії створення та розвитку програмного забезпечення Omeka); методологічна частина (особливості використання Omeka для освітніх і наукових завдань; основні структурні елементи вебплатформи; стандарт опису метаданих Дублінського ядра; переваги та недоліки використання вебплатформи); додатки (рекомендації щодо використання Дублінського ядра; схема взаємозв'язку основних елементів Omeka).

Від «цифрового повороту» до цифрової історії

Різноманітні інформаційні технології посідають важливе місце в історичних дослідженнях і викладанні на сучасному етапі. Попри те, що історики разом із представниками інших соціогуманітарних дисциплін тривалий час користуються цифровими інструментами, саме протягом останніх десятиліть відбулися стрімкі трансформації, що отримали назву «цифрового повороту» та стали основою для появи цифрової гуманітаристики / цифрових гуманітарних наук (Digital Humanities). Сьогодні цифрова гуманітаристика продовжує стрімко змінюватися та ставати дедалі популярнішою як в академічному середовищі, так і серед широкого загалу дослідників минулого. Водночас дискусійними залишаються питання, чим саме є цифрова гуманітаристика: дослідницьким полем / простором, прикладною міждисциплінарною областю, академічною дисципліною, дослідницьким «хайпом» чи всім цим одночасно (Sahle 2015). Не менш складно визначити, що являє собою цифрова історія (Digital History): розділ цифрової гуманітаристики, академічну (суб)дисципліну, дослідницький підхід, сукупність методів, масив онлайн-джерел, дослідницьку інфраструктуру або взагалі прояв наукової моди на назви з означенням «цифровий». До сьогодні цифрова історія не має загальноприйнятого визначення, втім, до неї зазвичай відносять застосування цифрових технологій для оцифрування, візуалізації та репрезентації історичних матеріалів, створення електронних ресурсів історичної тематики (бази

даних, інтерактивні карти, віртуальні реконструкції тощо), формування онлайн-ових спільнот і тематичних історичних мереж тощо. Показово, що цифрову історію часто розглядають у площині публічної історії, зокрема у зв'язку зі створенням масштабних електронних ресурсів, покликаних полегшити доступ широкого загалу користувачів до оцифрованих історичних джерел та інтерпретації минулого. Не менш дискусійним залишається визначення зв'язку цифрової історії з іншими суміжними дисциплінами, наприклад історичним комп'ютерингом (Historical Computing), історичною інформатикою (Historical Information Science) та кількісною історією (Quantitative History). Більше того, дослідники не дійшли згоди навіть щодо часу виникнення цифрової історії: більшість датує її появу 1990-ми рр., однак є спроби простежити її витоки від 1940–1960-х рр. (Kulikov 2013; Narojczyk 2016; Kemman 2021).

Попри численні дискусії щодо цифрової історії, очевидно, що «цифровий поворот» спричинив не лише активніше використання істориками інформаційних технологій, але й сприяв виникненню нових тем історичних досліджень, кардинальному переосмисленню підходів до історичної освіти, появі нових способів конструювання та використання історичних наративів тощо. Зрештою, «цифровий поворот» поглибив розмивання меж між різними історичними напрямками та водночас розширив доступ до історичних студій для представників суміжних дисциплін і широкого загалу людей (Noiret, Tebeau, Zaagsma 2022, 7–8).

Враховуючи це, сьогодні цифрова історія є перспективною галуззю, що стикається з різноманітними викликами, але демонструє високу здатність до адаптації. Наприклад, від 2010-х рр. в історичних дослідженнях та викладанні триває «перехід» від методів до джерел, що спричинило появу різноманітних цифрових проєктів історичного спрямування. Визначальну роль у цьому відіграв розвиток інформаційних технологій (передусім Інтернету та нових медіа) і створення дослідницької інфраструктури (наукові центри, навчальні курси тощо). Безсумнівно, для багатьох істориків опрацювання та публікація джерел за допомогою порівняно простого програмного забезпечення виявилися

привабливішими, ніж застосування складних математичних методів, що зазвичай потребує спеціальної підготовки та допомоги фахівців технічних спеціальностей.

Що таке Omeka?

Omeka — програмне забезпечення з відкритим кодом, яка дозволяє публікувати контент, управляти вмістом, ділитися цифровими колекціями та створювати онлайн-виставки. Назва «Omeka» походить із мови суахілі та означає «демонструвати», «виражати», «розкривати», «розпаковувати» тощо. Назва доволі точно відображає головну мету вебплатформи — забезпечити обмін контентом між користувачами, зокрема онлайн-спільнотами, за допомогою цифрових ресурсів¹. Ініціаторами створення Omeka стали співробітники Центру історії та нових медіа (Center for History and New Media) Університету Джорджа Мейсона (м. Ферфакс, Вірджинія, США)². Діяльність центру переважно сфокусована на інформаційних та освітніх проєктах, а також на популяризації історичних знань в Інтернеті. Центр створено 1994 р., а 2011 р. йому присвоєно ім'я засновника та першого директора — історика Роя Розенцвейга (1950–2007)³.

Перша версія вебплатформи — Omeka Classic⁴ — побачила світ 2008 р. Початкова ідея полягала у створенні зручного інструменту для дослідників та інституцій (передусім музеїв, бібліотек і архівів), який дозволив би легко ділитися цифровими матеріалами та колекціями. Вебплатформа розроблена так, щоби бути доступною різноманітним користувачам, зокрема з обмеженими можливостями. Переваги Omeka Classic полягають у тому, що вона є безкоштовною, має відкритий код і зрозумілий інтерфейс, підтримує стандартизовані метадані

¹ Project. Omeka: website. URL: <https://omeka.org/about/project/> (accessed: 22.12.2025).

² Roy Rosenzweig Center for History and New Media: website. URL: <https://rrchnm.org/> (accessed: 22.12.2025).

³ Newly named “Roy Rosenzweig Center for History and New Media”. History News Network: website. Date of update: 25.04.2011. URL: <https://www.hnn.us/article/newly-named-roy-rosenzweig-center-for-history-and-> (accessed: 22.12.2025).

⁴ Omeka Classic: website. URL: <https://omeka.org/classic/> (accessed: 22.12.2025).

та забезпечує можливості обміну контентом і публікації матеріалів. Вебплатформа доволі швидко стала популярною серед інституцій культури, з якими команда Omeka співпрацює від самого початку⁵.

Особливістю Omeka Classic є те, що користувачі повинні самостійно запустити створюваний вебресурс на власному сервері та забезпечити його подальшу підтримку. Враховуючи, що чимало користувачів не володіють цими технічними навичками, 2010 р. команда Omeka запустила хостингову версію Omeka.net⁶, яка передбачає більш зручні та швидкі рішення для створення й публікації цифрових колекцій і виставок. Omeka.net найкраще підходить для персонального використання та локальних проєктів.

2012 р. команда Omeka розпочала роботу над новою версією вебплатформи на основі Omeka Classic⁷, призначеної для інституцій, які залучають велику кількість людей до створення цифрових колекцій і виставок через спільний доступ до онлайн-ресурсів. У результаті 2017 р. було представлено Omeka S⁸, яка забезпечує єдине середовище для встановлення та оновлення програмного забезпечення, а також налаштування й управління вебсайтами, що особливо корисно для великих колективних проєктів.

Сьогодні Omeka є повністю незалежною вебплатформою, що існує за підтримки Digital Scholar — неприбуткової організації, яка забезпечує критично важливу відкриту інфраструктуру для цифрової гуманітаристики⁹.

Omeka.net для освітніх і наукових завдань

Для локальних індивідуальних і колективних проєктів (освітніх та наукових), а також для користувачів з базовими технічними навичками доцільно скористатися хостинговою версією вебплатформи

⁵ Project. Omeka: website. URL: <https://omeka.org/about/project/> (accessed: 22.12.2025).

⁶ Omeka.net: website. URL: <https://www.omeka.net/> (accessed: 22.12.2025).

⁷ Там само.

⁸ Omeka S: website. URL: <https://omeka.org/s/> (accessed: 22.12.2025).

⁹ Digital Scholar: website. URL: <https://digitalscholar.org/> (accessed: 22.12.2025).

Omeka.net. Її важливою перевагою є те, що Omeka.net повністю бере на себе всі технічні процеси, надаючи користувачам змогу зосередитися на роботі з контентом. Водночас частина послуг Omeka.net передбачає щорічну абонентську плату. Станом на 2026 р. користувачам вебплатформи доступні п'ять тарифних планів. Базовий тарифний план є безкоштовним, що робить Omeka.net широко доступною, зокрема для студентів і викладачів різних країн. Кожен тарифний план характеризується визначеним набором функцій, зокрема кількістю вебсайтів, які можна створити, обсягом доступного сховища даних, кількістю тем оформлення (дизайн публічної частини вебсайту), а також набором плаґінів (інструментів для розширення функційності вебсайту)¹⁰. Загалом пропонується система тарифікації забезпечує гнучкість використання вебплатформи та дозволяє адаптувати її функційні можливості до різних освітніх і наукових завдань.

Функційні особливості вебсайтів в Omeka.net залежать від доступних додатків / плаґінів (plugins). Наприклад, плаґін Exhibit Builder (наявний у всіх тарифних планах) дозволяє створювати онлайн-виставки, що поєднують різні елементи вебсайту¹¹. Втім, чимало справді корисних плаґінів доступні лише в платних тарифах. Зокрема, плаґін Geolocation дозволяє прив'язувати елементи вебсайту до географічних координат та відображати їх на інтерактивних картах (як на сторінках елементів, так і на загальній карті)¹². Інший плаґін — Timeline — дозволяє презентувати елементи вебсайту в хронологічному порядку на інтерактивній лінії часу¹³.

Слід відзначити, що Omeka.net може використовуватися для роботи з різноманітними джерелами, оскільки застосовує стандартизований

¹⁰ Див. детальніше: Sign Up and Choose a Plan. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/signup/> (accessed: 22.12.2025).

¹¹ Див. детальніше: Exhibit Builder. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/build-a-website/manage-plugins/exhibit-builder/> (accessed: 22.12.2025).

¹² Див. детальніше: Geolocation. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/build-a-website/manage-plugins/geolocation/> (accessed: 22.12.2025).

¹³ Див. детальніше: Timeline. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/build-a-website/manage-plugins/timeline/> (accessed: 22.12.2025).

опис метаданих і надає користувачам можливість використовувати розширені набори метаданих, обирати серед запропонованих або створювати власні. Наприклад, вебплатформа пропонує такі типи елементів, призначені для опису відповідних матеріалів: текст (Text), рухоме зображення (Moving Image), усна історія (Oral History), звук (Sound), нерухоме зображення (Still Image), вебсайт (Website), подія (Event), електронна пошта (Email), план уроку (Lesson Plan), гіперпосилання (Hyperlink), особа (Person), інтерактивний ресурс (Interactive Resource), набір даних (Dataset), фізичний об'єкт (Physical Object), служба (Service) та комп'ютерна програма (Software)¹⁴.

Ще одна важлива перевага Omeka.net полягає в тому, що вона може бути використана для колективних краудсорсингових проєктів (Kulikov, Sklokina 2023). Наприклад, вебплатформа дозволяє контролювати рівні доступу до адміністративного інтерфейсу, включно з налаштуваннями та опублікованими й неопублікованими даними:

- «Супер» («Super») — найвищий рівень доступу;
- «Адмін» («Admin») — доступ до перегляду та редагування елементів, колекцій і тегів;
- «Партнерство» («Contributor») — доступ до створення та редагування власних елементів, створення виставок з будь-яких елементів;
- «Дослідник» («Researcher») — доступ до перегляду всіх елементів, колекцій і типів елементів¹⁵.

Елементи — Колекції — Виставки

Omeka організована на основі трьох базових складників: «елементи» («items»), «колекції» («collections») та «виставки» («exhibits») (див. рис. 1). Взаємозв'язок між ними можна порівняти з музейним зібранням. Наприклад, елементи (об'єкти) на вебсайті подібні до музейних предметів: їх можна об'єднати в постійні колекції на основі визначених

¹⁴ Див. детальніше: Manage Item Types. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/build-a-website/manage-item-types/> (accessed: 22.12.2025).

¹⁵ Див.: Manage Users. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/build-a-website/manage-users/> (accessed: 22.12.2025).

користувачем характеристик. Такі колекції є відносно сталими, хоча з часом вони можуть зазнавати змін. Крім того, елементи на вебсайті, так само як музейні предмети, можуть бути включені до різноманітних виставок — як тимчасових, так і постійних. Виставки можуть істотно відрізнятися способом представлення матеріалів та мати просту або складну структуру. Певний елемент одночасно може належати лише до однієї колекції, проте його можна коли завгодно перемістити з однієї колекції до іншої. Так само як музейний предмет одночасно може належати лише до одного зібрання, хоча згодом може бути включений до іншого. Певний елемент на вебсайті може бути представлений у кількох виставках одночасно, подібно до того, як музейний предмет та його копії можуть експонуватися в межах різних виставок. Крім того, подібно до традиційного музею, в Omeka можуть існувати елементи, які з різних причин не належать до жодної колекції або виставки.

Отже, будь-який вебсайт в Omeka складається з одного або кількох елементів. Для їх додавання використовують як стандартизовані, так і створювані користувачем метадані. Кожен елемент може мати необмежену кількість тегів, містити один або кілька доданих файлів, а також бути позначеним на карті чи лінії часу тощо¹⁶. Елементи становлять основу для створення колекцій і виставок. Колекції можуть бути досить простими (включати один чи кілька елементів) або мати складну та навіть ієрархічну структуру (наприклад, можна створити «дерево колекцій» / «Collection Tree»)¹⁷. Так само виставки можуть складатися як з однієї вебсторінки, так і з кількох, при цьому структура вебсторінок може бути ієрархічною. Виставки створюються на основі макетів, які пропонують різні способи об'єднання та презентації обраних елементів вебсайту: Файл із текстом (File with Text), Галерея (Gallery), Текст (Text), Документ (File), Слайдер (Carousel), Карта геолокації (Geolocation Map) та Лінія часу (Timeline)¹⁸.

¹⁶ Див., наприклад: Add Items. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/build-a-website/add-items/> (accessed: 22.12.2025).

¹⁷ Див., наприклад: Manage Collections. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/build-a-website/manage-collections/> (accessed: 22.12.2025); Collection Tree. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/build-a-website/manage-plugins/collection-tree/> (accessed: 22.12.2025).

¹⁸ Див., наприклад: Exhibit Builder ...

Метадані — Дублінське ядро

Метадані («дані про дані») — інформація про інші дані (окрему одиницю або набір даних), яка виконує низку важливих функцій: полегшує опис, пошук і організацію даних; спрощує обмін інформацією між користувачами та базами даних; сприяє розвитку штучного інтелекту та машинного навчання тощо (Badman, Kosinski). Можна використовувати різні стандарти та схеми метаданих або адаптувати метадані до певних завдань. Ідея персоналізації метаданих для найбільш точного опису досліджуваної сутності є слушною, проте вона має ризики надмірної фрагментації та втрати інтероперабельності (сумісності) агрегованих даних. В історичних дослідженнях і викладанні доцільно застосовувати певний стандарт опису метаданих і уважно дотримуватися його правил, що дозволить покращити якість метаданих (зробити їх надійними, точними, повними та узгодженими). Лише певні стандарти здатні повною мірою забезпечити реалізацію основних інформаційних функцій метаданих, пов'язаних з виявленням, використанням, фіксацією походження, перевіркою актуальності, автентичністю та адмініструванням даних (Park 2009, 213–228).

Омека використовує стандарт опису метаданих Дублінське ядро (Dublin CoreTM), ідея створення якого (Dublin Core Metadata Initiative, DCMI) виникла в середині 1990-х рр. 1995 р. у м. Дублін (Огайо, США) на семінарі «OCLC/NCSA Metadata Workshop», що зібрав понад 50 учасниць та учасників, було обговорено базовий набір семантичних елементів цього стандарту метаданих¹⁹. Загалом Дублінське ядро складається з 15 базових елементів (Dublin Core Metadata Element Set), призначених для опису різноманітних об'єктів (ресурсів)²⁰ (див. табл. 1). Для їх конкретизації були розроблені кваліфікатори Дублінського ядра (Dublin Core Qualifiers)²¹. Крім того, базові елементи метаданих

¹⁹ DCMI History. Dublin Core Metadata Initiative: website. URL: <https://www.dublincore.org/about/history/> (accessed: 22.12.2025).

²⁰ Див. детальніше: Dublin CoreTM Metadata Element Set, Version 1.1: Reference Description. Dublin Core Metadata Initiative: website. URL: <https://www.dublincore.org/specifications/dublin-core/dces/> (accessed: 22.12.2025).

²¹ Див. детальніше: DCMI Qualifiers. Dublin Core Metadata Initiative: website. URL: <https://www.dublincore.org/specifications/dublin-core/dcmes-qualifiers/> (accessed: 22.12.2025).

належать до ширшого набору словників і специфікацій (DCMI Metadata Terms), який містить 55 термінів і забезпечує єдину семантику для опису метаданих різних типів ресурсів²². Загалом є багато рекомендацій щодо використання Дублінського ядра (як офіційних від DCMI, так і неофіційних, що відображають погляди різних дослідників та інституцій). Наприклад, деякі елементи рекомендують створювати, послуговуючись контрольованими словниками (заздалегідь визначеним набором термінів і значень). Крім того, хоча Дублінське ядро розроблено англійською, для метаданих варто використовувати мову даних, з якими вони пов'язані.

Переваги використання Omeka в освітньому процесі

В умовах поширення технологій штучного інтелекту дедалі очевиднішою стає необхідність поглиблення залученості студентів до освітнього й дослідницького процесів. Одне з рішень полягає в заохоченні майбутніх фахових істориків до роботи з джерелами та літературою через проекти цифрової публічної історії (Digital Public History), що може виявитися кориснішим, ніж виконання традиційних письмових робіт (Billeaudeaux, Eisel 2023, 154). Такий підхід може застосовуватися як під час аудиторної роботи (офлайн), так і в умовах дистанційного навчання (онлайн). Створення студентами цифрових проєктів, доступних для широкої аудиторії, має низку важливих особливостей, пов'язаних, зокрема, з реальною міждисциплінарністю та етико-професійною відповідальністю.

Використання програмного забезпечення Omeka в освітньому процесі ґрунтується на поєднанні теоретичної підготовки та практично орієнтованої діяльності, що передбачає виконання індивідуальних та / або колективних проєктів. Попри те, що Omeka активно використовується в університетській освітній практиці за кордоном (Billeaudeaux, Eisel 2023, 154–161; Litterio 2021, 77–88), в Україні можна нарахувати лише кілька подібних прикладів, переважно в межах викладання

²² Див. детальніше: DCMI Metadata Terms. Dublin Core Metadata Initiative: website. URL: <https://www.dublincore.org/specifications/dublin-core/dcmi-terms/> (accessed: 22.12.2025).

дисциплін з цифрової історії та цифрових методів в історичних дослідженнях*. Це виглядає певною мірою парадоксальним, особливо з огляду на розвинену спільноту користувачів і системну технічну підтримку розробників вебплатформи. Наприклад, існує чимало навчальних матеріалів, присвячених використанню Omeka: 1) детальна документація (керівництво користувача) та технічна підтримка на офіційних вебсайтах²³ та вебплатформі GitHub, призначеній насамперед для розробників програмного забезпечення²⁴; 2) навчальні матеріали для істориків на міжнародній онлайн-платформі Programming Historian²⁵ (частина з них опублікована українською на навчальному вебресурсі «Посібник з цифрової історії»²⁶); 3) практичні рекомендації

* Див., наприклад, програми таких навчальних дисциплін: «Технології пошуку і обробки інформації в історії та археології» (викладачі — Василь Файфура та Олександр Шевчук, Кам'янець-Подільський державний інститут); «Вступ до цифрової історії» та «Цифрові методи в наукових дослідженнях» (викладачка — Оріся Віра, Український католицький університет); «Databases & Content Analysis for Historians» (викладач — Володимир Куліков, Український католицький університет); «Бази даних в історичних дослідженнях культурної спадщини» та «Цифрова історія» (викладач — Євген Рачков, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) тощо.

²³ Див.: Help for Omeka.net. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/help/> (accessed: 01.12.2025); Omeka Classic User Manual. Omeka Classic: website. URL: <https://omeka.org/classic/docs/> (accessed: 01.12.2025); Omeka S User Manual. Omeka S: website. URL: <https://omeka.org/s/docs/user-manual/> (accessed: 01.12.2025).

²⁴ Див.: Omeka. GitHub: website. URL: <https://github.com/omeka> (accessed: 01.12.2025).

²⁵ Див.: Reeve J. Installing Omeka. Programming Historian: website. 2016. No. 5. URL: <https://doi.org/10.46430/phen0052> (accessed: 19.12.2025); Posner M., Brett M. R. Creating an Omeka Exhibit. Programming Historian: website. 2016. No. 5. URL: <https://doi.org/10.46430/phen0049> (accessed: 19.12.2025); Posner M. Up and Running with Omeka.net. Programming Historian: website. 2016. No. 5. URL: <https://doi.org/10.46430/phen0060> (accessed: 19.12.2025).

²⁶ Див.: Познер М. Початок роботи з Omeka.net. Programming Historian / переклала Оріся Віра. Посібник з цифрової історії: вебсайт. 2024. URL: <https://doi.org/10.69915/dh0013> (дата звернення: 21.12.2025); Познер М., Бретт М. Створення виставки в Omeka. Programming Historian / переклала Оріся Віра. Посібник з цифрової історії: вебсайт. 2024. URL: <https://doi.org/10.69915/dh0014> (дата звернення: 21.12.2025).

користувачам на вебсайтах університетських бібліотек²⁷; 4) численні лекції на YouTube²⁸ тощо. Безперечно, наявні навчальні та довідкові матеріали роблять Омека зручною навіть для користувачів із базовим рівнем технічних навичок та дозволяють виконувати широкий спектр освітніх завдань²⁹.

Серед інших переваг використання Омека в навчанні слід зазначити, що вона відповідає науковим стандартам, дозволяє працювати з різними історичними матеріалами, досить просто масштабувати цифрові проєкти, адаптувати вебсайти під потреби різних користувачів тощо. Використання Омека надає студентам різних дисциплін (програм і спеціальностей) можливість тісно співпрацювати з викладачами, співробітниками архівів, музеїв, бібліотек та інших інституцій, часто у формі неформальних («знизу» ініційованих) проєктів. Враховуючи це, використання Омека може сприяти формуванню та розвитку в студентів низки ключових компетентностей, зокрема критичного мислення, інформаційної грамотності та дослідницьких навичок (включно зі структуризацією, моделюванням та маніпулюванням дослідницькими даними). Робота з Омека також передбачає творчу складову, пов'язану з проєктуванням структури вебсайту, розробленням навігації, візуальної композиції сторінок, добором шрифтів, кольорової гами та мультимедійних елементів, а також із забезпеченням зручності користування й цілісності

²⁷ Див., наприклад: Building Digital Projects with Omeka. Washington University in St. Louis Libraries: website. URL: <https://libguides.wustl.edu/omeka> (accessed: 22.12.2025); Omeka S: A User's Guide. University of Illinois Urbana-Champaign Library: website. URL: <https://guides.library.illinois.edu/omekas> (accessed: 22.12.2025); Getting Started with Omeka. The College of Wooster Libraries: website. URL: <https://libguides.wooster.edu/omeka> (accessed: 22.12.2025); Omeka. University of Texas Libraries: website. URL: <https://guides.lib.utexas.edu/omeka> (accessed: 22.12.2025).

²⁸ Див.: Wired! Tutorials: Omeka & Neatline. Digital Art History and Visual Culture Research Lab: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/playlist?list=PL4pAvjVJyuCiJwNw-MVFroGyE13IUhv4> (accessed: 20.12.2025); Creating a Digital Exhibit with Omeka. University of Missouri Libraries: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=n2cwCCSlaZo> (accessed: 20.12.2025); Як створити сучасну онлайн-виставку? Можливості та переваги використання вебплатформи Омека. CityFace: YouTube. URL: <https://youtu.be/cuR54546ER8> (дата звернення: 20.12.2025).

²⁹ Див.: Use Cases. Omeka.net: website. URL: <https://info.omeka.net/use-cases/> (accessed: 01.12.2025).

інтерфейсу. Поєднання навичок організації та презентації дослідницьких даних є важливим для подальшої професійної діяльності істориків в умовах «цифрового повороту».

Звичайно, ефективне використання Omeka потребує відповідного структурування навчальної програми. Вона, вочевидь, повинна містити кілька взаємопов'язаних складників:

1. Концептуально-аналітичний — охоплює ознайомлення студентів із функціональними можливостями вебплатформи та її базовими налаштуваннями; аналіз наявних цифрових проєктів історичної тематики; розроблення концепції та робочого плану власного цифрового проєкту; опрацювання літератури та джерел; оцифрування та моделювання дослідницьких даних тощо.

2. Організаційно-координаційний — містить організацію ефективної комунікації та взаємодії між викладачами, студентами та іншими учасниками цифрового проєкту; координацію роботи над індивідуальними та груповими завданнями; моніторинг виконання різних етапів проєкту та коригування його перебігу відповідно до проміжних результатів тощо.

3. Підсумково-прогностичний — передбачає експертне обговорення, фінальну перевірку та презентацію створеного цифрового проєкту; оцінювання його якості та відповідності поставленим цілям; аналіз одержаних результатів і потенційних наслідків; обговорення можливостей довготривалого збереження та подальшого розвитку цифрового проєкту тощо.

Кейси використання Omeka для дослідницьких проєктів

Вебплатформа широко застосовується в наукових дослідженнях, зокрема в історичних. За даними розробника, лише Omeka.net залучає десятки тисяч користувачів для роботи з відповідною кількістю вебсайтів³⁰. Актуальність вебплатформи посилюється в умовах російсько-української війни, коли оцифрування об'єктів культури, створення цифрових архівів, документування культурної спадщини

³⁰ Project. Omeka: website. URL: <https://omeka.org/about/project/> (accessed: 22.12.2025).

тощо стає пріоритетним завданням для дослідників та інституцій. Розглянемо кілька релевантних кейсів: перший присвячений збору інтерв'ю з експертами в галузі культури в межах наукового проєкту «МІСТО І ВІЙНА», а другий — створенню онлайн-бази даних цифрових проєктів, присвячених культурній спадщині України. Обидва проєкти реалізуються командою дослідницької ініціативи CityFace та отримали підтримку Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету³¹.

Проєкт «МІСТО І ВІЙНА: руйнування, збереження і переосмислення культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» тривав упродовж 2022–2024 рр. Учасники проєкту зібрали 36 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з експертами в галузі культури. Частину інтерв'ю опубліковано на YouTube-каналі, а інформацію про них — на сайті дослідницької ініціативи CityFace (Rachkov 2025, 268–294). За допомогою Omeka.net створено онлайн-базу даних інтерв'ю для оприлюднення детальної інформації про кожен зібраний матеріал та сприяння подальшим дослідженням питань руйнування, збереження й переосмислення культурної спадщини України під час російсько-української війни. Представлені матеріали об'єднано в дві колекції, що відповідають серіям інтерв'ю — «Експертна думка» та «Цифрова спадщина». Місця афіліації респондентів на момент запису інтерв'ю позначено на карті, а також створено лінію часу, на якій інтерв'ю розташовано за датою запису³². Запис інтерв'ю з експертами триває в межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0: трансформації культурних ландшафтів великих міст Сходу та Півдня України під час російсько-української війни», тому вебсайт поступово поповнюватиметься новими матеріалами.

Інший проєкт — «ЦИФРОВА СПАДЩИНА в Україні: документування цифрових проєктів» — розпочато 2024 р. для дослідження стано-

³¹ Див. детальніше: Проєкти. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/projects.html> (дата звернення: 20.10.2025).

³² МІСТО І ВІЙНА | Інтерв'ю: вебсайт. URL: <https://citywarua.omeka.net/> (accessed: 22.12.2025).

вища галузі цифрової спадщини в Україні та визначення її здобутків і проблем розвитку упродовж 1990–2020-х рр. (Rachkov 2026, 112–113). За допомогою Omeqa.net створюється онлайн база даних цифрових ресурсів, що відповідають таким критеріям: 1) були створені упродовж 1990–2020-х рр.; 2) інформація про них доступна в Інтернеті; 3) використовують цифрові технології для роботи зі спадщиною України; 4) сприяють культурному діалогу та взаємному культурному збагаченню. Досліджувані цифрові ресурси охоплюють широкий спектр різновидів культурної спадщини, які послугували основою для формування відповідних колекцій: «Архівна спадщина», «Усна історія», «Бібліотечна спадщина», «Музейна спадщина», «Цифрова спадщина», «Археологічна спадщина», «Мистецька спадщина», «Нематеріальна культурна спадщина», «Міська спадщина» тощо. Кожен досліджуваний цифровий ресурс позначено на інтерактивній карті та відображено на часовій шкалі за роком створення. Окрему увагу приділено запису інтерв'ю з ініціаторами, керівниками та виконавцями проєктів та ініціатив, присвячених цифровій спадщині України. Детальну інформацію про інтерв'ю також представлено на вебсайті у вигляді окремої колекції³³.

Виклики використання Omeqa

Звичайно, як і будь-яке програмне забезпечення, Omeqa має свої переваги та недоліки. Розглянемо кілька потенційних викликів, що можуть виникнути під час використання цього інструменту в історичних дослідженнях і процесі викладання.

Найпоширеніший з них — брак оцифрованих, а також неопрацьованих історичних матеріалів, придатних для використання в освітньому процесі та дослідженнях. Процес оцифрування зазвичай потребує значних часових і людських ресурсів, яких може бракувати для роботи над створенням та наповненням вебсайту. Крім того, оцифровані матеріали мають відповідати певним критеріям якості, необхідним для їхнього подальшого аналізу, інтерпретації та ефективного використання (Billelaudeaux, Eisel 2023, 159).

³³ ЦИФРОВА СПАДЩИНА в Україні: вебсайт. URL: <https://ukraineheritage.omeqa.net/> (дата звернення: 20.10.2025).

Наступний виклик, тісно пов'язаний із попереднім, полягає в інтеграції цифрових матеріалів у навчальний та дослідницький процеси в такий спосіб, щоб одержані результати відповідали початково задекларованим цілям. У зв'язку з цим користувачі Omeka замість формування вичерпних добірок матеріалів певної тематики можуть зосереджуватися на опрацюванні найбільш релевантних з них, свідомо відмовляючись від інших (Billeaudeaux, Eisel 2023, 159).

Ще один виклик стосується організації командної роботи, зокрема надання учасникам освітнього та дослідницького процесів справжньої суб'єктності на всіх етапах роботи з Omeka. Цей виклик безпосередньо пов'язаний із труднощами оцінки рівня підготовки членів команди (наприклад, студентів), які можуть мати різний рівень цифрових навичок. Певним рішенням може стати ретельне планування робочих процесів і створення чітких інструкцій, зокрема щодо оцифрування та опрацювання матеріалів, технічної роботи з Omeka, створення метаданих досліджуваних об'єктів тощо (Billeaudeaux, Eisel 2023, 159).

Питання щодо створення метаданих потребує окремої уваги. Використання Omeka стандарту метаданих Дублінського ядра не гарантує його правильного застосування відповідно до визначених принципів та усталених практик. Своєю чергою недотримання стандартів якості метаданих може призвести до різноманітних проблем, зокрема негативно вплинути на можливості довгострокового збереження та використання даних (Maron, Feinberg 2018, 674–691). Крім того, нерідко порушується принцип «1:1», який передбачає створення окремих записів метаданих для неоцифрованого першоджерела та його цифрового відтворення (Maron, Feinberg 2018, 680).

Висновки

Отже, Omeka є зручним та ефективним цифровим інструментом, що відкриває широкі можливості для історичних досліджень і викладання. Існує кілька різновидів системи керування вмістом, кожен з яких має певні особливості: Omeka Classic та Omeka.net є найкращими для індивідуального використання й локальних освітніх і наукових проєктів, тоді як Omeka S орієнтована на потреби великих

установ і масштабних колективних ініціатив. Вебплатформа досить поширена серед дослідників та інституцій, насамперед завдяки її відповідності науковим стандартам і доступності для користувачів без спеціальних технічних навичок. Водночас, як і для більшості програмних продуктів, її використання пов'язане з певними ризиками, зокрема методологічними, організаційними та технічними. Важливим завданням залишається пошук збалансованого співвідношення між наявними ресурсами, цілями освітніх і дослідницьких проєктів та вимогами до якості цифрової репрезентації історичних матеріалів. Лише поєднання системного та критичного підходів до використання програмного забезпечення дає змогу повною мірою реалізувати його потенціал у дослідженнях і викладанні, а також сприяє усвідомленому застосуванню цифрових інструментів і рефлексивному сприйняттю створюваних цифрових ресурсів.

Список літератури / References

Badman A., Kosinski M. What is Metadata? IBM: website. URL: <https://www.ibm.com/think/topics/metadata> (accessed: 22.12.2025).

Billeau deaux B., Eisel C. Using Omeka to Bring Women's History to Online Learners. *Teaching and Learning History Online: A Guide for College Instructors* / eds. S. K. Stein, M. MacLeod. New York, NY: Routledge, 2023. PP. 154–161. <https://doi.org/10.4324/9781003258414-22>

Kemman M. University of Luxembourg funder. Trading Zones of Digital History. München: De Gruyter Oldenbourg, 2021. 182 p. <https://doi.org/10.1515/9783110682106>

Kulikov V. Digital history: stanovlennia, suchasnyj stan, perspektyvy. *Spetsial'ni istorychni dystsyplyny: pytannia teorii ta metodyky* [Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methodology]. 2013. No. 21. Elektronni informatsijni resursy. S. 27–44. (In Ukrainian)

Куліков В. Digital history: становлення, сучасний стан, перспективи. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2013. № 21. Електронні інформаційні ресурси. С. 27–44.

Kulikov V., Sklokina I. Kraudsorsynh kul'turnoi spadshchyny. Za dopomohy: K. Lyublyanovics, D. Mérai. Data onovlennia: 20.01.2023. REHERIT: vebсайт. URL: https://reherit.org.ua/open_heritage/kraudsorsyng-kulturnoyi-spadshchyny/ (data zvernennia: 30.10.2025). (In Ukrainian)

Куліков В., Склокіна І. Краудсорсинг культурної спадщини. За допомоги: К. Люблянович, Д. Мераї. Дата оновлення: 20.01.2023. REHERIT: вебсайт. URL: https://reherit.org.ua/open_heritage/kraudsorsyng-kulturnoyi-spadshhyny/ (дата звернення: 30.10.2025).

Litterio L. M. Digital Humanities in Professional and Technical Communication: Results of a Pedagogical Pilot Study. *Technical Communication Quarterly*. 2021. Vol. 30. Iss. 1. PP. 77–88. <https://doi.org/10.1080/10572252.2020.1789744>

Maron D., Feinberg M. What Does It Mean to Adopt a Metadata Standard? A Case Study of Omeka and the Dublin Core. *Journal of Documentation*. 2018. Vol. 74. Iss. 4. PP. 674–691. <https://doi.org/10.1108/JD-06-2017-0095>

Narojczyk K. W kierunku historii cyfrowej. Nowe możliwości — nowe wyzwania. *Res Historica*. 2016. No. 42. S. 329–350. <https://doi.org/10.17951/rh.2016.42.329-350>

Noiret S., Tebeau M., Zaagsma G. Introduction. *Handbook of Digital Public History* / eds. S. Noiret, M. Tebeau, G. Zaagsma. Boston, Massachusetts: De Gruyter Oldenbourg, 2022. PP. 1–15. <https://doi.org/10.1515/9783110430295-001>

Park J.-R. Metadata Quality in Digital Repositories: A Survey of the Current State of the Art. *Cataloging & Classification Quarterly*. 2009. Vol. 47. Iss. 3–4. PP. 213–228. <https://doi.org/10.1080/01639370902737240>

Rachkov Ye. Doslidnyts'ka initsiatyva CityFace: metodolohiia, rezul'taty, perspektyvy. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2026. Vyp. 69. S. 100–117. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-05> (In Ukrainian)

Рачков Є. Дослідницька ініціатива CityFace: методологія, результати, перспективи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 100–117. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-05>

Rachkov Ye. Problemy okhorony kul'turnoi spadschyny Ukrainy pid chas rosijs's'ko-ukrains'koi vijny: refleksii ekspertiv proiektu «Misto i vijna». *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2025. Vyp. 67. S. 268–294. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-14> (In Ukrainian)

Рачков Є. Проблеми охорони культурної спадщини України під час російсько-української війни: рефлексії експертів проєкту «Місто і війна». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 268–294. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-14>

Sahle P. Digital Humanities? Gibt's doch gar nicht! *Grenzen und Möglichkeiten der Digital Humanities* / Hg. von C. Baum, T. Stäcker. Zeitschrift für digitale Geisteswissenschaften, Sonderband, Band 1, 2015. URL: https://zfdg.de/sb001_004. https://doi.org/10.17175/sb001_004

Табл. 1. Рекомендації щодо застосування набору елементів метаданих Дублінського ядра³⁴.

Table 1. Recommendations for the use of the Dublin Core Metadata Element Set.

Елемент** (назва DСMІ / поширений переклад / переклад в Omeка)	Опис	Контрольований словник	Приклади
Title / Назва / Назва	Назва ресурсу. Зазвичай його офіційна назва, під якою він формально відомий	Ні	Музейна справа в Україні Нематеріальна культурна спадщина України
Subject / Предмет. Ключові слова / Тема	Тема змісту ресурсу. Зазвичай визначається ключовими словами, словосполученнями або класифікаційними кодами, які характеризують предмет ресурсу	Контрольований словник: Getty Vocabularies, https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/ Medical Subject Headings, https://www.nlm.nih.gov/mesh/meshhome.html тощо Класифікаційні індекси: Library of Congress Classification, https://www.loc.gov/catdir/cpsol/lcco/ Dewey Decimal Classification, https://www.oclc.org/en/dewey.html тощо	Культурна спадщина Мистецтвознавство Сковорода, Григорій Савич

³⁴ Див. детальніше: Using Dublin Core. Dublin Core Metadata Initiative: website. URL: <https://www.dublincore.org/specifications/dublin-core/usageguide/elements/> (accessed: 22.12.2025).

** За можливості слід заповнювати всі елементи метаданих. У стандарті метаданих Дублінського ядра немає необов'язкових або другорядних елементів — залежно від змісту та функційного призначення інформаційного ресурсу, відомості, зафіксовані в межах будь-якого елемента, можуть набувати критично важливого значення. Якщо елемент містить кілька значень, їх розділяють крапкою з комою або, як в Omeка, подають кожен окремо.

Description / Опис / Опис	Текстовий опис змісту ресурсу. Може включати анотацію, структурований зміст, посилання на графічне представлення інформації або інший довільний текст	Ні	У статті представлено рефлексії експертів наукового проєкту щодо ключових проблем охорони культурної спадщини України на сучасному етапі
Creator / Створювач / Автор***	Особа(и), організація(ї) або система(и), які головним чином відповідають за створення інтелектуального змісту ресурсу	Ні	Шевченко, Тарас Григорович Космічний телескоп Габбла
Source / Джерело / Джерело	Посилання на джерело, з якого походить ресурс	Ні Рекомендується посилатися на ресурс за допомогою текстового рядка або номера, що відповідає формалізованій системі ідентифікації	Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ). Ф. 11. Оп. 12. Спр. 13 TsDAGOU.11.12.13.2022
Publisher / Видавець / Місце зберігання	Особа(и), організація(ї) або система(и), відповідальні за поширення ресурсу з метою забезпечення його доступності	Ні	Інститут історії України НАН України Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Date / Дата / Дата****	Дата створення або удоступнення ресурсу	ISO 8601, Date and Time Formats, W3C Note, https://www.w3.org/TR/ NOTE-datetime	1991-08-24 1991-08 1991

*** Якщо «Creator» і «Publisher» збігаються, не потрібно повторювати значення в полі «Publisher». Якщо характер відповідальності за створення та зміст ресурсу незрозумілий, дані про людей рекомендується вказувати в «Creator», а про організації — «Publisher». Якщо відповідальність менша або не зовсім зрозуміла, дані слід зазначити в «Contributor».

**** Якщо точна дата (PPPP-ММ-ДД) невідома, можна зазначити лише рік і місяць (PPPP-ММ) або рік (PPPP). Також можливо використовувати більш деталізовані формати, проте це може ускладнити інтерпретацію «Date» користувачами або програмним забезпеченням.

Contributor / Співавтор / Партнерство	Особа(и), організація(ї) або система(и), які зробили суттєвий інтелектуальний внесок у створенні ресурсу, проте їх внесок є другорядним порівняно з автором(ами)	Ні	Інститут археології НАН України Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Rights / Авторські права / Права	Інформація про права на ресурс або щодо нього. Зазвичай подається у вигляді посилання на повідомлення про авторські права, заяву про управління правами або сервіс, що надає таку інформацію	Ні	Creative Commons In Copyright Всі права захищені
Relation / Відношення / Зв'язок	Пов'язані ресурси. Вказівка на формальні зв'язки між ресурсами, які мають певний взаємозв'язок, але існують як окремі ресурси	Ні Рекомендується посилатися на ресурс за допомогою текстового рядка або номера, що відповідає формалізованій системі ідентифікації	Музейна справа в Польщі Нематеріальна культурна спадщина Польщі
Format / Формат / Формат****	Опис фізичної чи цифрової форми представлення ресурсу. Зазвичай може містити інформацію про тип носія або розміри ресурсу (обсяг і тривалість). Може використовуватися для визначення програмного забезпечення, апаратури чи іншого обладнання, необхідного для відображення або використання ресурсу	Internet Media Types, https://www.iana.org/ assignments/media-types/ media-types.xhtml	Image image/gif 40 x 512 pixels

**** Якщо у записі наводяться кілька категорій інформації про формат, їх слід вказувати окремо.

Language / Мова / Мова	Мова(и) інтелектуально- го змісту ресурсу	ISO 639, https://www.loc.gov/standards/iso639-2/php/code_list.php RFC 3066, https://www.ietf.org/rfc/rfc3066.txt	en en-US англійська Переважно англійська, з окремими фрагментами німецької
Type / Тип / Тип	Характер або жанр змісту ресурсу. Опис загальних категорій, функцій, жанрів або рівнів агрегування змісту	DCMI Type Vocabulary, https://www.dublincore.org/specifications/dublin-core/dcmi-type-vocabulary/	Collection / Колекція Dataset / Набір даних Event / Подія Image / Зображення InteractiveResource / Інтерактивний ресурс MovingImage / Рухоме зображення PhysicalObject / Фізичний об'єкт Service / Служба Software / Комп'ютерна програма Sound / Звук StillImage / Нерухоме зображення Text / Текст
Identifier / Ідентифікатор / Ідентифікатор	Зазвичай короткий текст із додаванням чисел, що відповідає формальній системі ідентифікації. Може використовуватися як локальний ідентифікатор для ресурсу, але не для ідентифікації самого запису метаданих	Uniform Resource Identifier (URI) Uniform Resource Locator (URL) Digital Object Identifier (DOI) International Standard Book Number (ISBN) тощо	https://cityface.org.ua/ https://doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-14 ISBN:978-617-7856-15-2
Coverage / Охоплення. Покриття / Покриття	Просторові (назва місця, адміністративної одиниці або географічні координати) та часові (позначка періоду, дата або діапазон дат) характеристики ресурсу	Getty Thesaurus of Geographic Names, https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/tgn/ GeoNames, https://www.geonames.org/	1991–2001 20 ст. Київ Україна

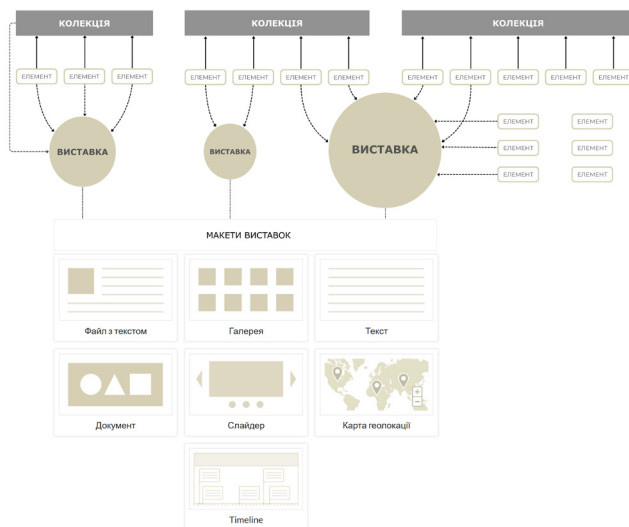

Рис. 1. Схема взаємозв'язку елементів, колекцій та виставок на вебплатформі Omeka.net³⁵.

Fig. 1. Diagram of the relationships among Items, Collections, and Exhibitions on the Omeka.net web publishing platform.

Yevhen Rachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

USING THE OMEKA WEB PUBLISHING PLATFORM IN HISTORICAL RESEARCH AND TEACHING

The paper discusses the adoption of Omeka software as a tool for historical research and teaching in the context of growing interest in the development and dissemination of digital resources on historical subjects using specialized software. Omeka is an open-

³⁵ Схему створив автор статті. Використано матеріали з вебплатформи Omeka.net. Подібні схеми можна знайти в різних навчальних посібниках і методичних матеріалах щодо роботи з Omeka. Див., наприклад: Creating Omeka Exhibits — 4. Digital Art History and Visual Culture Research Lab: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yZzjKEM-G4w> (accessed: 20.12.2025).

source content management system that enables users to create and publish digital collections and exhibitions, providing standardized metadata description and comprehensive representation of historical materials. Omeka comes in several versions: Omeka Classic and Omeka.net (the hosted version) are best suited for personal use and local projects, while Omeka S is designed for large institutions and large-scale collaborative projects. The platform offers historians a range of advantages for both teaching and research, thanks in particular to its adherence to high scholarly standards and its orientation toward users without specialized technical skills. Omeka supports flexible combinations of in-person and remote work and facilitates interdisciplinary collaboration between historians and specialists in other fields and disciplines. The use of the platform has assumed particular relevance in the context of the Russian-Ukrainian War, when the digitization of cultural objects, creation and dissemination of digital archives, documentation of cultural heritage, and related tasks have become priorities for researchers and institutions alike. Of course, like most software products, Omeka carries certain potential risks. To counteract these risks, users must pay heightened attention to the methodological, organizational, technical, and other aspects of working with the platform, as well as be able to strike a balance among available resources, the goals of educational and research projects, and the quality requirements for the digital representation of historical materials. Only combining systemic and critical approaches to working with the platform allows users to fully realize its potential in historical research and teaching and fosters both informed use of digital tools and critical engagement with the digital resources they help produce.

Keywords: Omeka, open-source software, content management system, digital humanities, digital history, “digital turn”, digital collection, digital exhibition, history education, historical research.

Конфлікт інтересів

Автор засвідчує, що, незважаючи на те, що є відповідальним секретарем цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of interest

The author certifies that, despite serving as the Editorial Coordinator of this journal, the processes of peer review, editorial decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without the author's participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

*Дата першого надходження статті до видання: 04.02.2026.
Date of the article's initial submission to the Journal: 04.02.2026.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.04.2026.
Date of acceptance of the article for publication after peer review: 11.04.2026.*

*Дата публікації: 20.05.2026.
Date of publication: 20.05.2026.*

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Хроніка подій на історичному факультеті за 2025 рік

17 січня відзначено 104-ту річницю від дня народження видатного українського археолога, професора, доктора історичних наук, Заслуженого діяча науки і техніки України, Заслуженого професора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Почесного громадянина Харкова Б. Шрамка. До цієї дати харківський художник, лауреат Шевченківської премії В. Ковтун передав університету портрет ученого для іменної аудиторії Б. Шрамка на історичному факультеті; урочисте вручення картини відбулося в Музеї археології за участі науковців, співробітників університету та учнів археолога, де було відзначено його вагомий внесок у розвиток археологічної науки та підготовку фахівців.

20–23 січня доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремеєв узяв участь у семінарі «*Alarmed Science — Knowledge-Production in a State of Emergency*», організованому Віртуальним інститутом перспективних досліджень (VUIAS) та Центральноевропейським університетом у Будапешті. У межах заходу він поділився досвідом вивчення та викладання історії в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна в умовах повномасштабної російської агресії та долучився до дискусії щодо ролі українських науковців у створенні методологічно обґрунтованого інтелектуального продукту, покликаного протидіяти ворожій пропаганді та сприяти глобальній репрезентації України.

21 січня відбувся науковий семінар Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова, присвячений 100-річчю від дня народження відомого історика, одного з фундаторів харківської школи болгаристики, професора Г. Попова. У межах семінару учні вченого — доцент С. Страшнюк і професор М. Станчев — поділилися спогадами про його наукову та викладацьку діяльність; у заході взяли участь науковці з інших міст України та студенти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

У цей же день делегація історичного факультету у складі декана С. Литовченка і представників кафедри історіографії, джерелознавства та археології (завідувача професора С. Посохова, професора С. Куделка і викладачки О. Вовк) привітала колектив Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова з нагоди 105-річчя заснування закладу.

22 січня на базі історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у співпраці з Харківською академією неперервної освіти відбувся II (обласний) етап Всеукраїнської олімпіади з історії, у якому взяли участь майже 200 учнів закладів загальної середньої освіти Харкова та Харківської області; з вітальним словом до учасників звернувся декан факультету доцент С. Литовченко, а авторами олімпіадних завдань виступили доценти кафедри історії України та кафедри історії Східної Європи Д. Журавльов і П. Єремєєв.

29 січня з нагоди 220-ї річниці відкриття Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в Харківському національному академічному театрі опери та балету імені Миколи Лисенка відбулося урочисте засідання Асамблеї вчених рад. Пам'ятним знаком та Грамотою Харківської обласної ради за сумлінну працю, високий професіоналізм і вагомий внесок у розвиток освіти та науки нагороджено кандидата історичних наук, доцента кафедри історії Східної Європи, заступника декана історичного факультету з навчальної роботи С. Кушнарьова.

30 січня професор кафедри нової та новітньої історії, доктор історичних наук, іноземний член Болгарської академії наук М. Станчев виступив із лекцією в Центальноукраїнському національному технічному університеті. У межах зустрічі, організованої за сприяння громадської організації «Об'єднання болгар «Нашите Хора»», він представив свої дослідження з історії Болгарії та українсько-болгарських відносин і взяв участь у науковій дискусії зі здобувачами та викладачами університету.

У цей же день доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Шрамко взяла участь у круглому столі «Порядок

дій у випадку втрат предметів музейного зібрання внаслідок дій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України», що відбувся в м. Києві.

31 січня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Ручинська виступила з доповіддю «*Networks of Benefactors: Towards an Interpretation of Olbian Honorary Proxeny Decree for Stephanos, Son of Alexandros, from Smyrna*» на конференції епіграфістів Швейцарії «*23es Rencontres épigraphiques suisses / 23. Schweizer Epigraphisches Treffen*», що відбулася в Університеті Берна.

Протягом січня доцент кафедри історії України, кандидат історичних наук Є. Захарченко перебував на дослідницькій резиденції в INDEX. Інституті документування та взаємодії у Львові, де працював над розробленням методології дослідження великих баз даних у межах українсько-польського наукового проєкту «“Я пережив нацистів, переживу і рашистів”: Друга світова війна та Голокост у сучасному українському дискурсі про російсько-українську війну», реалізованого у співпраці з др. П. Добросельським (Варшавський університет) за підтримки програми «Для України!» Фундації науки польської; у межах резиденції Є. Захарченко провів методологічні семінари у Львові та взяв участь у науковому воркшопі в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи.

Також упродовж січня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Павлова та доцент кафедри історії України Д. Журавльов узяли участь в роботі журі першого туру Всеукраїнського конкурсу «Учитель року — 2025», доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремеєв узяв участь в роботі журі міського конкурсу «Учитель року — 2025».

3 лютого під час урочистого засідання ректорату з нагоди 220-ї річниці відкриття Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відзначено представників кафедри історіографії,

джерелознавства та археології історичного факультету: трудовий колектив кафедри отримав Подяку Національної академії наук України, завідувач кафедри професор С. Посохов — нагрудний знак МОН України «За наукові та освітні досягнення», професор С. Куделко — Знак пошани Харківської обласної ради «За заслуги перед Харківщиною», а викладачка О. Вовк — Подяку Харківської обласної військової адміністрації.

10 лютого відбулася установча конференція студентів 4 курсу бакалаврської освітньої програми «Історія та археологія», присвячена початку педагогічної практики; протягом 10–23 лютого понад 85 студентів історичного факультету ознайомлювалися з навчальним процесом у закладах загальної середньої освіти Харкова, проводили уроки та виховні заходи, а також опановували основи педагогічної діяльності й оформлення навчально-методичної документації.

11–12 лютого доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Шрамко взяла участь у регіональному тренінгу «Соціальна роль музеїв в умовах воєнного стану», який відбувся в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

12 лютого Центр болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна провів черговий науковий семінар, присвячений історії української еміграції в Болгарії міжвоєнного періоду; із доповіддю виступив кандидат історичних наук, доцент Сумського державного університету, член правління Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин В. Власенко.

14 лютого завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології проф. С. Посохов узяв участь у підсумковій колегії ЦДНТА України.

18–21 лютого професор кафедри історії Східної Європи, завідувач Навчально-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції, член-кореспондент Германського археологічного інституту М. Любичев узяв участь у роботі колоквиуму «Поселенська археологія та археологія господарства залізного віку» («Siedlungs- und Wirtschaftsarchäologie in der Eisenzeit») на честь професора М. Майєра в Інституті доісторичної археології Вільного університету Берліна (Institut für Prähistorische Archäologie, Freie Universität Berlin).

19 лютого викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк виступила на вебінарі «Досвід біографічного картографування: харківський контекст», організованому Відділом «Україніка» імені Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. Захід був приурочений до 220-річчя відкриття Харківського університету і 252-ї річниці від дня народження В. Н. Каразіна. У межах вебінару відбулася презентація історико-географічної карти «Харківщина Каразінська» (Харків, 2025).

21 лютого доцентка кафедри історії України Т. Коваленко взяла участь міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні та правові аспекти протидії колабораційній співпраці з представниками держави-агресора в умовах війни», організований Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна та Інститутом Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого з доповіддю на тему: «Collaboration vs Collaborationism в Європі в роки Другої світової війни».

24 лютого в межах курсу «Новітня історія України» доцента Р. Любавського відбулася гостьова лекція кандидата історичних наук, доцента Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти П. Долганова «Голокост у західній Волині: динаміка, масштаби, особливості вивчення», під час якої було розглянуто історичний контекст і перебіг Голокосту на Волині, проблеми участі та відповідальності місцевого населення, а також питання збереження пам'яті про ці події в Україні.

25 лютого доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Ручинська виступила з доповіддю «Board Game Pieces from Olbia, Tyras and Chersonesos Taurica in Cultural Context» на міжнародній конференції «Journée en l'honneur de Véronique Dasen», що відбулася в Університеті Фрібурга (Швейцарія).

26 лютого кафедра історії України організувала круглий стіл молодих учених історичного факультету «Новітня історія Криму: метаморфози пам'яті і боротьби», присвячений Дню спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя; у заході взяли участь понад 40 студентів, аспірантів і викладачів факультету, модератором виступив доцент Є. Захарченко, дискусантом — доцент Д. Журавльов, а з доповідями виступили студенти 4 курсу Г. Астахов, І. Шворак та аспірантка В. Сабадаш.

27 лютого в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи у Львові відбулася зустріч дослідників історії Голокосту та пам'яті про Голокост в Україні, присвячена обговоренню можливостей приєднання України до Консорціуму європейської інфраструктури досліджень Голокосту (EHRI-ERIC); у заході взяли участь доценти кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Р. Любавський та Є. Захарченко.

3 березня в межах «Тижня кар'єри» за ініціативи кафедри історії Східної Європи відбулася онлайн-зустріч «Диверсифікація професії історика» з випускницею історичного факультету М. Гречишкіною, яка поділилася досвідом навчання в аспірантурі, роботи у сфері освіти, екскурсійної та видавничої діяльності, а також розповіла про професійну реалізацію на посаді проєктної менеджерки у сфері ІТ та значення soft skills, здобутих під час навчання на історичному факультеті.

6 березня відбувся практичний семінар з академічної доброчесності та підготовки до захисту дипломної роботи для студентів 1 курсу магістерської програми історичного факультету, який провів доцент

кафедри історії України, адміністратор системи перевірки на плагіат StrikePlagiarism Є. Захарченко; під час заходу було розглянуто принципи академічної доброчесності, правила оформлення цитувань і посилань, види плагіату та особливості використання інструментів генеративного штучного інтелекту під час написання магістерських робіт.

7–8 березня доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремеєв під час академічного візиту до Центру перспективних досліджень (м. Софія, Болгарія) взяв участь у науковому семінарі «The Future of Slavic / Transnational Studies in the Context of Eastern Europe. Sustaining Ukrainian Scholarship Workshop», присвяченому обговоренню перспектив розвитку українських і східноєвропейських студій та сучасних методологічних підходів у галузі славістики й транснаціональних досліджень.

8 березня в межах діалогової платформи «Місто на лінії» завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології проф. С. Посохов узяв участь у дискусії «Міфи міста і його мешканців». Діалогова платформа створена для обговорення складних питань міської ідентичності, пам'яті, ролі мистецтва. Проєкт ініційовано Харківським ЛітМузеєм, Харківським Медіа Хабом та Центром дослідження міжетнічних відносин Східної Європи.

12 березня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Ручинська як представниця України в Керівному комітеті програми GameTable COST Action CA22145 взяла участь у міжнародній конференції «Computational Techniques for Tabletop Games Heritage: Cultural Heritage of Games (WG2 — GP2 Meeting)», що відбулася в Національному музеї історії Азербайджану. У межах конференції було розглянуто актуальні питання збереження культурної спадщини давніх ігор. Особливу увагу у своїй доповіді доцентка приділила проблематиці дослідження та збереження ігрової спадщини на території Півдня України (Північного Причорномор'я).

17 березня викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк отримала подяку 40 окремої артилерійської бригади імені Великого князя Вітовта Збройних сил України за волонтерську діяльність.

17–21 березня доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремєєв узяв участь у роботі Весняної школи «Порівняльний аналіз релігійних метафор», організованої в межах проєкту «Metaphors of Religion» Центру релігійних досліджень Рурського університету в Бохумі, під час якої обговорювалися когнітивні підходи до аналізу метафор та методики дослідження біблійних і коранічних текстів.

19 березня відбувся науковий семінар Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова, присвячений презентації бібліографічного покажчика «Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie»; із доповіддю виступила заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Тронька О. Вовк, у семінарі також узяв участь голова редакційної колегії видання, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства і археології, професор С. Посохов.

У цей же день в межах кураторської години (куратор — доцентка кафедри О. Павлова) для студентів третього курсу групи ІС-31 відбулася зустріч із випускницею історичного факультету, учителькою історії та соціальною педагогинею Харківського ліцею № 103 Харківської міської ради К. Ільїною (Сериковою), під час якої вона поділилася спогадами про навчання на факультеті та досвідом професійної діяльності в закладі загальної середньої освіти.

У цей же день студенту 4 курсу історичного факультету Я. Утенку призначено стипендію Президента України — одну з найпрестижніших державних іменних стипендій, що надається за особливі успіхи в навчанні та науковій діяльності.

25 березня доцент кафедри історії України Д. Журавльов і доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Павлова відзначені подякою ректора Харківської академії неперервної освіти за роботу в журі першого туру Всеукраїнського конкурсу «Учитель року — 2025».

26 березня на історичному факультеті за ініціативи кафедри нової та новітньої історії в межах «Тижня кар'єри» відбулася зустріч з доктором історичних наук, професором, іноземним членом Болгарської академії наук М. Станчевим, під час якої було обговорено особливості системи освіти в Болгарії та можливості, що відкриваються перед студентами.

У цей же день в межах «Тижня кар'єри» відбулася онлайн-зустріч із випускником історичного факультету, учителем історії ліцею № 116 м. Харкова І. Володіним, який представив доповідь-презентацію «Виклики сьогодення в роботі вчителя-історика» та поділився досвідом викладання в закладах загальної середньої освіти, зокрема особливостями роботи харківської метрошколи.

27 березня в межах «Тижня кар'єри» за ініціативи кафедри історії Східної Європи відбулася онлайн-зустріч «Family History: від теорії до бізнес-ідей» зі спікеркою О. Воротинцевою — випускницею історичного факультету, приватною дослідницею у сфері генеалогії та засновницею генеалогічної компанії «Memory of centuries», під час якої було обговорено особливості роботи з архівними джерелами, перспективи розвитку генеалогічних досліджень і можливості реалізації проєктів у сфері сімейної історії.

У цей же день на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в онлайн-форматі відбулася Всеукраїнська наукова конференція XVI Луцьовські читання «Музейні, бібліотечні та архівні сховища: історія, виклики сьогодення та інновації», у якій взяли участь фахівці музейної, архівної та бібліотечної справи з Харкова та інших міст України; під час роботи

конференції обговорювалися актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини, зокрема в умовах воєнного стану. Лауреатом творчої премії імені А. Ф. Луньова став професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. Куделко.

27–29 березня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, кандидат історичних наук Є. Рачков узяв участь у Sixth Annual IU Taras Shevchenko Ukrainian Studies Conference (онлайн, США), де представив доповідь «Using Digital Technologies in the Preservation and Rethinking of Ukraine's Cultural Heritage during Wartime and Post-War Reconstruction», присвячену використанню цифрових технологій для збереження та переосмислення культурної спадщини України в умовах війни та повоєнного відновлення.

28 березня за ініціативи кафедри історії стародавнього світу та середніх віків у межах «Тижня кар'єри» на засіданні студентського наукового гуртка «AD FONTES!» із доповіддю виступив директор Харківського університетського ліцею к. і. н., доцент С. Д'ячков.

31 березня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Павлова разом зі студенткою 1 курсу магістратури О. Воробйовою та студентом 1 курсу І. Бабаком провели зустріч з учнями 10–11 класів Мурафського ліцею Краснокутської селищної ради Богодухівського району Харківської області, під час якої ознайомили майбутніх абітурієнтів з історією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, освітнім процесом та можливостями студентського життя на історичному факультеті.

2 квітня в межах «Тижня кар'єри» за ініціативи кафедри історії України відбулася онлайн-зустріч з координаторкою освітніх проєктів Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів) І. Черчович, яка презентувала освітні ініціативи Центру, можливості співпраці та ресурси освітньої платформи «REESOURCES. Переосмислюючи Східну Європу».

8 квітня доцент кафедри історії України Є. Захарченко взяв участь у міжнародній конференції «Мости майбутнього: польська та українська наука для демократії та розвитку», організованій Фундацією науки польської в межах програми «Для України»; у межах четвертого конкурсу спільних українсько-польських наукових проєктів цієї програми фінансову підтримку отримав проєкт Є. Захарченка та доцента Варшавського університету П. Добросельського «“Я пережив нацистів, я переживу рашистів”: Друга світова війна та Голокост в українському дискурсі російсько-української війни», до роботи над яким також долучилася аспірантка В. Сабадаш.

У цей же день в межах профорієнтаційної роботи кафедри історіографії, джерелознавства та археології відбулася онлайн-зустріч з учнями 11-х класів Харківського ліцею № 103 Харківської міської ради, у якій взяли участь доцентка кафедри О. Павлова та студенти історичного факультету; під час заходу майбутніх абітурієнтів ознайомили з історією університету, особливостями навчання на факультеті, можливостями міжнародної мобільності та перспективами професійної реалізації випускників.

10 квітня за ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології в межах курсу «Спеціальні історичні дисципліни» відбулося практичне заняття з фалеристики, яке провів заступник генерального директора з наукової роботи Національного музею воєнної історії Слобожанщини, випускник історичного факультету В. Яковлев, під час якого було розглянуто особливості розвитку нагородних систем, специфіку фалеристичних пам'яток як музейних предметів та практичні аспекти їх дослідження і каталогізації.

11 квітня доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремеєв був нагороджений почесною грамотою Департаменту освіти Харківської міської ради «за об'єктивне оцінювання учасників, надання професійної допомоги та створення доброзичливої атмосфери під час проведення міського конкурсу “Учитель року — 2025”».

14 квітня голова Наукової ради Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова, завідувач кафедри нової та новітньої історії М. Станчев і голова Опікунської ради Центру, почесний доктор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна В. Саленков узяли участь у науковій конференції «Свобода України», присвяченій місцю України в сучасній геополітиці, що відбулася в Новому болгарському університеті (м. Софія).

У цей же день викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк увійшла до складу Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини при Департаменті культури і туризму Харківської обласної державної (військової) адміністрації.

17 квітня відбувся черговий науковий семінар Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, присвячений історії міжнародних відносин на Балканському півострові початку ХХ ст.; із доповіддю «Болгарія періоду міжнародної кризи 1908–1909 рр. в оцінках київської преси» виступив аспірант історичного факультету І. Хижняк.

25 квітня на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в онлайн-форматі відбулася 78-а Міжнародна наукова конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки), у роботі якої взяли участь представники майже сорока українських та закордонних освітніх і наукових установ; за підсумками роботи секцій премією імені професора Ю. Журавського нагороджено М. Проценка, премією професора Б. Мигаля — Є. Спасьонову, а премією пам'яті Д. Шаповала — К. Кобаса.

28 квітня голова Наукової ради Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова, завідувач кафедри нової та новітньої історії М. Станчев і голова Опікунської ради Центру, почесний доктор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

В. Саленков зустрілися з віцепрезидентом Болгарської академії наук Е. Мутафовим та обговорили ідею встановлення в Харкові пам'ятника болгарському вченому Марину Дринову та питання розвитку українсько-болгарського наукового співробітництва.

1 травня Верховна Рада України ухвалила постанову № 4411-IX «Про присудження Премії Верховної Ради України молодим ученим за 2024 рік», відповідно до якої лауреаткою премії стала кандидатка історичних наук, викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк за дослідження «Міжнародна (ре)інтеграція української освіти в контексті деколонізації інтелектуального простору: історико-біографічний вимір (на прикладі В. Каразіна, 1773–1842)».

5 травня в межах курсу «Новітня історія України» (викладач — доцент кафедри історії України Р. Любавський) відбулися гостьова лекція професора Варшавської школи економіки В. Моравського, а також професорки Харківської державної академії культури та Варшавської школи економіки І. Шандри.

5–9 травня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Ручинська взяла участь у міжнародній міждисциплінарній конференції САА 2025 «Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. GameTable: Bridging Disciplines for Heritage Games», яка відбувалася в Афінах. Вона підготувала доповідь про унікальну знахідку — коптську настільну гру з Херсонеса Таврійського: «Coptic game board from Chersonesos Taurica and the experience of 3D reconstruction». Разом із колегами з Нідерландів та Італії вони відновили правила гри та створили її 3D-реконструкцію (співавтори Walter Crist, Francesca Condorelli).

5–29 травня на історичному факультеті відбувся конкурс наукових робіт молодих учених, присвячений 220-річчю заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна. Переможцями стали: у номінації «Історія Східної Європи» — Артем Тищенко (I місце), Григорій Воеводін (II місце),

Єлизавета Малік (III місце); у номінації «Історія України» — Єлизавета Спасьонова (I місце), Ірина Шворак (II місце), Марат Величко (III місце); у номінації «Історіографія, джерелознавство та археологія» — Ангеліна Бороніна (I місце), Олена Тихонова (II місце), Юрій Устименко (III місце).

6 травня — 31 серпня у Музеї археології діяла виставка «Древній Гелон єднає. Презентація досліджень 2022–2025 років», присвячена 20-річчю співробітництва Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та історико-культурного заповідника «Більськ». Під час відкриття виставки відбулась презентація збірника наукових статей «Археологічні дослідження Більського городища — 2023».

6–12 травня аспірантка кафедри історії України В. Сабадаш узяла участь у роботі журі III етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів — членів Малої академії наук України (секція «Історичне краєзнавство»), що відбувся в онлайн-форматі.

7 травня в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулося міждисциплінарне інтерактивне заняття для учнів шкіл Харкова та області з нагоди Дня Європи, організоване спільно з Харківською обласною Малою академією наук у межах проєкту «Східноукраїнський центр європейських досліджень»; у заході взяли участь доцент кафедри нової та новітньої історії Д. Ченчик, професор Д. Миколенко та доцентка кафедри міжнародних відносин О. Черненко.

12–13 травня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, проф. С. Посохов, та доцентка цієї ж кафедри Ю. Кісельова взяли участь у міжнародній науковій конференції «Urban and Land Heraldry of Nineteenth-Century Europe. The Kingdom of Poland and Contexts», що відбулася на базі Університету кардинала Стефана Вишинського у Варшаві та була організована в межах наукового міжнародного проєкту «Джерела геральдики міст Королівства Польського: від витоків до рецепції» (керівник Артур Горак).

18 травня аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. М. Яковлев отримав Подяку Голови Харківської обласної військової адміністрації за вагомий внесок у розвиток музейної справи, збереження історико-культурної спадщини українського народу, високий професіоналізм та з нагоди Міжнародного дня музеїв.

23 травня історичний факультет, Студентське наукове товариство та Центр болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна провели міжнародну конференцію «XXI Кирило-Мефодіївські читання» на тему «Інтеграційні та дезінтеграційні процеси у Центральній-Східній Європі», у якій взяли участь науковці з України, Польщі та Угорщини.

26–28 травня з нагоди 220-річчя історичного факультету за ініціативою студентського активу — Студентської ради, Наукового товариства та Профбюро — відбулася серія відкритих лекцій викладачів факультету, присвячених різним аспектам історії, археології та історіографії.

29 травня відбулася зустріч з краєзнавцем, музеєзнавцем, художником Іваном Юхном, яка була організована кафедрою історіографії, джерелознавства та археології (відповідальні: доц. О. Павлова та студент 2 курсу І. Бабак) спільно із краєзнавчим музеєм Мурафського ліцею.

29–30 травня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Шрамко взяла участь у міжнародній науковій конференції «XL Люблінська конференція. Археологічні дослідження у Східно-Центральній Польщі, Західній Білорусі та Україні у 2024 році» (м. Люблин, Польща). У рамках спільної роботи Каразінського університету з інститутом палеогеноміки Тартуського університету над науковим проєктом було проголошено доповідь «Давня ДНК розкриває історію населення України на рубежі бронзового та залізного віків».

30 травня відбулося урочисте святкування Дня історичного факультету.

У цей же день аспірант кафедри історії України С. Лунін отримав нерезидентську дослідницьку стипендію Центру міждисциплінарних українознавчих студій «Denkraum Ukraine» при Університеті Регенсбурга (ФРН).

У травні аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. В. Калугін пройшов сертифікацію і став супервізором для учителів історії закладів загальної середньої освіти Харкова.

1 червня у форматі онлайн розпочалася навчальна музейно-архівна практика студентів 2 курсу історичного факультету (керівники — проф. Ю. Волосник, доценти Д. Журавльов і О. Павлова), у межах якої 1–3 липня за ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології було проведено науково-практичний семінар «Музейні, архівні, бібліотечні установи Харкова: історія та сучасність» за участі фахівців музейної, архівної та бібліотечної справи міста.

1–21 червня вперше після початку повномасштабної війни відбулася польова археологічна практика для студентів історичного факультету під керівництвом доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Скирди. Практика відбувалася в Закарпатській області відповідно до угоди про співпрацю з Ужгородським національним університетом.

1–30 червня доцент кафедри історії України Р. Любавський був стипендіатом віртуальної дослідницької резиденції Центру перспективних досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа і Мортона Манделя Меморіального музею Голокосту США (м. Вашингтон, США).

2–6 червня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Ручинська здійснила візит до Університету Клагенфурта

(Австрія) в межах програми Erasmus+, де прочитала лекції з історії та культури Північного Причорномор'я та взяла участь в археологічних і музейних заходах.

3–23 червня доцент кафедри історії України Є. Захарченко перебував на дослідницькій резиденції у Варшавському університеті, де спільно з доцентом Інституту культури польської Варшавського університету П. Добросельським працював над реалізацією українсько-польського наукового проєкту «“Я пережив нацистів, я переживу рашистів”: Друга світова війна та Голокост в українському дискурсі російсько-української війни», що здійснюється за підтримки програми «Для України» Фундації науки польської.

5 червня доцентка кафедри нової та новітньої історії Т. Коваленко та аспірантка кафедри нової та новітньої історії В. Кошельник взяли участь у X Міжнародній науковій конференції «Oblicza wojny — wojna i pamięć» («Обличчя війни. Війна і пам'ять»), м. Лодзь (Польща) та виступили з доповідями онлайн. Т. Коваленко представила тему «Ukrainian War Paintings and Posters as a Factor in Shaping the Memory of the Russian-Ukrainian War» («Українські воєнні картини та плакати як чинник формування пам'яті про російсько-українську війну»). В. Кошельник виступила з доповіддю на тему «Між сатирою та пропагандою: Перша світова війна на сторінках німецьких сатиричних журналів у 1919–1933 рр.».

5–6 червня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, Є. Рачков взяв участь у 10-й міжнародній конференції «Обличчя війни — Війна і пам'ять» (Інститут історії Лодзького університету, Польща), де представив доповідь «Challenges to the Preservation of Ukraine's Cultural Heritage During the Russo-Ukrainian War: Expert Reflections», присвячену попереднім результатам наукового проєкту «МІСТО І ВІЙНА».

У ці ж дні аспірантка кафедри історії України В. Сабадаш узяла участь у міжнародній науковій конференції «Пам'ять, війна і соціальна згуртованість: об'єднуючи і роз'єднуючи», що відбулася в Університеті Східної Фінляндії (м. Міккелі, Фінляндія), де представила доповідь «Криве дзеркало: конструювання образу Росії в сучасному українському медіа-дискурсі».

11 червня у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбулася онлайн-розмова «Документування російсько-української війни: Телеграм-архів та цифрові свідчення» за участі Т. Назарука — керівника проєктів з цифрової історії Центру міської історії Центрально-Східної Європи, координатора проєкту «Телеграм-архів війни». Модератор: доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. Рачков.

20 червня відбулися Наукові читання пам'яті професора В. Кадєєва «Античний світ і Середні віки», присвячені вшануванню видатного дослідника історії та археології античних держав Північного Причорномор'я, під час яких було представлено доповіді з проблем античної та середньовічної історії, історіографії та археології.

23 червня у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбулася онлайн-розмова «Фіксує сучасність: досвід документування повномасштабного російського вторгнення в Україну» за участі А. Вилегали — соціологині, усної історикині, доцентки Інституту філософії та соціології Польської академії наук (Польща). Модераторка: доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. Кісельова.

26–29 червня в Ужгороді відбулася конференція RUTA-2025 «Imagination: New Visions and Connections». У рамках цієї конференції доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Іващенко та Ю. Кісельова представили результати проєкту «Рух на Захід: українські вчені в умовах вимушеної міграції (2014–2024)», доцентка кафедри нової та новітньої історії Т. Коваленко взяла участь у Круглому

столі «Асиметрична дисонансна пам'ять: польсько-українська історія та спадщина після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну» з темою доповіді «Польська культурна спадщина у міському просторі прифронтового Харкова».

27 червня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Ручинська взяла участь у міжнародній конференції «Journée d'études CBR dédiée à Monsieur le Professeur Jürgen von Ungern-Sternberg», яка була організована науково-освітнім об'єднанням університетів Верхнього Рейну (CBR) (Basel, Freiburg im Breisgau, Mulhouse and Strasbourg). Вона виступила з доповіддю, присвяченою темі взаємозв'язку сакрального та влади крізь призму організації та фінансування релігійних свят у Херсонесі Таврійському «The Sacred and Power: On the Question of Funding Agonistic Festivals in Chersonesos Taurica».

1–21 липня тривала краєзнавча виробнича практика студентів 3 курсу історичного факультету, яка традиційно відбувається на базі університетського Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька.

7 липня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. Посохов і професор цієї ж кафедри С. Куделко на запрошення Надзвичайного і Повноважного Посла Франції в Україні п. Гаеля Вейсєра взяли участь в урочистому прийомі з нагоди Національного свята Французької Республіки.

7–11 липня доцент кафедри історії України Є. Захарченко взяв участь у літній програмі «Нові перспективи вивчення та викладання Голокосту в Україні та Румунії», організованій Меморіальним музеєм Голокосту США спільно з Університетом Олександру Іоана Кузи в Ясах та Національним інститутом дослідження Голокосту в Румунії імені Елі Візеля, де представив українсько-польський науковий проєкт «“Я пережив нацистів, я переживу рашистів”: Друга світова війна та Голокост в українському дискурсі російсько-української війни».

8–21 липня на базі Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради була проведена археологічна практика для студентів історичного факультету (керівник практики І. Шрамко). Основним об'єктом дослідження стало житло IV ст. до н. е. на Східному укріпленні городища, роботами на якому керував співробітник музейного комплексу університету к. і. н. С. Задніков. Студенти також ознайомились з роботою заповідника, його структурою, камеральною лабораторією, роботою реставраторів та зберігача фондів. Скіфська археологічна експедиція університету під керівництвом І. Шрамко досліджувала культовий комплекс VI ст. до н. е. на Західному укріпленні.

12 липня в Києві під егідою Національної спілки краєзнавців України відбулися заходи з відзначення 110-річчя Героя України, академіка НАН України П. Тронька, у яких взяла участь викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології, заступниця голови Харківського відділення НСКУ О. Вовк.

21–25 липня доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремєєв узяв участь у XI Всесвітньому конгресі Міжнародної ради з центрально- та східноєвропейських студій (ICCEES), що відбувся в Лондоні (University College London), де виступив із доповіддю «Studying Confessionalisation before the Emergence of the Term: Early Modern Orthodox Brotherhoods in Church Historiography of the 19th — early 20th centuries» та долучився до роботи панелі «Confessionalization in East Europe. Intellectual History of Byzantine-Rite Christianity in the Polish-Lithuanian Commonwealth» як дискусіант.

15 серпня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. Посохов і викладачка цієї ж кафедри О. Вовк узяли участь у публічному обговоренні культурно-мистецького проєкту «Місце спротиву: проєкти інфраструктури металургійного комбінату «Азовсталь»», який реалізується ЦДНТА України спільно з партнерами за підтримки Українського культурного фонду. Захід відбувся у Харківському дипломатичному клубі.

18–22 серпня доцентка кафедри історії України А. Ховтура взяла участь у круглому столі «War, Ecocide and Beyond: Historizing Ukraine's Environment» у межах конференції ESEH2025 (м. Уппсала, Швеція), де обговорювалися проблеми дослідження українського довкілля та сучасні підходи до аналізу екологічних наслідків війни.

19 серпня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Ручинська прочитала онлайн-лекцію «Board Games on the Northern Black Sea Coast in Greco-Roman and Medieval Times» під час вебінару «Культурна спадщина ігор» (The Cultural Heritage of Games Webinar), організованого Лейденським університетом.

У цей же день кафедра історіографії, джерелознавства та археології взяла участь у підготовці та проведення вечора пам'яті художниці Н. Вербук, засновниці премії імені А. Ф. Луньова для учасників «Луньовських читань», які щорічно відбуваються на історичному факультеті.

20 серпня викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк на запрошення відділу науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка прочитала лекцію «Десять відкриттів харківських дослідників, які змінили уявлення про світ». Захід відбувся в очному форматі.

22 серпня виповнилося 90 років українському історичному, педагогу та досліднику, багаторічному заступнику декана з навчальної роботи історичного факультету Михайлу Захаровичу Бердугі. З нагоди ювілею він був нагороджений відзнакою голови Харківської обласної ради.

24–30 серпня у Кракові відбувся XXIII Всесвітній конгрес Міжнародної асоціації істориків релігії (IAHR), у межах якого доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремєєв представив доповідь «Біблійні алюзії, релігійна полеміка та орієнталізм: Схід як метафора в православній церковній історіографії (XIX — початок XX ст.)».

27 серпня у межах проекту «MISTO I ВІЙНА 2.0» відбулася презентація книги Gabowitsch M., Homanyuk M., and Austrian Science Fund funder. *Monuments and Territory: War Memorials in Russian-Occupied Ukraine*. Budapest: Central European University Press, 2025. Учасники: М. Габович — історик і соціолог, професор багатомовних і транснаціональних пострадянських студій Університету Йоганна Гутенберга в Майнці (Німеччина); М. Гоманюк — соціолог і географ, доцент кафедри географії та екології Херсонського державного університету, голова Херсонського відділення Соціологічної асоціації України, художній керівник Kherson Theatre Lab. Модератор: доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. Рачков.

17 вересня у межах проекту «MISTO I ВІЙНА 2.0» відбулася онлайн-розмова «Sarajevo Under Siege: Cultural Resistance and the City as a Living Monument — Voices of Defiance» за участі К. Зіні — засновниці та директорки Kuma International, Центру візуального мистецтва постконфліктних суспільств у Сараєві (Боснія і Герцеговина). Модераторка: викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк.

19 вересня в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи (Львів) відбувся науковий семінар «Я пережив нацистів, переживу і рашистів: Друга світова війна та Голокост у сучасному українському дискурсі про російське вторгнення», співорганізатором якого виступила кафедра історії України; у заході взяли участь в. о. завідувача кафедри Р. Любавський та доцент Є. Захарченко, який представив результати українсько-польського дослідницького проекту.

24 вересня в межах курсу «Чинники успішного працевлаштування за фахом» відбулася зустріч із випускницею кафедри історіографії, джерелознавства та археології Оксаною Філіповою, яка розповіла про свою роботу в Державному архіві Харківської області, окреслила можливості застосування знань із документації та архівної справи у сфері тестування програмного забезпечення та поділилася досвідом створення цифрового контенту.

25 вересня у межах проекту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбулася онлайн-розмова «Особистості літературних 1920-х у настільних іграх Харківського ЛітМузею» за участі М. Куценко — кандидатки філологічних наук, завідувачки науково-освітнього відділу Харківського літературного музею, кураторки колекції 1920-х рр., авторки музейних настільних ігор. Модераторка: викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк.

У цей же день для студентів 1 курсу в межах навчального курсу «Історична географія та історичне краєзнавство» (викладач — доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Павлова) відбулася гостьова лекція «Віртуальні тематичні проекти ХДНБ імені В. Г. Короленка на допомогу студенту історика» завідувачки відділу «Україніки» ім. Т. Г. Шевченка ХДНБ ім. В. Г. Короленка Ю. Уткіної та співробітників відділу С. Бикової, М. Усик. Під час лекції першокурсники ознайомилися з бібліотечними ресурсами та можливостями користування фондами бібліотеки в умовах воєнного часу.

В цей же день у Харкові відбувся урочистий захід з нагоди Всесвітнього дня туризму та Дня туризму в Україні, під час якого викладачку кафедри історіографії, джерелознавства та археології, заступницю директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька О. Вовк нагороджено Подякою голови Харківської обласної ради за вагомий внесок у розвиток туризму.

25–27 вересня в м. Оттава (Канада) відбувся 19-й щорічний Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine, у роботі якого взяла участь аспірантка кафедри історії України В. Сабадаш, представивши доповідь «From Brothers to Enemies: Visualizing Russian-Ukrainian Relations (1954–2025)».

25–29 серпня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Шрамко у рамках роботи над науковим проектом

з палеогенетики взяла участь у міжнародній науковій конференції «11-й Міжнародний симпозіум з біомолекулярної археології» (м. Турин, Італія).

У **вересні** студентам історичного факультету І. Погрібняку, А. Тищенко та Л. Кузьменко призначено іменні академічні стипендії Президента України та Верховної Ради України на I семестр 2025/2026 навчального року за високі досягнення в навчанні.

1 жовтня викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк обрана головою Харківського відділення Національної спілки краєзнавців України.

3 жовтня у межах проекту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбувся вебінар «МІСТО І ВІЙНА: трансформації культурного ландшафту». Модератори: С. Посохов, А. Харченко. Учасники вебінару: М. Балишев (Центральний державний науково-технічний архів України), К. Кравченко (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), О. Кравченко (Український католицький університет), Д. Мерай (Ньюкаслський університет, Сполучене Королівство), І. Поднар (Загребський університет, Хорватія), С. Посохов (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), Є. Рачков (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), М. Флорін (Мережа Макса Вебера, Східна Європа, Німеччина), А. Харченко (Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського).

У цей же день доцент кафедри Історії України Г. Рій узяв участь у дистанційному форматі у Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття» (Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України), де представив доповідь «Іспанський напрям діяльності Антибільшовицького блоку народів (1950–1957)», присвячену аналізу контактів та інформаційно-політичної діяльності АБН у контексті міжнародної антикомуністичної співпраці в період холодної війни.

2–4 жовтня доцент кафедри Історії України Г. Рій узяв участь у дистанційному форматі в «Dmytro Shtohryn International Ukrainian Studies Conference» в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн, де виступив із доповіддю «The Struggle of National Movements of Native Ethnic Minorities of Russia in Armed Forces of Ukraine for their Independence», у якій проаналізував участь представників корінних народів Росії в лавах Збройних сил України та їхню боротьбу за національне визволення в умовах російсько-української війни.

6 жовтня — 23 листопада студенти другого курсу магістратури освітньої програми «Історія та археологія» проходили педагогічну практику на базі ліцеїв та коледжів м. Харкова, де вони провели низку уроків і виховних заходів, а також працювали на кафедрах історичного факультету як помічники лекторів.

13 жовтня для студентів 4 курсу в рамках спецкурсу «Колекціонування, атрибуція та оцінювання пам'яток історії та культури» (викладач — доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Павлова) відбулася гостьова лекція завідувачки фондами Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна А. Андрусишиної на тему «Колекції Музею археології: з досвіду створення, фондування, популяризації».

15–17 жовтня в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» відбулася міжнародна конференція «Ad fontes», присвячена 410-літтю Академії, у роботі якої взяли участь науковці з України, Австрії, Італії, Канади, Німеччини, Польщі, Румунії та США; з доповіддю на конференції виступила професорка кафедри історії України Л. Посохова.

16 жовтня студентам 2 курсу в рамках курсу «Основи музеєзнавства та мистецтвознавства» (викладач — доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Павлова) в. о. директорка Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова О. Сошнікова та завідувачка відділу музею О. Лисенко виступили з доповіддю «Проект

«Слобожанський код. Українська вишивка» як інструмент популяризації музейної колекції».

16–17 жовтня в Софії відбулася міжнародна конференція «Інше обличчя війни», організована Інститутом історичних досліджень та Науковим архівом Болгарської академії наук, у якій взяли участь викладачі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; членом організаційного комітету виступив доцент С. Страшнюк, а з доповідями виступили професори М. Станчев, С. Потрашков, Д. Миколенко, доценти С. Страшнюк і Т. Коваленко.

17 жовтня у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбувся вебінар «МІСТО І ВІЙНА: персоналії в міському просторі та історичній пам'яті». Модераторка: О. Вовк. Учасники вебінару: О. Вовк (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), М. Гоманюк (Херсонський державний університет), О. Журба (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара), К. Семенюк (Минуле / Майбутнє / Мистецтво), В. Холодок (ОКЗ «Харківський організаційно-методичний центр туризму»), О. Янкул (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна).

18–25 жовтня студентки бакалаврської програми «Історія та археологія» історичного факультету взяли участь у першому етапі німецько-франко-української програми обмінів «Діалог слідів» (Spurendialog), присвяченої історії примусової праці в часи нацизму; участь у програмі під керівництвом доцента кафедри історії України Є. Захарченка взяли О. Іванюк, Д. Кобзар, В. Лашенко, В. Різніченко, А. Звада, Є. Спасьонова та Є. Малік.

21 жовтня доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремєєв узяв участь у віртуальному симпозіумі DUSS Virtual Symposium, організованому Університетом Альберти (Канада) в межах ініціативи Disrupted Ukrainian Scholars and Students, де представив доповідь «Historical Representations of Ukrainian Lands by Kyiv Theological Academy Professors (Second Half of 19th — Early 20th Century)».

22 жовтня викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк виступила з пленарною доповіддю «Alma Mater в біографії Олександра Опанасовича Потебні: інтелектуальний простір та неперервність пам'яті» на відкритті Міжнародної наукової конференції, присвяченої 190-річчю від дня народження О. О. Потебні. Конференція відбувалася на філологічному факультеті Каразінського університету у змішаному форматі.

23 жовтня у виставковій залі Музею археології відбулось відкриття тимчасової виставки «Археологія в кадрі. Оцифрована спадщина дослідників Харківського університету».

У цей же день для студентів 2 курсу в межах курсу «Основи музеєзнавства та мистецтвознавства» (викладач — доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Павлова) відбулася гостьова лекція завідувачки відділу науково-освітньої роботи Харківського художнього музею на тему: «Науково-освітній напрям роботи музею: на прикладі діяльності Харківського художнього музею».

24 жовтня доцент кафедри історії Східної Європи П. Єремеєв представив результати своїх досліджень на щорічному конгресі Асоціації славістичних, східноєвропейських та євразійських досліджень (ASEEES), виступивши з доповіддю «Early Modern Orthodox Brotherhoods in Church Historiography of the Long 19th Century: Confessionalisation, National Identity, and Methodological Change».

27 жовтня та 10 листопада для студентів 4 курсу та магістрів 1-го року навчання, що слухають спецкурси «Колекціонування, атрибуція та оцінювання пам'яток історії та культури» та «Історія художніх стилів (проблеми атрибуції пам'яток історії та культури» (викладач — доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Павлова), дві гостьові лекції прочитав художник-реставратор 2-ї категорії Харківської філії Національного науково-

дослідного реставраційного центру України Д. Філатов на теми: «Робота реставратора. Збереження музейно-архівних пам'яток» та «Реставрація: документація, атрибуція та методики».

29 жовтня викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк виступила з доповіддю «Доля вченого крізь призму бібліографії: приклад Василя Назаровича Каразіна (1773–1842)» на засіданні Харківського історико-філологічного товариства, присвяченому історіографії досліджень життя та діяльності засновника Харківського університету.

31 жовтня за ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології відбулася віртуальна екскурсія студентів історичного факультету до Центрального державного науково-технічного архіву України, яку в межах курсу «Архівознавство» провела провідна спеціалістка відділу використання інформації документів ЦДНТА України К. Котенко.

У цей же день за ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології в межах курсу «Основи джерелознавства» відбулася зустріч студентів історичного факультету зі співробітницями відділу «Україніка» імені Т. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Короленка, присвячена питанням бібліотечної евристики та використанню довідково-бібліографічних ресурсів бібліотеки.

Жовтень–грудень доцентка кафедри нової та новітньої історії Т. Коваленко була запрошеною дослідницею в межах спільної програми Університету Співдружності Вірджинії та Центру Девіса Гарвардського університету, США (онлайн).

5 листопада у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбувся вебінар «МІСТО І ВІЙНА: трансформації міських образів та метафор». Модераторка: Ю. Кісельова. Учасники вебінару: А. Боженко (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Інститут

історії та культури Східної Європи імені Лейбніца, Німеччина), О. Довгополова (Київська школа економіки), П. Єремєєв (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), О. Красько (Інститут філософії та соціології Польської академії наук, Польща), Л. Кузьменко (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), К. Петрова (Запорізький національний університет), І. Пятницькова (Донецький національний університет імені Василя Стуса), О. Рябченко (Кембриджський університет, Коледж Ісуса, Сполучене Королівство), О. Харлан (Бердянський державний педагогічний університет, м. Запоріжжя), О. Чаговець (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова).

5–8 листопада викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк перебувала з робочим візитом в Університеті Пассау (Німеччина), де прочитала лекції «Living in Kharkiv during Russian-Ukrainian War» та «Vasyl Karazin: A Distinguished Enlightener and Scientist (Ukrainian Scientific and Public Thought in the European Context)», а також обговорила перспективи подальшої українсько-німецької наукової співпраці.

6–7 листопада історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна виступив співорганізатором V Всеукраїнських Яворницьких наукових читань, присвячених 170-річчю з дня народження академіка Д. Яворницького, що відбулися на базі Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

11 листопада за ініціати́ви кафедри історії України відбулася гостьова лекція для студентів історичного факультету провідної наукової співробітниці Інституту історії України НАН України, докторки історичних наук, професорки О. Ковалевської «“Grand Tour” річпосполитського шляхтича: маршрути освітніх подорожей XVII–XVIII ст.», присвячена культурно-освітньому феномену шляхетських мандрів Європою.

У цей же день за ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології, в межах навчальної дисципліни «Історична географія та історичне краєзнавство» (викладач — Є. Рачков), відбулася гостьова лекція докторки філософії, асоційованої членкині наукової лабораторії GRHis (дослідницька група з історії) Руанського університету (Франція), випускниці історичного факультету Каразінського університету Ю. Конівої «Сучасні методи історичної географії та дослідження Слобідської України в ранньомодерний період».

13 листопада в межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбувся вебінар «МІСТО І ВІЙНА: трансформації символічного простору та культурної спадщини». Модератор: Є. Рачков. Учасники вебінару: С. Білівненко (Запорізький національний університет), І. Волошина (Індіанський Університет, США), М. Доценко (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), М. Курушина (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), С. Муравська (Національний університет «Львівська політехніка»), Я. Примаченко (Інститут історії України НАН України; Принстонський університет, США), Є. Рачков (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), Н. Темірова (Донецький національний університет імені Василя Стуса), А. Яшук (Національний музей історії України).

У цей же день за ініціативи кафедри історії України в межах курсу «Новітня історія України» (викладач — доцент Р. Любавський) відбулася гостьова лекція старшої наукової дослідниці з українських студій імені М. Зерова Університету Мельбурна, випускниці історичного факультету Каразінського університету І. Скубій, присвячена стратегіям виживання та повсякденному досвіду людей під час Голодомору 1932–1933 рр.

17 листопада команда студентів історичного факультету отримала Гран-прі конкурсу студентської творчості «Alma Mater–2025» за найкращий і найвидовищніший виступ. Також журі нагородили факультет окремою відзнакою «За піднесення національної ідеї та збереження ідентичності».

18 листопада за участі декана історичного факультету С. Литовченка і викладачки кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк відбулася передача до фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова комплексу інтерв'ю з ветеранами ракетно-космічної галузі Харкова. Матеріали зібрали студенти історичного факультету в межах краєзнавчої виробничої практики.

20 листопада доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. Кісельова та В. Іващенко взяли участь в онлайн-колоквиумі Інституту вивчення тоталітаризму імені Ганни Арендт у Дрездені «Під тиском. Атаки на академічну свободу в демократії та диктатурі», присвяченому загрозам академічній свободі та становищу науковців у групі ризику по всьому світу. Вони представили проєкт «Рух на Захід: українські науковці в умовах вимушеної міграції (2014–2024)» та виступили з доповіддю «Між місією та вразливістю: досвід переміщених українських науковців у період російсько-української війни».

26–28 листопада на міжнародній конференції в Парижі (Université Paris Nanterre) «Tesserae, tabellae et sortes dans le monde romain», присвяченій вивченню функцій і значення невеликих предметів (tessera, tabella, sors) у Стародавньому Римі, доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Ручинська представила аналіз функціонального призначення кістяної пластинки (тесери) з Херсонеса Таврійського.

28 листопада на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулася 43-я Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Історія та сьогодення краєзнавчих студій», приурочена до 100-річчя організаційного оформлення краєзнавчого руху в Україні, у роботі якої взяли участь представники понад двадцяти наукових і освітніх установ; за підсумками конференції преміями відзначено студентів факультету І. Бабака, О. Тихонову та В. Меркулова.

30 листопада викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Вовк здобула грант Інституту гуманітарних наук у м. Відень (Австрія) за програмою «Documenting Ukraine» на виконання дослідження «Українські пам'яткоохоронці в умовах російської військової агресії: професійні досвіди, особисті історії, візії майбутнього».

2 грудня у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбулася презентація вебресурсу «Посібник з цифрової історії» за участі О. Віри — докторки філософії, старшої викладачки кафедри історії Гуманітарного факультету Українського католицького університету. Модератор: доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. Рачков.

4–6 грудня 2025 р. відбулася міжнародна конференція «Україна і Польща вісімнадцятого століття в текстах і документах епохи: суспільство, культура, мистецтво», у роботі якої взяли участь науковці з України, Польщі, Канади, Німеччини та США; з доповіддю на конференції виступила професорка кафедри історії України Л. Посохова.

6 грудня на щорічній конференції Академії наук вищої школи України доктор історичних наук, професор, професор кафедри стародавнього світу та середніх віків С. Лиман був обраний академіком АНВШУ (відділення історії).

8–15 грудня студенти історичного факультету Д. Курганова, Р. Курганов, О. Тихонова, Ю. Устименко в межах Тижня історії та права прочитали лекції для учнів Харківського ліцею № 150 Харківської міської ради Харківської області на базі школи в метро «Перемога». Співорганізатором заходу виступила кафедра історіографії, джерелознавства та археології.

18 грудня у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» відбулася онлайн-розмова «Оптика web/digital антропології в соціологічних студіях: вивчення феномена “дому” в часи війни» за участі А. Петренко-Лисак —

кандидатки соціологічних наук, доцентки кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Модераторка: доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. Кісельова.

У листопаді та грудні аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. В. Калугін брав участь у міському та обласному етапах Всеукраїнського конкурсу «Учитель року».

Протягом року:

- відбувалися засідання студентських наукових гуртків історичного факультету: гуртка історії України (куратор — проф. Л. Посохова, староста — Є. Спасьонова), гуртка історії Східної Європи (куратор — проф. Ю. Волосник, староста — Є. Малік), гуртка кафедри нової та новітньої історії (куратор — доц. М. Крютченко, староста — А. Гребінник), гуртка історії міжнародних відносин (куратор — доц. Д. Ченчик, староста — І. Онищенко), гуртка історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (куратор — доц. Ю. Кісельова, староста — Л. Кузьменко), гуртка археології (куратор — доц. І. Шрамко, староста — А. Чуділовська), гуртка мистецтвознавства (куратор — доц. О. Павлова, староста — О. Тихонова) та гуртка історії стародавнього світу та середніх віків (куратор — доц. О. Ручинська, староста — О. Данилова);

- відбувалися наукові заходи в межах дослідницького проекту «МІСТО І ВІЙНА 2.0: Трансформації культурних ландшафтів великих міст Сходу та Півдня України під час російсько-української війни» (<https://cityface.org.ua/>). Проект підтримано Програмою вивчення сучасної України Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Координатори та координаторки академічної частини проекту: Євген Рачков (керівник); Марія Доценко (асистентка керівника); Ольга Вовк; Юлія Кісельова; Сергій Посохов.

Координаторки мистецької частини проєкту: Наталія Іванова (керівниця); Олена Касперович;

- професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. Куделко працював у складі Топонімічної комісії та Експертної ради з присудження почесного звання «Почесний громадянин міста Харкова» при Харківському міськвиконкомі.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 70
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск С. І. Посохов
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 16.04.2026 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 9,02. Обл.-вид. арк. 11,28.
Тираж 50 пр. Зам № 22/26.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09